

ԱԿՍԵԼ ԲԱԿՈՒՆՑ

ԱԿՍԵԼ ԲԱԿՈՒՆՑ

ԷԴԻՑ ԴՐԻՆՏ
հրատարակություն

ԵՐԵՎԱՆ 2011

ՀՏԴ 891.981 Բակունց

ԳՄԴ 84Ը

Բ 228

Կազմեց և խմբագրեց Նվեր Վիրաբյանը

Բակունց Ակսել

Թվայնագրել է 1915. ընծա նշել

Բ 228 [Ստեղծագործությունների ժողովածու] / Ակսել Բակունց. -
Եր.: Էդիթ Պրինտ, 2011.-208 էջ.- (Իմ գրադարանը)

Ակսել Բակունցի այս ժողովածուն լույս է տեսել «Իմ գրադարանը» մատենաշարով: Ներառում է հեղինակի՝ ՀՀ հանրակրթական դպրոցի և բուհական ընդունելության քննությունների ծրագրերով նախատեսված ստեղծագործություններ և լրացուցիչ ընթացանության նյութեր:

Գիրքը հասցեագրված է ոչ միայն մեր դպրոցականներին, այլև աշխարհասփյուռ հայ պատանիներին ու պարմանուհիներին, ինչպես նաև մեծահասակ ընթերցողներին, բոլոր նրանց, ովքեր չեն կորցրել իրենց հեղաբրքությունը հայ բազմադարյան գրականության նկատմամբ:

ՀՏԴ 891.981 Բակունց

ԳՄԴ 84Ը

ISBN 978-9939-52-442-9

© «Էդիթ Պրինտ», հրատարակչություն, 2011

ՆԱԽԱԲԱՆ

«Ակսել Բակունցը հայ գեղարվեստական արձակի ամենաբարձրանդամը ներկայացուցիչն է: Նրա արեղծագործությունների վրա... սահմանական կնիք է դրված. այնքան թափում են և ինքնուրույն... Նա ապրում է, գգում է հողը, փարերքը, եղբայրական մի բարությանը է համակված դեպի բույսերը, թռչուններն ու կենդանիները:

Հարկապես ինձ շատ սիրելի է Ակսելի աշխարհագրագուհու... Գեղեցիկ են շատ «Սպիտակ ձին», «Ծիրանի փողը», «Միրհավը», «Սև ցեղերի սերմնացանը», իսկ ամենագեղեցիկը «Բրուսի փղան» է: Այնպես նուրբ են հյուսված այս պարկերները... այնպես նուրբ, կարծես հեքիաթ են, կարծես երազ ես փեսնում, այնպես կախարդորեն սուզվում են իրար մեջ սանցյալն ու ներկան, որ հուշը դառնում է ներկա և իրական, ներկան դառնում է երազ», - իր կրթությունը գրական արվեստի մասին գրել է Ավետիք Իսահակյանը:

Յսվոք, Բակունցն ապրել է արեղծագործական կարճամյակը՝ 1923-1937 թթ., որի ընթացքում հասցրել է գրել ու հրատարակել պարունակալի չորս ժողովածու՝ «Մթնածոր», «Սպիտակ ձին», «Սև ցեղերի սերմնացանը», «Անձրևը», ինչպես նաև՝ «Հովնաթան Մարչ» և «Կյորեն» վիպակները, հարվածներ «Կարմրաքար», «Որդի որդուման», «Ժաշարուր Աբովյան» վեպերից:

Բակունցի սկնարկներում ու պարունակներում պարկերված են նրա հայրենի եզերքն ու մարդիկ: Լեզուն գեղեցիկ է, բանասարեղծական ու գունագեղ, ինչպես հայրենի Գորիսի կանանց նուրբ մարներով հյուսված գորգերի անկրկնելի զարդանախշերն ու հայ բազմադարյան ճարտարապետության քանդակազարդ, ասես անձեռակերպ, «ասեղնագործ» խոյակները:

ԲԱԿՈՒՆՑ ԱԿՍԵԼ

(1899-1937)

Ծնվել է Գորիսում: Նախնական կրթությունն ստացել է ծննդավայրի ծխական դպրոցում. ապա ուսումը շարունակել է Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանում. սովորել մինչև 1935 թվականը. երբ պատերազմի պատճառով փակվել է այն: 1915-1916 թթ. որպեսուսուցիչ աշխատել է Զանգեզուրի շրջանի Լոր գյուղում: 1917 թ. ավարտել է ճեմարանը: Հաջորդ տարվանից ծառայել է բանակում. եղել էրգրումում, Կարսում: Միառժամանակ Երևանում որպես սրբագրիչ աշխատելուց հետո մեկնել է Ուկրաինա, 1920-1923 թթ, սովորել Խարկովի գյուղատնտեսական ինստիտուտում: Վերադառնալով Հայաստան՝ աշխատել է որպես գյուղատնտես: Գրական առաջին փորձերը կատարել է Առաջին համաշխարհային պատերազմից առաջ: 1911 թ. «Աղբյուր» մանկական հանդեսում տպագրել է «Հինար մարդը» հեքիաթը, սակայն դրանից հետո գրեթե չի զբաղվել գրականությամբ: Նրա գրական գործունեության սկիզբը համարվում է 1924 թվականը, երբ Թբիլիսիի «Մարտակոչ» օրաթերթում հրատարակել է «Գավառական ակնարկները»: Այնուհետ տպագրել է մի շարք պատմվածքներ, որոնք, ամփոփելով մի հատորի մեջ, լույս է ընծայել Երևանում, 1927 թ՝ «Մթնածոր» խորագրով: Դրան հաջորդել են նոր ժողովածուներ՝ «Հովնաթան Մարչ» (1927), «Պատմվածքներ» (1923), «Սպիտակ ձին», (Մոսկվա, 1929), «Սև ցեղերի սերմնացանը» (1934), «Խոնարհ աղջիկը» (ռուսերեն, Մոսկվա, 1935), «Յոթ պատմվածք» (ռուսերեն, Թբիլիսի, 1934), «Անձրև» (Երևան, 1935), «Եղբայրության ընկուզենիներ» (1936), «Քեռի Դավոն» (1936) և այլն: Խ. Աբովյանի կյանքը պատկերող վեպ է գրել, սակայն չի ավարտել. անավարտ է մնացել նաև նրա «Կարմրաքար» վեպը: 1932 թ. լույս է ընծայել «Խաչատուր Աբովյանի անհայտ բացակայումը» գրքույկը՝ փորձելով սոր մեկնաբանություն տալ մեծ գրողի ողբերգական վախճանին: Գրել է երկու սցենար՝ «Սև թևերի տակ» և «Զանգեզուր»: Կատարել է թարգմանություններ, որոնցից ուշագրավ են Ն. Գոգոլի «Տարաս Բուլբան», Զ. Սվիֆտի «Գուլիվերի ճանապարհորդությունը»: Նրա ստեղծագործությունները բազմիցս վերահրատարակվել են:

Մթնաձոր տանող միակ արահետն առաջին ձյունի հետ փակվում է, մինչև գարուն ոչ մի մարդ ոտք չի դնում անտառներում: Սակայն Մթնաձորում այժմ էլ թավուտ անտառներ կան, ուր ոչ ոք չի եղել: Ծառերն ընկնում են, փտում, ընկած ծառերի տեղ նորն է ծլում, արջերը պար են խաղում, սուլում են չորանի պես, ոռնում են գայլերը, դունչը լուսնյակին մեկնած, վարազները ժանիքով փորում են սև հողը, աշունքվա փտած կաղիճներ ժողովում:

Մի ուրույն աշխարհ է Մթնաձորը, քիչ է ասել կուսական ու վայրի: Թվում է, թե այդ մոռացված մի անկյուն է այն օրերից, երբ դեռ մարդը չկար, և բրածո դինոզավրը նույնքան ազատ էր գգում իրեն, ինչպես արջը մեր օրերում: Գուցե այդպես է եղել աշխարհն այն ժամանակ, երբ քարածուխի հսկա շերտերն են գոյացել և շերտերի վրա պահել վաղուց անհետացած բույսերի ու սողունների հետքեր:

Հիմա էլ Մթնաձորում մուգ կանաչ մաշկով խլեզներ կան, մարդու երես չտեսած, մարդուց երկյուղ չունեցող: Պառկում են քարերի վրա, արևի տակ. ժամերով կարող եք նայել, թե ինչպես է զարկում փորի մաշկը թույլ երակի պես, կարող եք բռնել նրանց: Խլեզները Մթնաձորում մարդուց չեն փախչում:

Բարձր են Մթնածորի սարերը. դրանից է, որ ամռան երկար օրերին էլ արևը մի քանի ժամ է լույս տալիս Մթնածորի անտառներին: Եվ երբ հեռավոր հարթավայրերում արևը նոր է թեքվում դեպի արևմուտք, Մթնածորում ստվերները թանձրանում են, սաղարթի տակ անթափանց խավար է լինում, արջերը որսի են դուրս գալիս, վարազներն իջնում են ջուր խմելու, իր որջի առաջ զիլ ոռնում է գայլը, ոռնոցը հազարբերան արձագանքով զրնգում է Մթնածորում:

Գիշեր է դառնում, և գիշերվա հետ որսի են ելնում Մթնածորի բնիկները: Արջը տանձ է ուտում, իրար թաթով են տալիս, թավալգլոր են լինում չոր տերևների վրա, դարան մտնում, հենց որ զգում են վայրի խոզերի մոտենալը: Արջը գիտե վարազի ժանիքի թափը, նախահարձակ չի լինում: Եթե տկար մի խոզ ետ մնա մյուսներից, արջը թաթի մի հարվածով ձեղքում է փափուկ վիզը, մի երկու պատառ լափում, լեշը ծածկում չոր ցախով ու տերևներով, քար դնում վրան, փնթփնթալով հեռանում, մինչև լեշը հոտի:

Եթե հանկարծ վարազները լսեն ետ մնացած խոզի ձիչը... Սրածայր թրերի պես շողշողում են ժանիքները, անշնորհք շարժումներով արջին մնում է բարձրանալ կաղնու վրա: Կատաղի ձիերի պես վարազները վրնջում են, ժանիքներով ակոսում կաղնու տակ, զարկում ծառի բնին: Մթնածորի ծերունի անտառապահը մի գարունքի տեսել է վարազի կմախքը, ժանիքը մինչև արմատը խրված ծառի բնում, ծառի ճյուղի արանքում արջի սատկած քոթոթին:

Վայրի վարազի պես էր անտառապահ Պանինը: Մի հրեշ էր նա, անտառապետի տարազով, կոկարդով¹ գլխարկը գլխին: Անտառում հանկարծ կերևար, փայտահատի կողքին

¹ կոկարդ - գդականիշ, թիթեղյա նշան, որ զինվորականները և պաշտոնյաները կրում են գլխարկի վրա

կկանգնեք, կնայեք. թե ինչպես նա արագ կացնահար է անում ծառը: Մեկ էլ, թաքստոցից դուրս կգար, կմոնչար այնպես, որ արջերն էլ էին քնից զարթնում և որջերում մոռում: Լեղապատառ փայտահատին մնում էր կամ փախչել, կամ օձի պես ծռնռատել Պանինի մտրակի հարվածների տակ:

Պանինը որսորդ էր: Վեց շուն ուներ, մեկը մյուսից կատաղի: Շների հետ որսի էր գնում Մթնածորի խորքերը: Ձմռան լուսնյակ գիշերներին, երբ վախից ոչ ոք չէր մոտենում Մթնածորին, Պանինի շներն անտառի բացատում արջի հետ էին կոխ կենում կամ հալածում էին խրտնած պախրային: Պանինը վազում էր շների հետևից, հրճվանքից ճչում: Գիշերվա որսը նրա համար հարազատ տարերք էր:

Առավոտը բացվում էր, ձյունի վրա արյան շիթեր էին երևում, այստեղ-այնտեղ խառնիխուռն հետքեր, խեղդված գայլի դիակ, կոտրատած ճղներ: Մի փչակի մոտ նստում էր Պանինը, մինչև շները որսի միսն ուտեն:

Նա սպանած և ոչ մի կենդանու ձեռք չէր տալիս և շներին կշտացնելուց հետո վերադառնում էր տուն: Եթե ճանապարհին տեսներ մեկին գողացած փայտը շալակին, Պանինի շները պիտի հարձակվեին նրա վրա, հալածեին, մինչև քափքրտինքի մեջ կորած, արյունվա մարդը կարողանար մի տեղ պատսպարան¹ գտնել:

Այսպես էր Պանինը: Նրա սարսափը հեռուներում էր տարածված, նրա մասին բերնեբերան պատմություններ էին անում: Ոչ ոք չգիտեր ոչ նրա ազգությունը, ոչ հավատն ու ծագումը: Ասում էին, որ նախկին սպա է, մարդ էր սպանել, նստել էր բանտում, հետո անտառ գնացել: Հյուսիսի անտառներից մեկում նա իր կնոջն էր սպանել որսի մի գիշեր, ավելի ճիշտ՝ շներին հրամայել էր զգգգել կնոջը:

¹ պատսպարան - օթևան, ապաստարան, հովանի

Այդպես էին պատմում անտառապահ Պանինի մասին:

* * *

Գյուղում Ավին լավ որսորդի համբավ ուներ: Տան ապրուստի մի մասը նա Մթնածորի խորքերից էր հոգում: Բացուտներում միրհավ¹ էր որսում, արտերի մոտ կաքավ ու լոր, թակարդ էր լարում աղվեսի համար, երբեմն էլ Մթնածորի խորքերն էր գնում, ժամերով նստում քարի քամակին, մինչև վարագները ջրի գնային:

Ավին նշանը ճիշտ էր բռնում, բերդանի² գնդակը վարագի ճարպոտ կողքին մեծ վերք էր բացում: Վարագը թավալգլոր էր լինում, ցավից ժանիքներով հողը փորում, արմատներ պոկում, հետո խռոցով գետին ընկնում:

Եվ եթե Պանինից երկյուղ չէր անում կամ տեղյակ էր լինում, որ անտառապահը Մթնածորում չի, չոր ցախերից էլ մի շալակ էր անում, ծածուկ մի տեղ պահում՝ գիշերով տուն տանելու համար:

Այդ օրն էլ նա որսի էր գնացել: Թարմ հետքեր կային ձյունի վրա: Ավին մի հետքով գնաց և հենց որ բլրակի գլուխը բարձրացավ, տեսավ երկու աղվես: Մինչև կրակելն աղվեսները փախան: Այդ Ավու համար վատ նշան էր, որսը հաջող չպիտի լիներ: Մի քիչ էլ ման եկավ, պախրայի հետք տեսավ, փնտրեց ու չգտավ: Եվ որովհետև այդ օրը Պանինը անտառ չպիտի գար (նա լսել էր, որ անտառապահը հիվանդ է), Ավին գերադաս համարեց մի շալակ ցախ տանել տուն:

Իրիկնադեմ էր արդեն, երբ Ավին շալակի ցախը դրեց քարին, նստեց մի կոճղի՝ մի քիչ շունչ առնելու:

1 միրհավ – հավերի դասին պատկանող խոշոր դեղնակարմիր փետուրներով թռչուն, փասիան

2 բերդան – միալից հրացան

Որսի մի շուն երևաց, հոտոտեց Ավուն, անցավ: Ավու շունչը փորն ընկավ: Երևաց երկրորդ շունը, երրորդը, շների հետևից էլ Պանինը: Ասես գետնի տակից բուսավ:

Մեկի դեմքը քաթան էր, մյուսինը կարմիր ճակնդեղ: Պանինը թքոտեց, որպես Մթնածորի արջ: Եվ երբ բարձրացրեց կնուտը¹, Ավին էլ մեջքը ծռեց, գլուխը ձեռների մեջ առավ: Ավուն թվաց, թե Պանինի ձեռքը քարացավ, կնուտը սառեց ձմռան իրիկնապահի ցուրտ օդում: Պանինը կնուտը ետ քաշեց, և երբ Ավին գլուխը բարձրացրեց, նրան թվաց, թե Մթնածորում մի սատանա է քրքջում:

Երկրնորանքը տարօրինակ թվաց Ավուն: Կամ քան ռուբլի տուգանք անտառից փայտ գողանալու համար, կամ էլ Մթնածորի մի արջ սպանել: Եվ երբ Պանինը մի անգամ էլ կրկնեց իր առաջարկը, շրթունքները ետ տարավ ու խուլ ծիծաղեց, Ավին տեղից վեր թռավ, ցախը թողեց և եկած ճամփով ետ գնաց դեպի Մթնածոր: Անտառի և ոչ մի արջ Պանինի տուգանքի գինը չունեիր:

Ավին նայեց բերդանի պատրոններին, չուխայի փեշերը հավաքեց գոտու տակ, փափախը պինդ կոխեց գլխին: Նա ձյունի վրայով նույնքան թեթև էր քայլում, ինչքան արջը չոր տերևների վրա:

Մի անգամ ետ նայեց Ավին անցած ճամփին. ոչ Պանինը երևաց, ոչ էլ շները: Լուսնյակը մեծ ձյունագնդի չափ լույս էր տալիս, արտացոլում էր լուսնի լույսը ձյունի բյուրեղների մեջ: Ավին պարզ տեսնում էր ծառի բները, եկած ճամփան, ընկած հաստաբուն գերանները:

Իջավ ձորը, լսեց, թե ինչպես սառույցի տակ խոխոջում է ջուրը: Ջրի ձայնը նրան հիշեցրեց եռման կաթսան, տունը, վառած օջախը: Տանը երևի սպասում են արդեն:

¹ կնուտ (ռուս.) – խարազան, մորակ

Ետևից ճյուղի կոտորվելու ձայն լսեց: Թվաց, թե ձյունի ծանրոցից մի ճյուղ ջարդվեց: Վեր բարձրանալիս Ավին գգաց, որ մեկը հետևում է իրեն: Ետ նայեց, մի մարդաբոյ արջ էր կանգնել մի քիչ հեռու, ճյուղն ուսին, չոբանի մահակի պես:

Ավին բերդանը մեկնեց, և երբ արջը թքոտելով դեն գցեց ուսի փայտը, չորքոտանի դարձավ, բերդանը որոտաց, կրակոցի ձայնին ձորերն արձագանք տվին, ծառի ճյուղերից ձյուն թափվեց: Արջը ոռնաց: Բերդանի ծուխի միջից Ավին տեսավ, թե ինչպես արջը մի ուստյուն արեց, թաթերը բերդանի փողին մեկնեց:

Մթնաձորում սկսվեց անհավասար մի կռիվ մարդու և գազանի մեջ: Արջը թաթովն էր տալիս, աշխատում գետնով տալ մարդուն: Ավին մի ձեռքով պաշտպանվում էր նրա հարվածներից, մյուսով փորձում բերդանի փողը արջի երախի մեջ կոխել, կրակել մի անգամ էլ:

Ծառս էր լինում արջը հետևի ոտների վրա, ձյուն շաղ տալիս, ընկնում, բարձրանում: Հանկարծ արջը բերդանի փողը բերանն առավ, սկսեց կրծոտել: Ավու ձեռքը սահեց բերդանի վրայով, մատը բնագդաբար սեղմեց կեռ երկաթին, բերդանը մի անգամ էլ որոտաց: Արջը ոռնաց առաջվանից էլ պինդ, մեջքի վրա ընկավ, գլորվեց, որպես կտրած գերան: Սառույցին որ հասավ, կանգնեց ոտքի, փորձեց վեր բարձրանալ:

Ավին երրորդ անգամ կրակեց, բերդանի գնդակը խրվեց ձյունի մեջ, վզգաց, ինչպես շիկացած խոփը դարբնոցի ջրաքարում: Երրորդ կրակոցը նրա բերդանի վերջին ճիչն էր: Ավին մինչև վերջն էլ չիմացավ, թե ինչու չորրորդ փամփուշտը բերդանը ներս չառավ:

Արջը ոռնոցով մի ուստյուն էլ արեց: Ավին շատ մոտ գգաց վիրավոր գազանի տաք շունչը, ծովեց, և երբ արջը թաղվեց ձյունի մեջ, Ավին ետ վազեց, ձյունի մեջ ընկնելով,

վեր բարձրանալով: Արջը հետևում էր նրան: Ավին վազում էր, թռչում գերանների վրայով, ծառի ճղները ճանգում էին դեմքը սուր մագիլների պես, սայթաքում էր, նորից բարձրանում: Նրան այնպես էր թվում, թե Մթնածորի բոլոր գագաններն են վազում իր հետևից:

Ծառի մի ճյուղը փշերը խրեց փափախի մորթուն, փափախն ընկավ: Հենց այդ վայրկյանին նա մի ծանր հարված զգաց մեջքին, բրդոտ մի թաթ ճանկերը խրեց ծոծրակի մորթու մեջ: Լսվեց մի կրակոց, բայց Ավին ոչինչ չզգաց:

Պանինը սատանայի պես քրքջում էր, ոտքն արջի դիակի վրա:

* * *

Ավին հիմա էլ ողջ է:

Զարիուրանքով կարելի է նայել նրան, երբ փողոցի անցուդարձ անողներից պահված, մի անկյունում քաշված, սրանրա համար տրեխ է գործում:

Ավու հագին չուխա է, տրեխներ, սովորական մարմին, առողջ ձեռքեր, որոնք շատ վարժ կաշին են ծակոտում, կաշվի թելերից հանգույցներ անում: Եվ սովորական մարմնի վրա գլխի տեղ մարդկային գանգ, ամբողջովին կլպված, առանց մագի, առանց մորթու:

Արջը թաթի մի հարվածով ծոծրակի փափուկ մսի մեջ է խրել սուր ճանկերը և վիրավոր արջի ամբողջ զայրույթով իրան քաշել գանգի մորթին, մորթու հետ էլ գլխի մագերը, ունքերը, աչքերն ու քիթը:

Ավին շրթունքներ չունի: Ոսկորների բաց ճեղքից երևում են ատամները, բաց է քթի խոռոչը, և երբ Ավին համրի պես խոսում է, շունչը քթի խոռոչովն էլ է դուրս գալիս: Աչքերի խոռոչներում չորացած մսի կտորներ կան, ծառի վրա կիսա-

չոր, մաշկը ծալ-ծալ եղած ծիրանի պես:

Նրա գանգի վրա ողջ են մնացել միայն ականջները: Նայում ես և չես կարողանում որոշել՝ ծեր է Ավին, թե դեռ երիտասարդ, որտեղից է գալիս նրա ձայնը, գուցե մարդ չէ, այլ խրտվիլակ, գուցե չուխայի տակ կմախք է և ոչ միս ու մարմին:

Սակայն նրա ձեռքերին միս կա և մաշկ, մատները վարժ շարժումենք են անում, և երբ Մթնածորի անունն են տալիս, երևում է, որ ատամներն ավելի է դուրս գցում, կոկորդից անընդհատ ձայներ է հանում:

Ու չգիտես՝ զայրանում է, թե ժպտում հին որսորդը...

ԽՈՆԱՐԸ ԱՂՋԻԿԸ

Գարնանային առավոտը խոստանում էր պայծառ և արևոտ օր: Կուշտ կերած մեր ձիերը արագ քայլերով բարձրանում էին քարոտ արահետը և ամեն քայլափոխին փնչում: Քրտինքից խոնավացել էր ձիերի մուգ-կապույտ վիզը:

Արահետն օձապտույտ ոլորվում էր: Ինչքան հեռանում էինք գյուղից, այնքան ավելի խտանում էր անտառը, հանդիպում էինք հաստաբուն ծառերի, որոնց ճյուղերն իրար էին խառնվել և կախվել արահետի վրա: Հաճախ էինք կռանում թամբից, գրկում ձիու վիզը, որպեսզի կախ ընկած ճյուղերը չքերծեին մեր դեմքը և փշերը չծակծկեին:

Լուռ էինք: Ես մտրակի ծայրով զարկում էի ծառերի տերևներին, պոկում տերևները կամ թափահարում ծառի կախ ընկած ճյուղերը, և գիշերվա ցողը անձրևի նման թափվում էր ձիու վրա, ինձ վրա:

Ընկերս կամաց սուլում էր մի երգ և ձիու քայլերի համեմատ թամբի վրա օրորվում:

— Այս կածանով տասներկու տարի առաջ գնացի Չորագյուղ, — ասաց ընկերս: Թվում էր, թե ինքն իրեն էր խոսում:

Նայեցի նրան: Ժպտում էր. կարծես միտն էր ընկել մի երջանիկ դեպք, որին ականատես են եղել արահետը և հին անտառը:

Ես հարցրի, թե ո՞ր քամին էր նրան շարտել հեռու ձորերում ընկած այն գյուղը:

— Հենց այդ օրը բանտից նոր էի դուրս եկել: Տասնյոթ-տասնութ տարեկան երիտասարդ էի: Այնքան եռանդ ունեի աշխատելու և այնպիսի կորով... Եթե մնացած լինե՞ր այդ երիտասարդությունը:

Արահետը վերջացավ և անտառի խորքում խառնվեց ավելի լայն ու փափուկ ճանապարհի, որ գալիս էր գետերի հովիտներից: Ձիերը կանգ առան, խորը շնչեցին և ապա շարունակեցին քայլերը:

— Գիտես, երբեմն մարդու հիշողության մեջ մի դեմք այնպես է մեխվում, որ տասնյակ տարիներ հետո էլ հիշում ես նույնքան պայծառ, ասես երեկ ես տեսել: Մարդ մոռանում է անունը, տեղն ու տարին, թե երբ է տեսել այդ գլուխը, աչքերը. մոռանում է մանրամասնությունները, սակայն մնում են միայն գլուխը, աչքերը, կարծես մինչև մահ-գերեզման անջնջելի պիտի մնա այդ առաջին տպավորությունը:

Նա ինձ չթողեց, որ հարցնեի այդ դեպքի և նրա անջնջելի տպավորության մասին, որ այդ րոպեին լույս էր տալիս նրա հիշողության մեջ, ինչպես արևի ոսկե շողը՝ ծառերի մթնում:

— Շատ պարզ հիշում եմ այն օրերը, երբ որոշեցի Ձորագյուղ գնալ: Հարկավոր էր քաղաքից հեռանալ, միառժամանակ չերևալ այնտեղ: Եվ սիրով ընդունեցի բարեկամիս առաջարկը՝ ուսուցիչ լինել այդ հեռու գյուղում: Երկու միտք ինձ ոգևորում էր: Նախ, որ ոչ մի աչք չի հետևի, հետքերս չի փնտրի, և երկրորդ՝ գյուղում պիտի աշխատեի:

Երբ որ դպրոցների տեսուչն ինձ պատմեց Ձորագյուղի մասին, թե տեղն անառիկ է, օդը լավ, կողքին մթին անտառներ կան, որտեղ առատ է որսը, ես իսկույն համաձայնեցի: Կարծեմ նույն օրն էլ ճանապարհ ընկա:

...Ձմռան սկիզբն էր, ձյունը նոր էր եկել: Գիշերը հասանք հենց այս արահետին և բաժանվեցինք անտառի գլխավոր ճանապարհից: Լուսնյակի տակ ձյունը շափաղ էր տալիս, ասես սպիտակ մարմար էր, որի մեջ արտացոլում էին ծառերի սև բները: Ձորագյուղցի ձիապանը արահետի գլխից մատը մեկնեց ներքևի ձորը:

— Հրեն է, մեր գյուղը:

Ձյունի սպիտակության վրա վերևից ես նշմարեցի փոքրիկ սև կետեր: Գյուղի տներն էին, խոտերի և աթարի դեզերը: Մի տան պատուհանից ճրագի սպիտակ լույս էր երևում, կարծես այդ մթին սովերների մեջ մոլորվել էր մի մանրիկ աստղ: Մի քիչ իջանք լանջով, և լսելի եղավ շան զրնգան հաչոցը, որ անտառում արձագանք էր տալիս, ինչպես կացնի զարկերը:

— Էն մեր Բողարի ձայնն է, — ասաց ձիապանը: Ձին էլ կարծես հասկացավ, որ գյուղը մոտ է, որ Բողարն է հաչում, և քայլերն արագացրեց:

Իսկ ինձ թվում էր, թե գնում եմ շատ հեռու երկիր, որի մասին հեքիաթի պես պատմում էր աշխարհագրության դասատուն: Մանուկները հաճախ ցնորում են հեռավոր երկրների մասին, ուր կարմրամորթ մարդիկ են ապրում, ծառերի վրա՝ գույնզգույն փետուրներով թռչուններ: Եվ երբ նրանք տնից հեռանում են, նրանց թվում է, թե շատ մոտ է ցնորքի այդ աշխարհը:

Ես էլ այդպես էի մտածում, թեև արդեն պատանի էի: Երևի անտառն էր այդպես տրամադրում, ձմեռային գիշերվա վեհությունը, քարաժայռերի անձև կերպարանքը և այն անորոշ ձայները, որ գալիս էին ձորերից ու անտառից: Գուցե և հոգնածությունն էր մշուշել իմ գիտակցությունը: Չեմ հիշում. միայն գիտեմ, որ առաջին անգամ Ձորագյուղ գալը դարձավ իմ կյանքի լավ գիշերներից մեկը:

Ձիապանն ինձ տարավ իրենց տունը: Ինչպէս անուշ մրափեցի թոնրի մոտ, քուրսու վրա: Բավական ուշ աչքս կիսաբաց արի և նայեցի երդիկին: Ձմռան գիշերից մի քիչ դեռ կար: Ես նորից փաթաթվեցի վերնակի մեջ, ոտքերս կախեցի տաք մոխրի վրա, և քնի ու երազի սահմանում օրորվեց գիշերվա անիրական աշխարհը:

Ամաչեցի, երբ աչքերս բաց արի: Վաղուց զարթնել էին մյուսները և սպասում էին ինձ, որպեսզի թոնիրը վառեն:

Դուրս եկա. բակից տեսա գյուղը, գիշերվա մեր ճանապարհը: Հավաքնի մոտ Բողարը հաչեց ինձ վրա: Նրա հաչոցն այլևս ահավոր արձագանք չուներ, և ոչ էլ կախված ժայռերն էին տձև: Ձյունի վրա, կտուրների կարասների վրա շողում էր ձմեռվա նարնջագույն արևը. երդիկներից ծուխ էր բարձրանում:

Ինձ նույն օրն էլ տեղավորեցին մի տան մեջ, որտեղ և պիտի ապրեի: Տան տերը՝ Օհան ապերը, նահապետական բարքով մարդ էր: Հիմա մեր գյուղերում նրա նման մարդիկ այլևս չկան: Ձմեռը նստում էր բուխարու մոտ, չոր փայտը դարսում կողքին: Փայտերը մեկ-մեկ զցում էր կրակի մեջ և պատմություններ անում շահի ժամանակից, անցած գնացած օրերից, որսից և անտառից: Իսկ եթե ոչ ոք չէր լսում նրան, մենակությունից թե ձանձրույթից, բուխարու առաջ բաց էր անում շարականի գիրքը:

Տանը չորս հոգի էինք: Ես, Օհան ապերը, նրա պառավ կինը և տասը տարեկան Աշոտը, որ հավատարիմ ընկերս էր, երբ գնում էինք դպրոց, որովհետև շները դեռ ինձ վարժ չէին, հաչում էին կտուրներից և հետևի ոտքերով ձյուն մաղում ինձ վրա:

Դպրոցը գյուղի ծայրին էր, բլրակի վրա: Հին գերեզմանատունը դպրոցի բակն էր: Մի ընդարձակ սենյակ էր, փայտե

հասարակ նստարանների երկու շարք, դիմացի պատից՝ գրատախտակը: Անսվաղ պատերին ուրիշ ոչ մի զարդ չկար: Պատուհաններին ապակու տեղ խմորով փակցրել էին յուղած թուղթ:

Միակ ժամացույցն ինձ մոտ էր: Մի օր էլ բլրակը բարձրանալիս ոտքս սայթաքեց, ընկա սառույցի վրա, գրպանիս մեջ ժամացույցը փշրվեց և մինչև տարվա վերջը մնացի առանց ժամացույցի: Արև օրերին ստվերով էինք ժամ որոշում, թխպած ժամանակ՝ երբ հոգնեինք:

Երկու շաբաթ հետո քառասունի չափ իմ աշակերտներին անունով էի կանչում, շատերի տունը գիտեի, ոմանց ծնողներին ճանաչում էի: Ժիր երեխաներ էին, բոց աչքերով, և այնքան արագ ընտելացանք իրար:

Օրապահի զանգին ես իջնում էի տան սանդուղքով, բլրակի գլխին չհասած տեսնում էի դպրոցի առաջ խմբված երեխաներին: Խմբով էլ ներս էինք մտնում:

Դասերից հետո ես համարյա միշտ տանն էի: Օհան ապերը գնում էր գոմը, տավարին ապուռ՝ տալու: Աշտոր մարագից քթոցով դարման էր կրում, պառավը վառում էր օջախը կամ լվանում ընթրիքի ձավարը: Օհան ապոր չոր ցախերը դարսում էի բուխարիկում, պառկում կրակի առաջ և նայում, թե ինչպես են մոխրանում փայտի կտորները, ինչպես կրակի լեզվակները կայծերը թոցնում էին երդիկով:

Մութն ընկնելուց գալիս էին Աշտոն ու Օհան ապերը, տրեխները հանում և նստում կրակի մոտ: Եվ մինչև պառավը ձավարի ճաշը եփեր, Օհան ապերը սկսում էր մի հին պատմություն, որի վերջը լսելու համար ես և Աշտոր երբեմն խանգարում էինք նրա քունը:

— Հա, ճրտեղ մնացի, — արթնանում էր և, մինչև մենք հի-

1 ապուռ - անասնակեր

շեցնեինք, գանգատվում էր.

— Պառավել եմ, քունս շուտ է տանում: — Եվ շարունակում էր կիսատ պատմությունը:

* * *

Ես ուշադիր լսում էի ընկերոջս, և թեպետ ծառերը դարձյալ ճյուղերը կախել էին ճանապարհի վրա, բայց այլևս մտրակով չէի պոկում նրանց տերևները: Արևը բավական բարձրացել էր, ցողի կաթիլները գոլորշիացել էին:

— Ձորագյուղում մի որսորդ կա, վիզը ծուռ Անտոն են ասում: Հիմա էլ մնում է, թեպետ բավական ծեր է: Նրա աչքերը լավ չեն տեսնում, դրա համար էլ որսի չի գնում:

Նրա մասին Օհան ապերը շատ էր պատմում: Անտոնը մի անգամ անտառում արջի հետ է կոխ կացել, արջը ջարդել է նրա հրացանը, կռացել է, որ գերանը վերցնի Անտոնին խփելու, բայց նա սպանել է արջին: Օհան ամին պատմում էր, թե ինչպես է նա բնում աղվեսին բռնել:

— Իրեն որ տեսնես, կգարմանա: Լղար, բոյը կարճ, վիզն էլ ծուռ: Կասես, որ բամփես գլխին, տափին կփակչի, — ասում էր Օհան ապերը նրա մասին:

Ես մտքունս դրել էի նրա հետ որսի գնալ, թեև մինչև այդ որս քիչ էի արել: Պառավը խոստացավ խնդրել հարևանի կայծքարով հրացանը:

Հենց հաջորդ կիրակի, առավոտ կանուխ, երբ երդիկներից դեռ նոր էր բարձրանում ծուխը, ես և Անտոնը բռնեցինք անտառի ճանապարհը: Այդ օրը ես չորս անգամ կրակեցի: Կրակոցից ծառի ձղներից ձյուն թափվեց, բայց իմ վառողը չխանձեց ոչ մի աղվեսի մորթի:

Անտոնը սիրտ էր տալիս, թե առաջին անգամ այդ էլ շատ է: Բայց ես տեսնում էի նրա ծաղկատար դեմքի խորամանկ

ժպիտը: Ինքը մի ծեր աղվես սպանեց և երկու մոշահավ: Ծեր աղվեսն այնքան չարչարեց մեզ:

Անտոնը կրակեց, մուխի մեջ ես տեսա, թե ինչպես աղվեսը գլորվեց: Վրա վազեցինք, աղվեսն ատամները կրճտացրեց, պոչը կոխեց հետևի ոտքերի արանքը և փախավ: Չյունի վրա մնացին նրա հետքերը և արյան շիթեր: Մի քանի տեղ ուժասպառ ընկել էր, արյունն ավելի շատ էր հոսել, և ձյունի վրա թափվել էին մորթու մազերը:

Աղվեսին փնտրելու ժամանակ Անտոնը մի մոշահավ էլ սպանեց: Միասին վազեցինք դեպի այն կողմը և փոսի մեջ տեսանք ծեր աղվեսին, որ կծկվել, կուչ էր եկել և դունչը մոտեցրել էր վերքին: Նրա կախ ընկած լեզուն արնոտ էր: Երևում էր, որ լիզել էր վերքի արյունը: Անտոնն աղվեսին ուսովը գցեց, ես մոշահավերը վերցրի, և մենք վերադարձանք:

Գյուղին չհասած, անտառի բացատում, չոր ձյուղերի կտորատելու ձայն լսեցի: Ինձ թվաց, թե պախրան եղջյուրներով ծառի ձյուղերը դեն է հրում, որպեսզի չոր տերևներ հանի ձյունի տակից: Ես նայեցի:

Ութ-տասը տարեկան մի տղա ցախ էր դարսում ձյունի վրա մեկնած պարանին: Մի քիչ հեռու կանգնել էր մի աղջիկ՝ պարանի չափ բարակ ձյուղը ձեռքին: Նրանք մեզ ավելի վաղ էին տեսել և կանգնած նայում էին:

Ահա այդ դեմքն է, որ մեխվել է հիշողությանս մեջ, թեև այն օրից անցել է տասներկու տարի և այն էլ ինչ տարիներ:

Ընկերս լռեց. ես նրա դեմքին տեսա երանության նույն ժպիտը, ինչպես առաջին անգամ, երբ մենք դեռ բարձրանում էինք արահետով: Ասես աչքի առաջ, ձյունոտ անտառում տեսնում էր աղջկան՝ ձեռքին չոր ցախը:

— Տեսա ու կանգնեցի, — դանդաղ շարունակեց նա, — և թեպետ Անտոնն ասաց, թե ում աղջիկն է, ասաց, որ ցախի

են եկել, բայց ես նրան չէի լսում: Հիշում եմ, որ մի անգամ էլ, երբ բացուտն անցանք և իջնում էինք գյուղի կալերի վրա, ետ նայեցի: Չգիտեմ աղջիկը ժպտաց թե չէ, բայց ինձ այդպես թվաց: Գլուխը խոնարհեց ու փշրեց ձեռքի բարակ ձյուղը:

Մեր տան պատշգամբից ես տեսա աղջկանը՝ ցախը շալակին: Մեր հետքերով նրանք իջան կալերի վրա: Մոխրագույն շորեր ունեք, գլխին՝ տանը գործած բրդե շալ: Ես պատշգամբից նայում էի այն կողմը, իսկ Օհան ասպերը ինձ հարցնում էր մոշահավի մասին, Աշոտը նրանց փետուրներն էր պոկում, ես կցկտուր պատասխան էի տալիս և աչքի տակով հետևում, թե ո՞ր տունը պիտի մտնի ցախով աղջիկը:

Որքան մեծ եղավ իմ ուրախությունը, երբ մյուս օրն իմացա, որ նրա փոքր քույրը սովորում է դպրոցում:

Հենց այդ օրից էլ գլխին կարմիր շոր կապած աղջիկը, որ մինչ այդ իմ քառասուն աշակերտներից մեկն էր, բոլորից ջոկվեց և իմ աչքում դարձավ այն կետը, որի շուրջը պտտվում էր իմ ներքին աշխարհը:

Ուզում էի իմանալ աղջկա անունը: Ես հորիսնեցի մի դաս, երբ աշակերտները պատմում էին իրենց ընտանիքի անդամների մասին: Եվ որովհետև նրանք երկու քույր էին, դժվար չէր իմանալ, որ անտառում տեսած աղջկա անունը Խոնարհ էր: Մյուս աշակերտներն էլ մատ բարձրացրին, իրենց տան մասին պատմելու և զարմացան, երբ ես գրատախտակի վրա գրեցի գումարման նոր վարժություն:

Խոնարհ, Խոնարհ... Նայում էի գրատախտակի թվերին, աչքերիս առաջ բրդե շալով աղջկա գլուխը, ոտքերը ձյունի մեջ և ձյունի ճերմակության վրա օձի պես սև պարանը:

Այդ դեմքը մերթ սուզվում էր անդունդը, որը սովորական էր դառնում, հիշում էի, որ անտառում մի ծեր աղվես ենք սպանել, երկու մոշահավ: Մեկ էլ դեմքը մոտենում էր, կանգնում

էր աչքիս առաջ, և ես ճգնում էի իմանալու՝ ժպտանց աղջիկը, երբ ետ նայեցի, թե միայն ինձ թվաց:

Անտոնի հետ մի անգամ էլ որսի գնացի: Բացուտին երբ հասանք, ես մոտեցա այն գերանին, որի մոտ կանգնել էր աղջիկը: Որսորդն իմ հետևից կանչեց, թե ճանապարհն աջ է ծովում: Գերանի մոտ ձյունը ծածկել էր աղջկա հետքերը: Ոչինչ չէր երևում: Միայն ծառի տակ ընկած էր մի չոր ջուղ: Կռացա վերցրի:

Վերադարձին եկանք գյուղի ծուռ ու մուռ փողոցներով, որպեսզի անցնենք նրանց տան առաջով: Այդ թաղի շները հաչոցով ինձ վրա վազեցին: Բայց և այնպես կիսաբաց դռնից նրան տեսա բակում՝ գրկին մի խուրձ խոտ: Ինձ տեսավ, դեմքն իսկույն մյուս կողմը դարձրեց, տուն մտավ: Ես նկատեցի, թե ինչպես կարմրեց նրա դեմքը:

Այդ օրն այնքան ուրախ էի: Օհան ապերն էլ նկատեց իմ ուրախությունը և ծիծաղելով ասաց, թե վիզը ծուռ Անտոնի հետ անտառում երևի մի օյին ենք սարքել: Ընթրիքից հետո բուխարու մոտ երբ նա ննջեց, ես արագ թերթեցի նրա շարականի գիրքը, բրդե թելը ուրիշ թերթի արանքում դրի, որպեսզի առավոտյան Օհան ապերը զարմանա, թե երբ կիսեց շարականի հաստ գիրքը, կարդա ու կասկածով նայի մեկ ինձ, մեկ՝ Աշոտին:

Զմեռվա ընթացքում Խոնարհին երկու անգամ տեսա: Մի ամիս հիվանդ էր և առողջացավ բարեկենդանի տոներից առաջ: Ես շատ անգամ էի նրա մասին հարցնում նրա քրոջից: Եվ ամեն անգամ տարբեր պատրվակով, հեռվից հեռու, շատ անգամ իբրև թե պատահաբար, մեջ բերելով ուրիշ խոսք:

Դժվար էր միշտ պատրվակ գտնելը: Հիշում եմ, երեք օր տեղեկություն չունեի, քաշվում էի հարցնել: Հանկարծ փոքրիկ աղջիկը գնար և տանն ասեր... Չորրորդ օրը սովորականից

շուտ եկա դպրոց: Քույրը դեռ չէր եկել: Կանգնել էի մուտքի դռան մոտ: Աշակերտները վառարանի կողքին տաքանում էին: Աչքս բլրակին էր: Հանկարծ երևաց քույրը, ինձ տեսավ և կարծեց, թե հանդիմանելու եմ ուշանալու համար: Աղջիկը քայլերն արագացրեց և ինձ երբ հասավ՝ շնչակտուր ասաց.

— Խոնարին արդեն վեր է կացել...

Հետո ես իմացա, որ նա դեռ չորս օր պառկել է: Աղջիկը սուտ էր ասել:

Բարեկենդանի մի օր Խոնարիին տեսա: Մեր դիմացի կտրան աղջիկները խաղում էին, իրար ձյունով տալիս և երգեր ասում: Շատերի ձեռքին խնձոր կար: Նրանք նոր շորերով էին՝ կարմիր, կապույտ, կանաչ: Նրանց մեջ էր Խոնարիը. նրա հագին երկար գոլերով կարմիր չիթ էր: Ձեռքերը պահել էր գոգնոցի տակ, կանգնել կտուրի ծայրին և նայում էր ավելի փոքրահասակ աղջիկներին, որոնք զվարթ ծիծաղով իրար հրմշտկում էին և վազվզում կտուրների վրա:

Պատշգամբից ես նրան գունատ տեսա և մի քիչ նիհար: Նոր շորերի մեջ նա երևաց ավելի բարձրահասակ, մեջքը բարակ: Կապույտ գոգնոցի թելերը մեջքին հանգույց էր արել: Պատահամա՞ր նայեց պատշգամբի կողմը, տեսավ ինձ, հեռացավ կտուրից և խառնվեց աղջիկների խմբին:

Նորից տեսա Խոնարիի սպիտակ դեմքը, նրա մանրիկ աչքերը: Կարմիր շորերով այդ աղջիկը ինձ թվաց որպես մի բարձրահասակ երեխա՝ գլխին նույն բրդե շալը, ինչ որ առաջ: Տուն մտա նրան չխանգարելու համար, որովհետև մյուս աղջիկները քչփչացին, փոքրահասակներից մի քանիսը, որոնք դպրոցում սովորում էին, գոգնոցով իրենց դեմքը ծածկեցին և պահվեցին ինձանից:

Անտառն արդեն վերջացել և սկսել էր լեռնային փարթամ մարգագետինը, որի հասուկտոր թփերը ապացույց էին, թե ժամանակին մարգագետնի սևահողում աճել է կաղնին:

Կանաչների միջով հոսում էր գետակը, որի ակունքները անտառի մթին ձորերի աղբյուրներն էին: Դրա համար էլ գետակի երեսին, կանաչ խոտերի հետ լողում էին և չոր տերևներ:

Ձիերը հոգնել էին: Լեռնային կանաչը գրավիչ էր և՛ մեզ, և՛ հոգնած ձիերի համար:

— Իջնենք, ձիերը թող հանգստանան, — ասաց ընկերս: Ձիերը լեզվով դուրս հրեցին սանձի երկաթները և ազահուությամբ պոկեցին խոտը: Մենք պառկեցինք գետակի ափին, խոտի վրա:

— Օհան ապերը գրքեր շատ ուներ, հին գրքեր: Մի կիրակի պատշգամբում նստած կարդում էի նրա հին գրքերից մեկը, կարծեմ Հուստինյանոս թագավորի մասին: Ձյունը դեռ չէր հալվել, բայց արևի ջերմությունն արդեն զգացնում էր, որ գարունը հեռու չէ: Այդպիսի օրերին կատուն էլ հեռանում էր թոնիրի տաք քարից և աչքերը փակած փռվում արևի տակ:

Մեկը բարձրանում էր սանդուղքով: Գլուխս վեր հանեցի: Գիրքը ձեռքիս դողաց: Կողքիս կանգնել էր Խոնսարիը և մատներով խաղում էր գոգնոցի եզրի հետ: Երբեք նա ինձ այդքան մոտ չէր կանգնել: Դրանից էր, որ գրքի տառերը շաղվեցին, և գիրքը դողաց:

— Հայրս խնդրում է ճաշին գաս մեր տունը:

Ինքս էլ չիմացա, թե ինչու պատճառ բռնեցի գիրքը, ասեցի, որ չեմ կարող գալ: Խոնսարիը ձեռքի արագ շարժումով գիրքս ծալեց, և ես դեռ ուշքի չեկած, բակից կրկնեց հոր խնդիրը:

Չգնացի, բայց գիրքն էլ բաց չարի: Անելիքս չգիտեի:

Փորձեցի տետրակներն ուղղել, չկարողացա: Օհան ապերը եկավ, և մինչև իրիկուն միասին էինք: Այդ օրը ես նրա հետ գոմը գնացի՝ կովերին խոտ ու դարման տալու:

Զգիտեմ, ամեն տարի Ձորագյուղում գարունն այնքան սիրուն է, ինչպես այն տարին: Քարերն էլ էին շնչում գարնան բույրը: Անտառի հազարավոր լորենիների հոտը գիշեր-ցերեկ գյուղի վրան էր: Երբ դասերից հետո պառկում էի անտառում, լորենիների տակ, գլուխս պտտվում էր:

Ձորակներում հիմա էլ կան այգիներ: Գարնանը ուռել և հասել էին խնձորենու բողբոջները: Հարկավոր էր մի շաբաթ տաք եղանակ, որպեսզի բացվեին խնձորենու ծաղիկների կարմիր թերթերը և ձորակները բուրեին: Հեռվից ծաղկած ծառերի սպիտակ ձյուղերը երևում էին ձյունով ծածկված, ասես գարունը ձյուն էր թափել ծառերի վրա, գունավոր և հոտավետ փաթիլներով ձյուն:

Գյուղի փողոցներից արևը գոլորշիացնում էր աղբաջուրը, կովերը ջրի գնալիս շլանում էին արևի լույսից, մնչում էին արջառները, հոտոտում, դեսուդեն վագում և ոտքերով փորում թաց գետինը: Եվ ինչ դժկամությամբ էին նրանք ներս մտնում գոմի ցածր դռնակներից:

Գարնան արև օրերը հիշեցնում էին ինձ, որ շուտով մայիս է: Դպրոցն արձակելուց հետո նույն ճանապարհով պիտի վերադառնամ և էլ երբեք, երբեք չպիտի տեսնեմ Ձորագյուղը:

Նրանց տունը չգնալու համար փոշմանել էի: Մի օր էլ փողոցում մայրը հանդիմանեց, որ հրավերը չեմ ընդունել: Ես ուզում էի, որ մեկ էլ կանչեր, թեկուզ մի թեթև ակնարկ աներ:

Այն ժամանակ սովորություն կար տարեվերջին դպրոցում կազմակերպելու հանդես: Ես էլ էի պատրաստվում, և աշակերտները սովորում էին երգ ու ոտանավոր: Հետո մեծահասակ աշակերտները տախտակներ բերին, տներից հավաքե-

ցին գորգ ու կարպետ և սարքեցին բեմ: Աշակերտներին պատվիրել էի, որ շատ մարդու կանչեն: Եվ ամեն անգամ աչքս նրա քրոջ կողմն էր:

Կիրակին եկավ: Գուցե և ոչ մի տարի այդ օրն այնքան բազմություն չէր հավաքվել գյուղի դպրոցում: Բաց պատուհաններով գարունը այգիներից բերում էր ծառերի բույրը, դպրոցի կտուրի տակ սարյակները բնից բույն էին թռնում աշխույժ ճովոդյունով: Նրանք էլ էին զուգվել, և այնպես փայլում էին սարյակների սև փետուրները:

Բազմության մեջ ես միայն մի գլուխ էի տեսնում, այս անգամ առանց շալի, մազերը կիսած և խնամքով սանրած: Եվ ինչ բարակ էին նրա շրթունքները:

Ընդմիջումից հետո հանդեսի երկրորդ մասը պիտի սկսվեր մի բանաստեղծությամբ, որ արտասանելու էր նրա քույրը: Կարպետը շարժվեց, բեմի ետևում երևաց Խոնարհը, իր գլխի սանրով կոկեց քրոջ մազերը:

Մանկան զիլ ձայնով և համարձակ փոքրիկ աղջիկը ինչոր բան էր ասում: Բազմությունը լուռ լսում էր: Չէի լսում ես: Կողքիս Խոնարհն էր: Նրա աչքերում ուրախության ժպիտ կար: Աչքերը փայլում էին սարյակի փետուրների նման սև: Ձեռքը բռնեցի:

— Խոնարհու... — Չայնս դողաց:

— Թ՛ող, — ասաց ու ձեռքը մեկնեց քրոջը, որ ավարտել էր արտասանությունը, և որի դեմքը անսովոր հաճույքից կարմիր էր: Դահլիճում ծափահարում էին. ոմանք զանազան ձայներով, նույնիսկ ձեռնափայտի շարժումով իրենց գոհունակությունն էին հայտնում:

Քիչ հետո հանդեսը վերջացավ: Ինձ թվաց, թե հանդեսը տխուր անցավ, և պղտորվեց գարնան օրը: Ականջիս տակ նրա խոսքն էր՝ թո՛ղ: Ձեռքիս էի նայում և ուզում էի ստուգել՝

բռնել են արդյոք նրա ձեռքը: Ինչու այդքան ջերմ էին նրա մատները:

Հանդեսից հետո Խոնարհին մի քանի անգամ տեսա: Պատահամամբ իմացա նրանց այգու ճանապարհը: Դասերից հետո գնում էի ձորակը, պառկում Օհան ապոր այգու կապույտ քարին, որից վերև ցանկապատի կողքով նա պիտի վերադառնար իրենց այգուց: Ոչ մի խոսք չէի կարող նրան ասել, թեկուզ մի քանի անգամ տեսա ցանկապատի հետև: Հայրը գնում էր առաջից՝ չոր ցախի կապը մեջքին, աղջիկը՝ նրա հետևից, ջրամանն ու հացի շորը թևի տակ: Հետս գիրք էի առնում, բայց չէի թերթում ոչ մի էջ, որովհետև ամեն մի ոտնաձայնի նայում էի ճանապարհին:

Մի անգամ միայն ցանկապատի հետևից ինձ նայեց և ժպտաց: Թվաց, թե հացի շորը դիտմամբ վեր գցեց, որ կռանա և մի քիչ ավելի կանգնի: Գուցե այդպես չէր, գուցե իրոք շորը սահեց, ընկավ: Հիմա էլ պարզ տեսնում եմ նրա դեմքը ցանկապատի փշերի արանքից: Նույն աչքերն էին, ինչպես բարեկենդանի օրը կտուրի վրա: Նրա աչքերի մեջ մանկական արտահայտություն կար, թեև տասնհինգ տարեկան էր, և ամուր կոճկած զգեստի տակ երևում էր հասուն կուրծքը:

Ընկերս լռեց: Ձեռքով տրորեց ճակատն ու աչքերը, ասես ուզում էր հեռացնի այն դեմքը, որ հին տարիներից ժպտում էր այդքան պայծառ:

Գարնան ջինջ երկնքի վրայով սահում էր մի սպիտակ ամպ, ասես արար աշխարհին հպարտությամբ ցույց էր տալիս, որ անհաս բարձունքում լողանում է արևի շողերի մեջ:

— Եկավ և վերջին օրը: Դպրոցն արդեն արձակել էի. աշակերտներին բաժանել էի հին տետրակները, վերադառնալու պատրաստություն էի տեսնում: Օհան ապերը առավուտը շարական չէր կարդում: Վաղ լուսաբացին նա գնում էր այգի

կամ վարուցանքի հոգսի հետևից էր:

Հրաժեշտը դժվար էր: Տանն ընտելացել էին ինձ, ես դառել էի մտերիմ մարդ և Օհան ապոր, և Աշոտի, և պառավ նանի համար: Բակում ձիապանը բարձում էր իրերս, նանին պայուսակի մեջ դարսում էր գաթա և ճանապարհի պաշարը:

Խոնարհին մի քանի օր չէի տեսել: Ինձ թվում էր, թե ես նրան էլ չեմ տեսնելու: Եվ մի անգամ էլ տեսնելու պահանջը ինձ ստիպեց արագ-արագ անցնել գյուղի փողոցներով, մի վայրկյան կանգ առնել նրանց տան առաջ և բաց դռնով նայել բակին:

Խոնարհին բակում չտեսա: Փողոցում մարդ չկար, բոլորն աշխատանքի էին, արտերում սկսվել էր քաղհանը, այս ու այն սարալանջից լսվում էր հորովելի ձայնը: Մի տեղ աշունքվա մուգ-կանաչ արտերն էին, մի տեղ գարնան սև ցելը:

Օհան ապերը մի քանի խրատներ կարդաց: Երբ նա կռացավ ու ձակատս համբուրեց, ես նրա բարի աչքերում արցունքներ տեսա: Նանին ձիապանին պատվիրում էր ինձ լավ տանել և զգույշ մնալ, որ պայուսակը չընկնի, միևնույն ժամանակ գոգնոցով սրբում էր թափվող արցունքը:

Անցանք փոքրիկ ձորակը, աղբյուրը և ուռենու հաստ նովը¹, ուր ձմեռը կովերը ջուր էին խմում: Ահա և Օհան ապոր այգու դռնակը: Արագ բարձրացա ձորակով, դռնակը բաց արի, մոտեցա այգու կապույտ քարին. ցանկապատի հետևը մարդ չկար: Այգում խաղաղություն էր, ծաղկաթափ էին ծառերը, և բողբոջների փոխարեն նշմարվում էին կանաչ ու մանրիկ պտուղները:

Դպրոցի մոտ երեխաները խմբվել էին: Նրանք ինձ տեսան և իջան բլրակով: Որպիսի միամիտ պարզությամբ նրանք

¹ նով - աղբյուրի առջևում փայտե կամ քարե գուռ (ավազան)՝ անասունների համար

ինձ բարի ճանապարհ ասեցին: Մի քանիսը ծաղիկներ էին բերել: Հենց որ մեկը ինձ մեկնեց ծաղիկը, մյուսներն էլ նրա օրինակին հետևեցին:

Աղջիկներից ոմանք լաց եղան: Նրանք և՛ ժպտում էին, և՛ ժպիտի հետ սրբում էին արցունքը, որ ծորում էր աղբյուրի պես: Լաց էր լինում և Խոնարհի քույրը:

Մեկը թե՛ «Ուսուցիչ, մեզ չմոռանաս»: Լավ հիշում եմ ճուտիկին, որը միշտ դպրոց էր գալիս հոր մեծ փափախը գլխին և երկար, հնամաշ տրեխներով: Որք էր ճուտիկը, լռիկ-մնջիկ մի երեխա, որին բոլորը սիրում էին: Խմբի մեջ ճուտիկն էլ էր: Մյուսների պես նա մոտեցավ ձեռք տալու, տրեխի ծայրերն իրար դիպան, քիչ մնաց ընկներ: Ճուտիկը փաթաթվեց ծնկներիս: Մեծ փափախի տակից տեսա նրա խելոք աչքերը: Եվ այնքան խեղճություն կար ճուտիկի աչքերում:

Չիապանի կանչը ինձ հիշեցրեց, որ ժամանակն է հրաժեշտ տալու: Մանուկները մի անգամ էլ ձեռք տվին: Կռացա և համբուրեցի ճուտիկի ճակատը, ինչպես Օհան ապերը՝ իմ ճակատը: Իմ աչքերում արցունք երևաց, արցունքի միջից մի անգամ էլ տեսա այգու դռնակը, դպրոցի ներկած թիթեղները: Հետո ծառերը ամեն ինչ ծածկեցին:

Քայլում էի ձիապանի հետևից: Մինչև գառիվայրի սկիզբը ճանապարհն անցնում էր փոքրիկ տափարակով: Կանաչ արտերում քաղհան էին անում: Մի քիչ վերև, սարալանջին, եզները դանդաղ քաշում էին արորը և հանգստացած հողը շրջում ակոսի մեջ: Արտերում կանաչի մեջ երևում էին կարմիր-կապույտ ծաղիկներ: Բացվում էր պուտը¹:

Սպիտակ քարի մոտ, գոգաձև ընկած երկարադարձ արտերում քաղհան անող կանանց մեջ տեսա Խոնարհին:

1 պուտ - այստեղ՝ ծաղկի տեսակ, վայրի կակաչ

Մեր հայացքներն իրար հանդիպեցին, և ես նրա աչքերում ժպիտ չտեսա: Ի՞նչ էր ասում: Նրա համար դժվար էր, որ ես հեռանում եմ Ձորագյուղից, չէ՞ որ ինձ ոչինչ, ոչինչ չէր ասել այդ խոնարհ աղջիկը: Հագին նույն գորշ զգեստն էր, ինչպես առաջին անգամ անտառում: Արտի մեջ կանգնել էր, ձեռքին քաղհանի բիրը, կարմիր պուտ և մոլախոտի մի կապ:

Ոչինչ չասացի, հեռացա: Արահետով բարձրանալիս միշտ հետ էի նայում: Կռացած կանաչք կանաչին ընկած թռչունների էին նման: Եվ այդ երամից մեկը, գորշ շորերով մի աղջիկ, ավելի հաճախ էր բարձրանում, ձեռքը դնում ճակատին, որ արևի շողերը չխանգարեն տեսնելու անտառի մեջ հավիտյան արահետը և միայնակ անցվորին: Ձորի գլխին կանգնեցի, և երբ աղջիկը մի անգամ էլ բարձրացավ, նայեց իմ կողմը, ձեռքով արի: Խոնարհն իսկույն կռացավ արտի վրա: Ես արագացրի քայլերս ձիապանին հասնելու:

Երբ ընկերս լռեց, ինձ թվաց, թե գետակը նույն հանգով է պատմում, խոսում է նույն կերպ, ինչպես նա, որ մեջքին ընկած, փակ աչքերը երկնքին, անգիր ասում էր մի ծանոթ պատմություն՝ գրված Օհան ապոր հին գրքերում:

Վեր կացա, թուլացրի ձիու թամբի կապերը: Ձիերը հագեցել էին կանաչից և մեզ նման մեկնվել էին գարնան արևի տակ:

— Հետո տասներկու տարի... Եվ ի՞նչ տարիներ: Կռիվ, քաղց, երկրներ ու քաղաքներ, հազարավոր դեմքեր, տարբեր ցեղից, անցքեր՝ մեկը քաղցր, մյուսը դառն հիշողության հետ կապված... Եվ նրանց մեջ Խոնարհի դեմքը, ցանկապատի փշերի արանքից երկու մանրիկ աչքեր, որպես սև ձիթապտուղ և բարակ, կարմիր շրթունքներ:

Հանկարծ ընկերս կողքի դարձավ, վիզը ձգեց իմ կողմը: Նրա աչքերն ավելի մեծացան:

— Գիտե՞ս, ես Խոնարհին տեսա:

— Ե՛րբ:

— Երեկ: Վերին գյուղում: Դու քնել էիր, դպրոցի բակում հավաքվել էին գյուղացիները: Խոսում էին հողի մասին, գանգատվում էին, որ հողը առաջվա բերքը չի տալիս: Այս տարվա ժանտախտից էին խոսում: Շատ կովեր են սասկել, ոմանք ցել անելու՛ եզ չունեն: Հետո ինձ մոտեցավ մի կին, ցնցոտիների մեջ, ոտքերը բոբիկ, ոտքերի կաշին ճաքճած: Կնոջ փեշերից կախվել էին երեք կիսամերկ երեխա: Նրանք մերթ ինձ էին նայում, մերթ մորը:

Կինն արցունքն աչքերին չորս փութ ցորեն էր խնդրում մինչև հունձը:

— Հետո մի ճար կլինի, — ասաց:

Ամուսինն անցյալ տարի էր մեռել: Ժանտախտից սասկել էր նրանց միակ կովը: Իսկ տանն ուրիշ աշխատող չկար:

Ես ճանաչեցի Խոնարհին... Աչքերն էլի առաջվանն էին, բայց առանց փայլի: Ես ճանաչեցի Խոնարհին: Բայց չգիտեմ նա ինձ ճանաչե՞ց, թե ոչ:

...Անխոս նստեցինք ձիերը և անցանք գետակը: Արևն արդեն դեպի մայրամուտ էր կախվել:

ԱԼՊԻԱԿԱՆ ՄԱՆՈՒՇԱԿ

Արփենիկ Չարենցի հիշատակին

Կաքավաբերդի գլխին տարին բոլոր ամա է նստում, բերդի ատամնաձև պարիսպները կորչում են սպիտակ ամպերի մեջ, միայն սևին են անում բարձր բուրգերը: Հեռվից ավերակներ չեն երևում, և այնպես է թվում, թե բուրգերի գլխին հսկում կա, գոց են ապարանքի երկաթե դռները, աշտարակի գլխից մեկը ահա ձայն է տալու քարափը բարձրացողին:

Իսկ երբ քամին ցրում է ամպերը, ձորերում հալվում են ամպի ծվենները, պարսպի վրա երևում են մացառներ, աշտարակի խոնարհված գլուխը և կիսով չափ հողի մեջ խրված պարիսպները: Ո՛չ մի երկաթյա դուռ և ո՛չ մի պահակ աշտարակի գլխին:

Լռություն կա Կաքավաբերդի ավերակներում: Միայն ձորի մեջ աղմկում է Բասուտա գետը, քերում է ափերը և հղկում հունի կապույտ որձաքարը: Իր նեղ հունի մեջ գալարվում է Բասուտա գետը, ասես նրա սպիտակ փրփուրի տակ ոռնում են հազար գամփռներ և կրծում քարե շղթաները:

Պարիսպների գլխին բույն են դրել ցինը և անգղը: Հենց որ բերդի պարիսպների տակ ոռնաձայն է լսվում, նրանք կոնյունով աղմկում են, թռչում են բներից և ահարկու պտույտներ անում բերդի կատարին: Ապա բարձրանում է

քարե արծիվը, կտուցը կեռ թուր, մագիլները սրածայր նի-
զակներ, փետուրները որպես պողպատե զրահ:

Կաքավաբերդի բարձունքի միակ ծաղիկը ալպիական
մանուշակն է, ցողունը կաքավի ոտքի պես կարմիր, ծաղիկը
ծիրանի գույն: Քարի մոտ է բնուում ալպիական մանուշակը,
պարիսպների տակ: Արևից քարերը տաքանում են, և երբ
ամպերը ծածկում են քար ու պարիսպ, մանուշակը թեքվում
է, գլուխը հենում քարին: Ծաղկափոշու մեջ թաթախված
գունավոր բզեզին մանուշակը ճոճք է թվում, աշխարհը՝
ծիրանագույն բուրաստան:

Ներքևը, ձորում, Բասուտա գետի մյուս ափին, քարաժայ-
ռերի վրա թառել են մի քանի տներ: Առավոտյան ծուխ է
ելնում երդիկներից, ծուխը ձգվում է կապույտ երիզի նման
և հալվում ամպերի մեջ: Շոգ կեսօրին գյուղում կանչում է
աքլորը, աքլորի կանչի հետ պառավ մի շինական հորանջում
է տան ստվերում, ձեռնափայտով ավազի վրա նշաններ
գծում, նշանների հետ փորփորում գլխով անցածը:

Ե՛վ գյուղում, և՛ բերդի գլխին ժամանակը սահում է դան-
դաղ, տարիները նույն ծառի միանման տերևներն են: Դրա
համար էլ խառնվում է ծերունու հիշողությունը: Գետն աղմ-
կում է առաջվա հանգով, նույն քարերն են և նույն քարե
արծիվը:

Քանի՞ սերունդ է ապրել Բասուտա գետի մոտ, կարկատած
թաղիքները փռել ցեխերի վրա, եղեգնով պատել վրանները,
և ամեն գարնան, երբ Կաքավաբերդի լանջին բացվել է
ալպիական մանուշակը, այժ ու ոչխարը քշել են բերդի լան-
ջերը, պարկը պարենով լցրել ու ձմեռը կրծել կորեկ հաց և
այժի պանիր:

Արև մի կեսօր Կաքավաբերդի քարափով բարձրանում էին երեք ձիավոր: Ոչ միայն զգեստից, այլև ձի նստելուց երևում էր, որ առաջին երկու ձիավորը քաղաքի մարդիկ են և չեն տեսել ո՛չ Կաքավաբերդը, ո՛չ նրա քարափը:

Երրորդ ձիավորը նրանց ուղեկցում էր, և մինչդեռ առաջինները պինդ բռնել էին ձիերի բաշից, համարյա թե կռացել՝ հավասարակշիռ մնալու, — վերջին ձիավորը քթի տակ մոմռում էր մի երգ, մելամաղձոտ ու հուսահատ, ինչպես ամայի ձորը, տխուր քարափը և հեռավոր գյուղը:

Բերդի գլխին նստած ամպը վարագույրի պես մեկ ետ էր քաշվում, երևում էին պարիսպները, մեկ ծածկում էր կատարը: Առաջին ձիավորը աչքը պարիսպներից չէր հեռացնում: Նրա գլխում բերդի պատմությունն էր, մագաղաթյա մատյաններում գրած խոսքերը իշխանական օրերի մասին, երբ գրահապատ ձիերի սմբակները դոփում էին երկաթյա մուտքի առաջ, և ավերից դարձող նրա համհարզները ճոճում էին նիզակները: Ակնոցի արանքից նրա ուսյալ աչքերը տեսնում էին գրահավորներին, մագաղաթյա մատենագրին՝ եղեգնյա գրչով նրանց գովքը հորինելիս, և նա լսում էր հնօրյա ձիերի դոփյունը: Ինչ դժվար էր նրա համար քարափը, որով քարայծի նման մագլցում էին երբեմնի տերերը:

Երբ հասան վրաններին, առաջին ձիավորը շարունակեց ճանապարհը: Նա փնտրում էր հին ճանապարհը և չէր տեսնում վրանների առաջ, մոխրի մեջ խաղացող կիսամերկ երեխաներին, այծերին, որոնք զարմանքից վեր ու վար էին անում գլուխները:

Ֆետրե՛ գլխարկով երկրորդ ձիավորը Կաքավաբերդի

1 Ֆետր - թաղիք, որից գլխարկ են պատրաստում

գլխին հնություններ չէր որոնում: Նրա ամբողջ հարստությունը ծոցի հաստ տետրն էր և սրածայր մատիտը: Հերիք էր աչքն ընկներ մի դեմքի, տեսներ գեղեցիկ մի անկյուն, մամռապատ մի քար, որպեսզի թղթի վրա մատիտով նկարեր այն, ինչ տեսել էին նրա աչքերը:

Առաջին ձիավորը հնագետ էր, երկրորդը՝ նկարիչ:

Երբ նրանք հասան վրաններին, շները հարձակվեցին ձիավորների վրա: Շների ձայնին մի քանի հոգի դուրս եկան վրաններից, նայեցին նրանց կողմը: Մոխրի մեջ խաղացող երեխաները տեսան, թե ինչպես շները հաչելով վազեցին ձիերի վրա: Երրորդ ձիավորն իզուր էր մտրակով փորձում շներին հեռացնել: Շները հաչելով մինչև բերդի պարիսպները ուղեկից եղան ձիավորներին, հետո իրար հետ խաղալով վերադարձան:

Կաքավաբերդի քարերն ասես կենդանացել ու խոսում էին հնագետի հետ: Նա մոտենում էր այս ու այն քարին, կռանում, նայում, չափում, ինչ-որ գրում, ոտքով փորում հողի փլվածքը, բաց անում հողի տակ թաղված տաշած քարի ծայրը: Նա բարձրացավ պարսպի վրա, գլուխը դուրս հանեց բուրգի դիտարանից և բարձր կանչեց, երբ բուրգի անկյունում, քարի վրա տեսավ փորագիր խոսքեր:

Երրորդ ձիավորը, որ ձիերի սանձերն արձակել ու պարսպի մոտ նստած ծխում էր, հնագետի կանչից վեր թռավ: Նրան թվաց, թե օձը խայթեց ակնոցավոր մարդուն:

Ֆետրե գլխարկով մարդը նկատեց պարիսպների փլվածքը, սրածայր բուրգը և պատերի հետքերը: Բերդի մուտքը նկարելիս՝ մատիտը մի պահ ձեռքին մնաց, որովհետև նրա ոտնաձայնից մի անգղ կռնչյունով թռավ բնից, պտույտներ արեց բերդի գլխին: Նրա ձայնին մյուսներն էլ հավաքվեցին:

Ձիերը, անգղների կռնչոցից վախեցած, խլշեցին ականջ-

ները, իրար մոտեցան: Եվ երբ հնագետը բուրգի ծայրից կանչեց, թե ինքը գտել է Բակուր իշխանի դամբանը, նկարիչը չհասկացավ նրա խոսքը: Աչքերն անգղների պտույտի հետ էին, նրանց թևերի հզոր շարժումի, կեռ ու արնագույն կտուցների հետ: Ինչ ահեղ թափ կար նրանց պտույտում: Մի պահ մատիտը ձեռքին մնաց և չնկատեց, թե ինչպես գլխարկը սահեց և ընկավ քարի վրա:

Վրասներից մի մարդ, մանգաղը գոտու մեջ խրած, գլուխը փաթաթած կեղտոտ թաշկինակով, մահակին հենվելով քարձրացավ բերդի քարափով և մոտեցավ ձիերի մոտ նստած պահակին: Մարդը տեսավ ակնոցավորին մի քար տեղահան անելիս: Եվ երբ պահակին հարցրեց, թե ովքեր են եկվորները, ինչ են փնտրում բերդի ավերակներում, պահակը նախ հանկարծակիի եկավ և պատասխանեց, որ գրքերում գրած է, թե Կաքավաբերդի գլխին կարասի մեջ թաղված են ոսկե գանձեր:

Հնձվորը միտք արեց, ուսը քորեց և դարձավ դեպի ձորը՝ հնձելու կորեկի արտը: Ու գնում էր ինքն իրեն խոսելով: Ինչ կլինեք, եթե ինքը գտներ գանձը: Քանի անգամ է նա նստել հենց այն քարի վրա, որ տեղահան արեց ակնոցավորը: Եթե իմանար, ապա գանձերը կլինեին նրա արխալուղի գրպանում: Քանի կով կառներ...

Միտք էր անում հնձվորը, երբ նկատեց, որ կորեկի արտի կողքին է: Նա չուխան շարտեց, չուխայի հետ էլ ավելորդ մտքերը, մանգաղով զարկեց մի կապ կորեկ ու կտրեց:

Բերդի քարերի մոտ բուսել էր ալպիական մանուշակ, ծաղիկը ծիրանի գույն: Հնագետը չէր տեսնում ոչ մանուշակ, ոչ խոտ: Նրա կոշիկները կրնկակոխ էին անում խոտ ու ծաղիկ:

Աշխարհը նրա համար ընդարձակ թանգարան էր, ուր չկար ոչինչ կենդանի և ոչ մի բզեզ: Նա պոկոտում էր քարերին

փաթաթված բաղեղը, փայտի ծայրով արմատախիլ անում քարի ճեղքում բուսած մանուշակը, ձեռքով քարը շոյում և սրբում գրերի հողը:

Ֆետրե գլխարկով մարդը երբ նկարեց այն ամենը, ինչ հարկավոր էր հնագետին, տետրի նոր էջի վրա նկարեց և պարսպի մի մասը, ատամնաձև քարերի արանքում, քարե արծվի բունը, պարսպի ոտների տակ՝ ալպիական մանուշակներ:

* * *

Կեսօրից անց նրանք բերդից իջան: Հնագետը մի անգամ էլ պտույտ արեց բերդի չորս կողմը, տետրում մի բան նշանակեց և ապա արագ քայլերով հասավ ձիերին:

Այս անգամ ամենից առաջ գնում էր երրորդ ձիավորը: Եթե հնագետի գլխում Բակուր իշխանն էր և մատենագրի մագաղաթը, նկարիչը հիշում էր մանուշակները և լսում Բասուտա գետի խուլ աղմուկը, — երրորդ ձիավորի աչքի առաջ թարմ լավաշներ էին, պանիր ու մածուն:

Նա հենց առաջին վրանի մոտ ձիերն արձակեց, սանձով կապեց ձիերի ոտքը ու ներս մտավ վրանի նեղլիկ դռնից: Քաղցած ձիերն ագահությամբ մռութները կախեցին թարմ կանաչի վրա:

Վրանի մուտքի առաջ, օջախի կողքին, մի փոքրիկ տղա մոխրի մեջ սունկ էր խորովում: Անծանոթ մարդկանց ներս գալը նրան զարմացրեց, չիմացավ սունկը թողնի՞ կրակի վրա, վազի մոր հետևից, թե՞ սունկն էլ հետը տանի: Երբ վրանի մոտ նա լսեց մոր բոբիկ ոտքերի ձայնը, զգեստի խշշոցը, տղան սիրտ առավ, խորոված մի սունկ հանեց մոխրից և դրեց օջախի քարին:

Մայրը ներս մտավ, գլխի շորը մի քիչ իջեցրեց աչքերի վրա, մոտեցավ և վրանի անկյունում դարսած ծալքից երկու բարձ մեկնեց հյուրերին:

Երրորդ ձիավորը հնագետի պայուսակից կոնսերվ հանեց:

— Մենք սոված ենք, քույրիկ: Թե մածուն ունես, տո՛ւր, համ էլ թեյ գցիր: Շաքար ունենք... — ասավ նա:

Կինը մոտեցավ օջախին, տղայի սունկերը դեն դրեց, կռացավ ու փչեց մխացող աթարներին: Նրա գլխի շորը հետ ընկավ, ֆետրե գլխարկով մարդը տեսավ կնոջ սպիտակ ճակատը, սև մազերը և նույնքան սև աչքերը:

Նրա հայացքը սևեռած մնաց մխացող օջախին, մոխրի մոտ չոքած կնոջը: Որտե՞ղ էր տեսել նա նման մի դեմք, բարձր, սպիտակ ճակատ և մուգ մանիշակագույն աչքեր: Երբ կինը վեր կացավ, եռոտանի կասկարան¹ բերեց օջախի վրա դնելու, հանեց ծխից սևացած թեյամանը, նկարիչը շատ մոտ տեսավ նրա աչքերը և մոխրի փոշին ունքերի վրա, մազերի վրա:

Ինչքան շատ ժամանակ էր անցել այն օրից: Եվ մի՞թե հնարավոր է այդքան նման երկու դեմք, նույնիսկ նույն շրթունքները: Կաքավաբերդի կնոջ դեմքն արևը մի քիչ այրել էր: Բայց աչքերի ձևը նույնն էր, ինչ որ մյուս կնոջ, որ դարձյալ բարակ մեջքով էր և բարձրահասակ:

Կինը թեյի պատրաստություն էր տեսնում, անխոս և արագ շարժումներով: Ամեն անգամ, երբ նա կռանում էր, բարձրանում կամ բոքիկ ոտքերով քայլում էր խսիրի վրա, զրնգում էին նրա թևերի արծաթագույն սուրմանները², փոքրիկ զանգակների ձայն հանում: Խշշում էր նրա զգեստը, որի փեշերը իջնում էին մինչև մերկ ներբանները:

1 կասկարա – կաթսայի տակ դրվող եռոտանի

2 սուրմա – այստեղ՝ մետաղյա փոքրիկ զարդ հագուստի կամ գլխանոցի վրայից կախելու համար

Այն կինն էլ ուներ խշխշան շորեր, հագնում էր գորշ գույնի վերարկու, սև թավիշե գլխարկ, որի երկար քորոցը նարնջագույն գլուխ ուներ: Հեռու էր, շատ հեռու: Գուցե Բասուտա գետը ուրիշ գետի հետ խառնվելով հասնում է այն ծովին, որի ափին, ավազի վրա, մի օր նստել էին կինը և նկարիչը:

Պահակը բաց արեց կոնսերվի երկրորդ տուփը: Հնագետը սփռոցից ու պղնձե ամաններից գլուխը չէր բարձրացնում: Տղան սունկը կերավ և աչքերը սևեռեց կոնսերվի փայլուն տուփին, սպասելով, որ դատարկեն: Մարդը տեսավ նրա հայացքը և կոնսերվի տուփը մեկնեց տղային:

Տղան տուփը թափահարեց, վրանի առաջ պառկած շունը կուլ տվավ մսի կտորները և լիզեց քիմքերը: Ապա դատարկ տուփը ձեռքին նա վազեց երեխաների մոտ՝ նրանց ցույց տալու սպիտակ թիթեղյա տուփը, որ չտեսած նորություն էր այդ քարափների վրա:

Կինը նստել էր օջախի առաջ, հաճախ բարձրացնում էր թեյամանի կափարիչը և նայում տաքացող ջրին: Նա խառնում էր կրակը, աթարներն իրար մոտ քաշում, և երբ ծուխն ամպի պես բարձրանում էր ու դուրս գալիս վրանի եղեգնյա պատերի արանքով, կինը, աչքերը մուխից պահելու համար, ձեռքը բռնում էր ճակատին:

Ֆետրե գլխարկով մարդուն օջախի մոտ նստած կինը, որի երկար զգեստի տակ պարզ երևում էին նրա ծնկները, թվում էր քրմուհի՝ եռոտանու առաջ ծխի շարժումները գուշակող:

Այն կինը երբեք բոբիկ ուռքերով չի՛ քայլել, չի՛ նստել մխացող աթարի առաջ: Առավոտյան ծովը բրոնզե հալոցքի պես տարուբեր էր լինում և լիզում ափերի կրաքարերը: Ծովափին սև թավիշե գլխարկով կինը հովանոցի ծայրով

1 քրմուհի - մոգուհի, կախարդուհի

ավագի վրա նշաններ էր անում և ավերում: Իսկ ինքը ջարդում էր ձեռքի չոր ճյուղը, մանրիկ փշուրներ անում, և երբ ալիքները կաթիլներ էին ցողում նրանց ոտքերին ու հետ վազում, ալիքներն իրենց ետ տանում էին չոր ճյուղերի փշուրները: Այն կինը ծովափին խոստումի բառեր ասաց, աշխարհը թվաց լայնարձակ մի ծով, և սիրտը ձուլվեց ծովի հետ:

Հետո ուրիշ օրեր եկան: Այնքան պատահական եղավ ճամփաբաժանը և այնպես պարզ: Մոքի մեջ մնացին մի գույգ մանիշակագույն աչքեր, գորշ գույնի վերարկու և հովանոցի ծայրը, որով կինը ավագի վրա խոստումներ էր գրում և ավերում:

Թեյամանի մեջ ջուրը եռաց, կափարիչը ձայն հանեց: Կինը կողովից հանեց պնակները և ծաղկավոր բաժակները շարեց սփռոցի վրա: Երբ նա կռացավ սփռոցի վրա, թիկունքից ծանր թեքվեց, կախվեց ուսն ի վար: Ծովափի կինը կարճ խուզած մազեր ուներ և սպիտակ պարանոց, որի բարակ մորթու տակ երևում էին կապույտ երակները: Տղան դատարկ տուփը ձեռքին ներս վազեց: Վրանի դռնից մի խումբ մանուկներ զարմանքով նայում էին խարի վրա նստած հյուրերին: Որքան մեծ եղավ տղայի ուրախությունը, երբ նա ստացավ երկրորդ տուփը: Այս անգամ նա դուրս չվազեց, այլ նստեց խարի վրա, մայրը նրա համար ևս թեյ լցրեց, իսկ ֆետրե գլխարկով մարդը շաքարի մի մեծ կտոր գցեց տղայի բաժակը:

Տղան զարմացավ, և երբ շաքարից պղպջակներ բարձրացան թեյի երեսը, նա մատը կոխեց բաժակի մեջ՝ շաքարը բերանը տանելու: Թեկուզ տաք թեյը վառեց մատը, բայց ծպտուն չհանեց: Այնքան համեղ էր կիսահալ շաքարը: Հնազեղը քթի տակ ծիծաղեց, ինչ-որ բան հիշեց մարդու նախնական օրերից: Կինը նորից ջուր լցրեց թեյամանի մեջ և ուրախ ժպտաց երեխայի չարածճի արարքի վրա:

Ֆետրե գլխարկով մարդը տեսավ այդ ժպիտը, ինչքան ծանոթ էր... Երևի նույն դեմք ունեցող մարդիկ նույն կերպ են ժպտում: Կնոջ վերին շրթունքը աննկատ դողդողաց, ժպիտից շրթունքները կարմրեցին, որպես արնագույն մեխակի թերթեր, ժպիտից աչքերը փայլեցին:

Հանկարծ նա ծոցից հանեց տետրը, թերթեց քարերի և քանդակների նկարներ, թերթեց և քարե արծվի բույնը պարսպի գլխին ու սպիտակ թղթի վրա մատիտի արագ շարժումով նկարեց կնոջը՝ օջախի մոտ նստած, աչքերը օջախի քարին: Ծանոթ էին դիմագծերը, միտքն այնքան էր աշխատել նրա վրա տարիներ առաջ: Փակ աչքերով էլ նա տեսնում էր կնոջ պրոֆիլը:

Միայն տղան տեսավ մոր նկարն սպիտակ թղթի վրա: Նրան այնպես թվաց, թե ֆետրե գլխարկով մարդու սպիտակ թղթերը արտացոլում են ամեն ինչ, ինչպես աղբյուրի վճիռ ջուրը:

Քիչ հետո ձիերը վրանի առաջ էին: Երրորդ ձիավորը ձիերի գլխին հագցնում էր սանձերը, պնդացնում թամբի կաշվե կապերը: Եվ երբ պայուսակը կապեց թամբին, մոտեցավ մնաս քարով ասելու օջախի մոտ նստած կնոջը: Կինը տեղից վեր կացավ, գլխի շորն արագ իջեցրեց ճակատին և մատների ծայրով բռնեց երրորդ ձիավորի մեկնած ձեռքը: Մյուսներն էլ հետևեցին նրա օրինակին: Այս անգամ կինը ձեռքը կրծքին սեղմեց և խոնարհեց գլուխը: Ֆետրե գլխարկով մարդը տղային տվեց արծաթ դրամ ու շոյեց նրա մազերը:

Ձիերն իջնում էին Կաքավաբերդի քարափով դեպի Բասուտա ձորը: Ձիերի սանձից բռնած իջնում էին երեք հոգի, որոնցից ամեն մեկը մտքերի մեջ հյուսում էր իր նախշը: Ճանապարհի երկու եզրին բուսել էին ալպիական մանուշակներ: Ֆետրե գլխարկով մարդը կոացավ, պոկեց մեկը

և դրեց տեսորի այն թերթի արանքը, որի վրա նկարված էր եռոտանին և այն բարակիբրան կինը:

Ձիերի սմբակի տակից քարեր էին թռչում, քարերն աղմուկով գլորվում էին ձորը: Ծով կար նրա մտքում, և այդ ծովը ասի էր շարտում մերթ սև թավիշե գլխարկով մի գլուխ, մազերը կարճ կտրած, մերթ երկարազգեստ մի կնոջ, թիկունքին երկար ծամեր, մերթ քարե քանդակներ, կիսավեր պարիսպներ, նրանց հիմքի մոտ ալպիական ծիրանագույն մանուշակներ...

* * *

Իրիկնացավ:

Նույն ճանապարհով վրանների կողմն էր բարձրանում մի մարդ, գոտկում՝ պողպատե փայլուն մանգաղը: Բեզարած էր մարդը, ամբողջ օրը հնձել էր կարճ ցողունով կորեկ, և մեջքը ցավում էր: Դրա համար էլ նա դանդաղ էր բարձրանում, մահակը դեմ տալիս քարին, երբեմն կանգնում շունչ առնելու: Երբ կանգ էր առնում, նրա կորացած ծնկները դողում էին:

Հնձվորը ցերեկվա մարդն էր, որին երրորդ ձիավորը պատմել էր բերդի գանձերի մասին: Իր արտից նա տեսավ ձիավորներին, և նրան թվաց, թե ձիու թամբին կապած պայուսակներում հենց այն գանձերն են, որ հարյուր տարիներ մնացել են քարի տակ, որի վրա ինքը շարունակ նստել է, երբ բերդի ավերակներում պահում էր այժ ու ոչխար: Այդ միտքն էր նրան զայրացրել, թե հոգնությունը. մարդը մռայլ էր, որպես իրիկնապահին անտառում որսի դուրս եկող սոված արջը:

Նա հասավ առաջին վրանին, ոտքով զարկեց շանը, որ պոչը շարժելով առաջ էր վազել տիրոջը դիմավորելու, ապա

գոտուց մանգաղը հանեց, շարտեց մի անկյուն, փայտը դրեց օջախի մոտ և լուռ նստեց խսիրի վրա:

Օջախը մխում էր: Թեյամանում եռում էր տաք թեյը: Ծալքատեղում, բարձի վրա, երկու կտոր շաքար կար: Հնձվորը դեռ տրեխները չէր հանել և գուլպաներից թափ չէր տվել կորեկի փնջերը, երբ սուրմանների զրնգոցով, երկար զգեստի ծալքերն իրար քսելով, ներս մտավ նրա կինը, կնոջ փեշից կախված տղան՝ կոնսերվի երկու դատարկ տուփ ձեռքին:

Տղան դեպի հայրը վազեց՝ տուփերը ցույց տալու: Հայրը հասկացավ, որ ձիավորները նստել են իր խսրի վրա: Տղան ցույց տվեց և արծաթ դրամը, որ տվել էր նրան մի բարի քեռի:

Հայրը ոտքով դեն հրեց որդուն էլ, դատարկ տուփերն էլ: Գլորվեցին՝ տուփերը, տղան էլ գլորվեց: Ապա տղան ցատկեց և վազեց տուփերի հետևից: Երկու տուփը ձեռքին նա փաթաթվեց մոր փեշերին և սկսեց լալ: Հայրը ձայնը մեղմացրեց, տղային կանչեց, խնդրեց նրա արծաթ դրամը: Տղան արցունքների միջից ժպտալով մոտեցավ հորը՝ դրամը բռի մեջ: Ապա նա պատմեց, թե հյուրի ծոցում կար մի փայլուն իր, մեջը սպիտակ թերթեր: Արծաթ տվող մարդը մոր պատկերը հանեց թերթի վրա և դրեց ծոցը:

Խանդը կայծակի պես փայլատակեց մռայլ հնձվորի սրտում: Աչքերը լայնացան, նա գունատվեց: Մայրը նայեց տղային, հրդեհվեց դեմքը, հայրը տեսավ կնոջ դեմքի կարմիրը: Այդ ամենը կատարվեց մի վայրկյանում: Հաջորդ վայրկյանին մարդը գազազած արջի նման ուստյուն արեց, նրա մազոտ ձեռքերը սեղմեցին ծանր մահակը, և մահակն անասելի թափով իջավ կնոջ թիկունքին:

Սուրմաները զրնգացին, ցնցվեցին կնոջ երկար ծամերը: Եռոտանու վրա դրած թեյամանը թեքվեց: Մահակի ջարդված ծայրը թռավ ծալքի վրա: Կինը աղաղակ չհանեց, այլ ցավից

գալարվեց: Նա ձեռքը թիկունքին տարավ, ապա դուրս եկավ վրանի դռանը անձայն հեկեկալու:

Տղան դատարկ տուփերը ձեռքին հետևեց նրան և պահվեց մոր փեշի տակ: Մարդը մի քիչ էլ դժգոհեց, ապա կերավ կորեկ հացը և փափախը գլխի տակ, մեկնվեց խսիրի վրա:

Հետո Կաքավաբերդի գլխին լռություն իջավ: Օջախներում հանգավ կրակը, եղավ խավար գիշեր: Գազանների ահից շները կուչ եկան վրանների առաջ: Ոչխարը պառկեց կանաչի վրա: Խսիրի վրա մեկնվեց և կինը՝ թաղիքի տակ ծածկելով տղային:

Կաքավաբերդի գլխից ամպը հսկա խխունջի պես սողաց դեպի վրանները, խոնավություն կաթեց քարերի վրա, մամուռների վրա, և մակաղած ոչխարների բրդի վրա նստեց գիշերային խոնավությունը: Ցող կաթեց ալպիական մանուշակի ծաղկաթերթերի վրա:

Բուրմունքից արբեցած մի բզեզ քնել էր առէջքների մեջ, և նրան այնպես էր թվում, թե աշխարհը հոտավետ բուրաստան է, ալպիական մանուշակ...

ԾԻՐԱՆԻ ՓՈՂԸ

Ես թերթում եմ ուղեգրությունների իմ տետրը և նրա էջերի արանքում գտնում եմ սուսամբարի երկու տերև՝ չոր ու գորշ, ինչպես հանգած մոխիր: Կռանում եմ թղթի վրա, ռունգերս լայնանում եմ սուսամբարի հոտից, ու դողալով թերթում եմ տետրը... Հետո պատից վերցնում եմ ծամի նման պիրկ մտրակը: Ես շոշափում եմ մտրակը, և Ցոլակը խելոք աչքերով նայում է ինձ, նայում է և հանդիմանում: Ինչո՞ւ էիր մտրակում: Մտրակը դառնում է սև օձ, որ զարկում էր ձիու ողորկ մարմնին:

Ես նորից եմ թերթում իմ տետրը, և սրտիս վրա իջնում է անդորր: Ցոլակը կայտառ վրնջում է, խաղացնում ականջները: Անընդհատ բարձրանում ենք, անցնում առապար ու քարափ: Քրտնած ձին մոուրթը կոխում է ջրերի սայիտակ փրփուրի մեջ և սանձերի երկաթների միջով ծծում սառցահամ ջուրը: Ինչքան վեր ենք բարձրանում, այնքան մոտ է արևը (և արևը խանձում է դեմք, զգեստ, ձեռք), այնքան սառն են ջրերը, օդը ջինջ, և լսելի է ծաղիկների մեջ մոլորված մեղվի հանդարտ բզզոցը:

Ցոլակը վրնջում է և արագացնում քայլերը: Ճանապարհը լայնանում է: Ահա մի արտ՝ քարե պատով: Նոսր հասկերը սվսվում են լեռան հովից: Գյուղը մոտ է, ձին փռռացնում է ռունգերը և խայտալով կրծում սանձը:

Ճանապարհից վերև, բլուրի լանջին, մեկը ջրում է մուգ-

կանաչ առվույտը: Ես լսում եմ, թե ինչպես առվի ավազի մեջ գրնգում է նրա ծանր բահը: Իսկ երբ բարձրացնում է բահը, արևը լուսավորում է բահը, և թվում է, թե ջրվորի ուսին բռնկված ջահ է:

— Սմ է Ձյանբերդի ճանապարհը...

Ջրվորը բացականչում է ոչ «հա», ոչ «հո»: Հարցս կրկնում եմ: Մարդը բահը խրում է առվի ավազի մեջ և գալիս է դեպի ինձ: Ինչքան մոտենում է ջրվորը, այնքան ավելի բարձրահասակ է երևում: Ես նայում եմ նրա բաց կրծքին. թվում է, թե նրա ձայնը պիտի խրոխտ թնդա: Ջրվորը լայն ու ծանր ձեռքը մեկնում է ինձ, ասում է «մեր աչքուն» ու ձեռքը տանում դեպի ճակատը:

Ամենևին էլ խրոխտ չէ նրա ձայնը, այլ բարակ ու քաղցր: Ծերունի է. սպիտակ են ոչ միայն բեղերը և ունքերը, այլև կրծքի մազերը, որ հիշեցնում են խճճված մացառուտ:

Հարցս կրկնում եմ:

— Հա, — ասում է, — մըր գուղն ի... Իդա դար լե շրջվե... — ու գրպանից հանում է ծխախոտի քիսեն: Առաջարկում եմ գլանակ: Նա ժպտում է, կարծես ուզում է ասել, որ բարակ գլանակը նուրբ է նրա համար, սակայն վերցնում է և դնում ականջի հետևը: Ապա ոլորում է մատի չափ հաստ «ծգարան»:

— Յոնջան քոնն է:

Նա կուշտ ծծում է ծխախոտը, կուրծքն ուռչում է, չոր կաշվի նման ճռռում են թոքերը: Ռունգերից և բերանից ծխի քուլաները բաց թողնելով, գլխով է անում:

— Վարկայության նախակահ բերեց հերու: Անուշ բուս է: Ինա կուտ (ցորեն) լե մեր է, — գլխով նշան է անում քարոտ սարալանջի կողմը, որտեղ կանաչին են տալիս ցորենի մանր արտերը: Ես դժվարանում եմ որոշել նրա արտը, բայց գիտեմ, որ ջրվորը հեռվից ճանաչում է նույնիսկ իր արտի կարմիր

պուտերը:

— Մըր բախտ կապած ենք գդալ ջրի... Մըր հողեր լե ցրվուկ: Էհ, հացի տեղ արուն շատ կերանք: Հիմա որ սերմ թալինք, սերմ վերունք, էլի գոհություն:

Նրա ուսից կախված է հարդի տուպրակը: Տարվա այս ժամանակ նրան ինչի՞ է պետք հարդը, և ինչո՞ւ է տուպրակը ուսից կախ:

Նա ինձ պատասխանում է, որ ինքը գյուղի ջրբաժանն է և գիշերները առունների ջրերն ինքն է բաշխում մանր և ցրված հողակտորների վրա:

— Իսկ համրդը:

Հարդը ջրաչափն է: Ջրբաժանը ոսկեգույն հարդը շաղ է տալիս առունների ջրերի վրա և որոշում հոսանքի արագությունը, ջրի ծավալը:

— Մուրճո... Մն...րճո, — վերևից լսվում է մի գիլ ձայն, — ջուր խլսանվ:

— Տղա լան ...

Ծերունին առավ բահը ու վազեց վերև, երևի ջրի բանդը:

Հետո ես և Ցոլակը շրջեցինք «դարը», իջանք ձորակը, նորից բարձրացանք, և սարահարթի վրա երևաց լեռնային գյուղը՝ առանց ծառերի, առանց այգիների, օղակված կանաչ մարգագետիններով և բաց առուններով, որոնց ջրերը արևամուտին վարարում են, կեսգիշերին աղմկում խոր ձորերում, իսկ երբ արևը զարթնում է, լռում են՝ լեռան սառույցներից իջնող այդ առունները:

* * *

Սպիտակ եզան հետ մտանք բակը: Եզը գնաց դեպի միակ դուռը, որի ճակատին փակցրած էր աղբ, աղբի վրա՝ ձվերի ներկած կճեպներից խնայ: Եզը միակ դռնից ներս մտավ, և

մենք՝ նրա հետևից: Գնացինք մութ միջանցքով, ապա մի դուռ բացվեց դեպի ձախ, մթնի մեջ կորավ սպիտակ եզը, նրա հետևից՝ իմ հոգնած ձին, որ լեռների մաքուր օդից հետո անախորժությամբ էր շնչում գոմի կծու հոտը:

Հետո միջանցքի աջ կողմը նույն հանգով երգեց մի այլ դուռ, և բոցերի լույսով, մուխի մեջ երևաց ոսկե ծամիկներով մի աղջիկ, Ազնոն, դուստրը իմ վաղեմի ծանոթի, որի տանը գիշերելու էինք ես և իմ ձին:

Ազնո, Ազնիվ... Երբ հիմա թերթում եմ իմ ուղեգրությունների տետրը, որի էջերի արանքում գտնում եմ չորացած ծաղիկներ և սուսամբարի տերևներ, ես երկանր, երկար նայում եմ դաշտային թիթեռնիկի թևին, որի ոսկեփռոշին փայլում է, ինչպես այն օրը, երբ մարգագետնի վրա թիթեռը ծծում էր ջրախոտի ծաղիկները: Թիթեռնիկի թևի վրա ես կարդում եմ «Ազնո»... Եվ մտածում եմ, որ Ազնոն հիմա դպրոց է գնում և կտուրների վրա ջինջ ձայնով այլևս չի երգում.

Քանց լուսին ամպի տակով,

Դու ջուր կերթաս ջուխը դորակով:

Եվ այլևս չի պատասխանի այնպես, ինչպես այն օրը, երբ միասին նստել էինք իրենց բարձր կտուրին, և լեռան միամիտ աղջիկը պատասխանում էր իմ հարցերին.

— Ազնո, կինո տեսնել ես:

— Հաբա օրի չըմ տեսե. ջուր մը զարկեր է պատ, կցուցե ձի, աղջիկ, օրիորդ, կարտոֆել:

— Կարմիր բանակ լսել ես:

— Կարմիր բանակ ջուր է, քցեր են դրոշակի վրա:

— Ազնո, աստված կամ:

— Հաբա: Աստված կանաչ ճնձղուկ է:

— Հապա երկինքը:

— Երկինք զինջիլով կապուկ է եզան կոտոշին:

— Ազնո, որ մեծանաս ինչ ես դառնալու:

— Կեղնիմ օրիորդ:

Ազնո, Ազնիվ...

Բոց էր բարձրանում խոր թոնրից, գվվում էր օդը սնդուի խողովակների մեջ և թվում էր, թե գվվում էր գետինը բոցերի ուժից, մխի սև քուլաներից, որ հրեղեն սյունի հետ գալարվելով՝ ձգվում էր մինչև լեռնային երկնքի սառն աստղերը:

Իմ վաղեմի ծանոթը կրակի մոտ պատմում էր ջրի և ջրբաժանության, քարոտ հողերի և հանդերի մասին:

— Ինչ եղեր է չեղեր է, գացեր է: Եղանք գոմշու կոտոշ, կպանք զիրար: Սև թոն եկավ, արուն առու ելավ: Մըր փողպատ ազատինք Մոտկանա երկրեն, մըր Տավորիկի հուղերեն: Այս ու փախ, գիշեր-ցերեկ չիլախ, սոված, ռուք: Լենինի լույս մեզ ազատություն տվեց: Մենակ մըր սահման նեղ է, շնորհիվ սահմանի նեղության, ժողովուրդ կնեղվի: Մըր հողերի սահման դըռ քար է, ժողովուրդի նեղություն քարից է: Մըր հոգին լե կառավարության, մըր ջան լե...

Նա հույս ուներ, որ Չյանբերդի ժողովրդի հողերի սահմանները կլայնանան, քար ու քարափ կանաչով կպատեն, լեռան գագաթին, սառույցների տակ կկառուցեն ջրամբարներ և լեռնային լճակներ, և այլևս գիշերները ձորերով անպտուղ չեն հոսի սառույցների ջրերը:

Նա պատմում էր, որ գյուղի երկու թայֆաները՝ «բարակ» և «հաստ» թայֆան հետզհետե հաշտվում են, առաջանում է նոր սերունդ, որն իրեն չի համարում ո՛չ Մոտկանա երկրից և ո՛չ Տավորիկից, այլ Չյանբերդից: Եվ որ ինքը և իրեն հասակակից մարդիկ դեռ հիշում են իրենց ձորերը և դուրանը, որտեղ խոտը բարձրանում էր մինչև կովի կուրծը, այնպես, որ կովերը հորթ էին բերում խոտերի միջին, և կովի հետքով

գտնում էին հորթին՝ խոտերի մեջ նստած:

— Երեկ ամպ էր, էսօր պարզ արև...

Իմ ծանոթը պատմեց այնպիսի բաներ լեռների մարդկանց մասին, որ այժմ էլ, երբ թերթում են իմ տետրը, սիրտս լցվում է կսկիծով և դառնությամբ: Նրա սերունդը տեսել է ն՝ հուր, ն՝ պատերազմ, ն՝ ջարդ, ն՝ գաղթ: Երբ նրանց քշում էին հարավ, խփում էին ն՝ հարավից, ն՝ հյուսիսից: Հրդեհվում էր մի անտառ, և նրանք եղնիկների խմբերի նման, այրվող ծառերի միջից, եղջուրներով բացում էին իրենց ճանապարհը: Նրանց քշել են արևմուտք, ապա ձիերի գլուխը դարձրել են հյուսիս և բնակություն հաստատել այս բարձր լեռան վրա:

Իմ ծանոթը պատմում էր, որ ոմանք հին սերնդից հրաժարվում էին հերկել Ձյանբերդի հողերը, որովհետև նրա սահմաններում թաղված են և թուրքեր: Որ դեռ երկար տարիներ նրանք իրենց մեռելները ուսերի վրա, լեռներից իջել են դաշտի գյուղերը, որպեսզի նրանց թաղեն հին վանքերի պատերի տակ: Նա ասում էր, որ Ձյանբերդում ես կտեսնեմ շատ խաչեր՝ դռան ճակատին, եզների եղջուրներից կախ, կավե կարասների վրա, թոնրի շրթունքներին, նույնիսկ այն խրտվիլակների կրծքին, որոնց ցցում են արտերում՝ ճնճղուկների դեմ: Որ Ձյանբերդում ապրում է մունջ Սևդոն, որը հագնում է մագեղեն կոշիկ՝ «խարուկ», ինչպես Մոտկանա երկրում, որն «իր բերնին նալ է զարկել» և չի խոսում նրանց հետ, որոնք Մոտկանից չեն:

Ձյանբերդում միայն մի մարդ կա, որի առաջ խոնարհվում է համառ Սևդոն: Այդ մարդը Հազրոն է, ինչպես անվանեց իմ ծանոթը՝ լեռան գյուղերի ամենալավ մարդը:

Բայց մեր գրույցը խանգարվեց, որովհետև լսվեց ոչխարների մայունի աղմուկը: Ազնոն տեղից թռավ, դուրս եկան և մյուսները, նրանց հետ՝ ես:

Լեռներից գյուղի վրա իջնում էին այծերի ու ոչխարների հոտերը: Ինչ աշխույժ աղմուկ էր, ինչպիսի՜ զվարթություն, կանչեր, շան կաղկանձ, պղնձե կովկիթների զրնգոց, բառաչ, մայուն և հովիվների սուլոցներ: Կարծես ավար էին բերում գյուղը, և կին, աղջիկ, երեխա ու տղամարդ, փողոցներից դեպի բակերն էին քշում այծ, ոչխար, հորթ:

Իմ ծանոթի բարձր կտուրից ես նայում էի Ձյանբերդին, Արարատյան դաշտին, որտեղ կանաչներով շրջապատված գյուղերը հետզհետե սուզվում էին երեկոյան մութի մեջ, և ավելի պայծառանում էին քաղաքների կրակները:

Երբ հիշում եմ այդ երեկոն, քաղաքների կրակները և դաշտի վրա իջնող գիշերը, Ձյանբերդի ներքևի կտուրի վրա տեսնում եմ մի մարդու, թիկունքը դեպի ինձ, դեպի լեռան գագաթը, երեսը դաշտի կողմը, և լսում եմ լեռան գյուղերի ամենալավ մարդու նվագը:

* * *

Նրա հայրենիքը եղել է քարոտ Սասունը, այդ խուլ երկրի ամենախուլ անկյունը, որտեղ ձորերը դառնում են կիրճեր և լեռների գագաթները՝ ապառաժներ: Տաք կիրճերում, լեռնային վտակների ափերին, կանաչում էր վայրի խաղողը, և նրա որթը մագլցում էր պղնձագույն ժայռերի վրա: Աճում էր և վայրի հոնը, երբեմն թուզը: Իսկ բարձրերում, որտեղ քարափների վրա ցրված էին նրանց աղքատ հյուղակները, ցանում էին կորեկ և վաղահաս ցորեն: Երբ հասնում էր կորեկը, ձորերից բարձրանում էին գագանները: Մարդիկ արտերի եզրին խարույկ էին վառում, որպեսզի արջերը չտրորեն կորեկը:

Նրա մանկությունը խաղացել է այդ քարափների վրա: Ինչպես ֆավն, այդ պատանին փող է նվագել քարանձավների

ստվերում, և նրա պարզ երգերին արձագանքել են ձորերը: Երբեմն կարկուտն է ջարդել նրան, երբեմն քարերն են քերծել դեմքը, ցուրտը և արևը խանձել են նրա կուրծքը, ինչպես լեռան լանջը: Նա կովել է գազանների հետ և նրանց հետ, որոնք հրացանների կրակոցների աղմուկով քշում էին նախիրը, ոչխարը, առևանգում կին ու երեխա:

Թվում էր, թե մինչև մահ կապրի այդ ժայռերի վրա, ինչպես իր պապերը, կցանի կորեկ, աշնանը կիջնի ձորերը, կհավաքի միրգ և ցախ, ձմեռը կլսի հին գրույցներ՝ Ձենով Օհանի, Մարա Մելիքի և Թլոր Մանուկի մասին:

Բայց պայթեց պատերազմը, եղավ զորաժողով, բռնություններ, հրդեհեցին դաշտի գյուղերը, հրդեհածիզները ձորերով բարձրացան մինչև լեռների գագաթները, մինչև նրանց խեղճ խրճիթները, հրացաններ որոտացին, և շողացին սրեր, ամպերի փոխարեն քարափների վրա նստեց այրվող գյուղերի մուխը: Բոցը հասավ դեղնած արտերին, կրակը լափեց և՛ սերմ, և՛ սերմնացան:

Հազրոն առավ իր կնոջն ու աղջկան և ծերպերով, քարայծի արահետներով անցավ լեռից լեռ, քարանձավից քարանձավ, կերավ ընդեղեն, և՛ ալուձ, և՛ մասուր, ապա հոգնած, ահր աչքերի մեջ, գնաց հարավի կողմը, գնաց մերթ իբրև քուրդ հովիվ, մերթ իբրև քաղցած գայլ և հասավ անծանոթ մի աշխարհ, որտեղ ոչ լեռներ կային, ոչ լեռնային լույս աղբյուրներ: Շոգ հարթավայր էր, պղտոր, դեղին գետերով, որոնց ջրերի մեջ չէին երևում այն կապույտ առվակները, որ իջնում էին իրենց լեռների սառույցներից:

Նա հանեց ծիրանի փողը, այն կարմրավուն սրինգը, որի վրա նվագել էր կապույտ լեռների երգերը, և նրա մատները խաղացին ծիրանի փողի վրա: Հազրոն շոգից խանձված շրթունքներով գրկեց փողի բերանը, ինչպես լեռնային գյու-

ղերում ջուր են խմում կավե դորակներից: Ջրի նման գլգլում էր նրա նվագը, լեռների երգը՝ շոգ հարթավայրում:

Լաց լացեց կինը, փոքրիկ աղջիկը քնեց մոր ծնկների վրա, լացեց և Հազրոն, հետո թեթևություն իջավ սրտի վրա, ինչպես կապույտ ամպը նստում էր Մարութա բարձր սարին: Ապա սրբեց արցունքը, ուսն առավ աղջկան, առավ կնոջը և հետ նայեց: Փռչի էր նստել հեռվի լեռների վրա, և չէին երևում իրենց բարձր լեռները:

Հազրոն ասավ կնոջը.

— Էսօր դուման է մեր լեռան վրա, վաղը նորից արև կծագի:

Բռնեցին մի ճանապարհ, մոլորվեցին հազար ճանապարհներում, հետո, երբ արդեն սպիտակ մազեր կային նրա գլխին, Հազրոյի քոչը ելավ այս բարձր լեռը:

* * *

Հանդարտվում էր գյուղի երեկոյան աղմուկը:

Լեռան սպիտակ սառույցները լույս էին տալիս: Մարգագետինները ծխում էին դաղձի բույր: Բարակ լուսինը դողդողում էր, և նրա լույսի տակ եզների շողիքը օրորվում էր արծաթյա օղակների նման: Դադրած եզները ննջում էին, և լուսնի տակ նրանք նման էին մարմարե արձանների:

Ներքևի կտուրի վրա հավաքվել են գյուղի հոգնած մշակները: Երեկոյան մութի մեջ նրանք ավելի հաղթամարմին են, ինչպես գեր եզները:

Ես բարձրանում եմ կտուրը:

Այնտեղ չորս փոքրիկ աղջիկներ կան և մի տղա: Մի բարձրահասակ մարդ զբաղվում է նրանց հետ: Աղջիկները հարձակվում են փոքրիկ տղայի վրա, իսկ տղան հրում է նրանց, ապա իրար են խառնվում ու գլորվում կտուրի վրա:

Բարձրահասակ մարդը քրքջում է, մյուսների խոսակցությունը դադարում է, և լեռնցու բոց աչքերով նրանք նայում են երեխաների կովին: Ցավից ճչում է մի աղջիկ և վազում կտուրի վրա նստածներից մեկի, ըստ երևույթին հոր, գիրկը: Հայրը ծիծաղում է.

— Հաբա աղջիկ, գռիվ տփոնք է:

Բարձրահասակ մարդը բաժանում է մյուսներին, գրկում է տղային, որ կորյունի նման կռվում էր հասակակից երեք աղջիկների հետ:

— Բաբեն դուրբան, հերիք, — ասում է մարդը: Իսկ տղան նրա գրկի մեջ թայրտում է, կարծես հիմա պիտի թռնի շիվար աղջիկների վրա:

Մեկը աղջիկներին պատվիրում է տուն գնալ, և նրանք փայտե սանդուղքով իջնում են ցած:

Տիրում է լռություն: Միայն բարձրահասակ մարդը զվարթ քրքիչով հանգստացնում է տղային.

— Բաբեն դուրբան, չէ՞ աղջիկ լե մեղք է...

— Մինչև էնի չզարկեր, ես լե չզարկի, — բողոքում է տղան:

— Հազրո, — կանչում է նստած ստվերներից մեկը, — չալեն:

Ուրեմն այս բարձրահասակ մարդն է Հազրոն, որի մասին պատմել էր ինձ իմ վաղեմի ծանոթը:

— Խանամին, խանամին...

— Յար խուշտա...

Տղան արագ իջնում է նրա գրկից և վազում ներքև: Հազրոն մոտենում է ինձ և մեկնում ձեռքը:

— Բարի տեսանք:

Նա ունի լայն ճակատ, որ լուսնի տակ պղնձագույն է երևում, ձերմակ մազեր և կեռ արծվաքիթ: Նրա աչքերը փայլում են երիտասարդական ավյունով:

— Կխաղա՞ք, — նայում է մյուսներին:

Ես երբեք, երբեք չեմ մոռանա այդ լուսնյակ գիշերը բարձր լեռան մի գյուղում: Հազրոյի տան կտուրը, նրա նվազը և հսկաների հին պարը:

Տղան տնից բերեց սրինգը, այն ծիրանի փողը, որ քիչ ավելի երկար էր մեր հովիվների սովորական սրնգից: Նա կանգնեց կտուրի ծայրին, փողի բերանը դարձրեց դեպի գյուղի կողմը, և հետզհետե, ինչպես լուսաբացը լեռներում, զարթնեց «Յար խուշտան»: Նա սկսեց դանդաղ և մեղմ, հետո ձայները զորացան, արագացավ չափը: Հետո վայրենի կանչով վեր թռավ ջրբաժանը, կանգնեց կտուրի մեջտեղ, նրան հետևեց երկրորդը, երրորդը և շուտով նրանց երկու շարքը, ինչպես երկու վիթխարի ապառաժ, զարնվեցին իրար՝ ձեռքերով, ծնկներով և կրծքով: Նվագն ավելի թնդեց. դողում էին կտուրի գերանները, կարծես իրար վրա արշավում էին բանակներ: Նրանց ձեռքերի հարվածը պողպատի ձայն էր հանում, և կայծեր էին թռչում նրանց բորբոքված աչքերից:

Հարևան կտուրների վրայից, տների բակերից կանայք և աղջիկները դիտում էին լեռնականների պարը: Երբ մի շարքը մյուսին հետ էր մղում՝ ձեռքերի հարվածով, կարծր կրծքերի զարկով, նահանջողները արշավում էին նոր թափով, որպեսզի վրիժառու լինեն ամոթի և պարտության համար:

Հազրոն նվագում էր իր ծիրանի փողը, նվագում էր նոր գվարթությանը այն երգը, որ իբրև երիտասարդ ֆալն նվագել էր իր հայրենի քարանձավներում, այնտեղ, ուր ամպերը հյուղակներից ցածր են լողում, և երբ զարկում է կայծակի լախտը, մի վայրկյան բռնկվում են ձորերը:

Նրանք գնացին:

Կտուրի վրա մնացինք Հազրոն և ես: Տուն գնաց և այն փոքրիկ տղան, նրա թոռը: Լուսնի տակ ես դիտում էի նրա կարմրավուն փողը: Նա ծանր էր և կարծես ձուլված էր ծանր մետաղից: Ես բռնում էի այդ փողը գիշերային զովի դիմաց, և փողը մեղմ քամուց մետաղի ձայն էր հանում:

Իսկ Հազրոն պատմում էր, որ իր կյանքում ամենածանր հարվածը եղել է կնոջ մահը: Աղջիկն ամուսնացել է դաշտի գյուղում: Պապի մոտ հաճախ է լինում այն փոքրիկ տղան, նրա առաջին թոռը:

Աստղերի և լուսնի տակ փովել էր Արարատյան դաշտը: Մասիսների ձյունոտ գագաթների սպիտակ ցուլքը լույս էր գցում մինչև երկնքի խորքը: Հեռվում, ուղտերի քարավանի նման ձգվել էին Հայկական պարի լեռները:

— Կտեսնե՞ս է՛ն գուղ, կրակների ձախ կողմ:

Հովվական կրակների ձախ կողմը, դաշտի վրա, երևում էր մի սև կետ:

— Հոնի գիմ նշանածն ա թաղուկ:

Երբեմն նա իջնում է լեռան գյուղից, վերցնում է չոր ցախ և կնոջ գերեզմանի գլխավերևը կրակ վառում: Նա նստում է այնքան, մինչև հանգչում է կրակը, հետո տխուր, տխուր նվագում է ծիրանի փողը և այն երգերը, որ նվագում էր իրենց հեռու երկրում, որտեղ ինքը հովիվ էր, կինը՝ գյուղական աղջիկ: Հետո թեթև հոգով գնում է աղջկա տունը, լսում է նրա տան աղմուկը, խաղում է թռռների հետ և մենակ ճանապարհ ընկնում դեպի լեռը, դեպի լեռան գյուղի իր պարզ խրճիթը:

— Հազրո, դու լսվ էիր ապրում քո գյուղում:

— Մեր քարափների վրա: — Եվ լռում է:

— Հեյ վանի ջահելություն, թռար... Եվ նորից վերցնում է փողը:

Նվագում է, այս անգամ ոչ թե լեռնականների կորովի երգը, որից բորբոքվում է արյունը, այլ հովվական պարզ մի երգ: Կա ն' թախիծ այդ երգի մեջ, կարծես մեկը մոլորվել է խոր ձորերում և տխուր հեկեկում է, կա ն' ջինջ ուրախություն, երբ լեռների վրա ծագում է արևը, ելնում է ծուխը, մշակը գնում է աշխատանքի, վերջապես կան և կարոտի հնչյուններ՝ վերադարձի և վերջին հույսի:

— Հաղ մի երթամ տեսության մըր քարերին, մըր ձորերին, մըր Մարութա բանձր սարին: Անիմ գիմ ծիրանի փող, ժողվիմ մարդերու, նստիմ անուշ խոտերու վրեն, հանց գառներ մարդիկ նստեն գիմ չորս բոլոր, երգեմ էնոնց խաղաղության գիմ երգեր, մարդիկ հալալ-գուլալ ախպրտոց պես գրկեն գիրար, չեղնի ոչ տեր, ոչ մշակ, ոչ թուր, ոչ բռնություն: Փչեմ գիմ ծիրանի փող, էլման ծուխ բանցրանա երդիկներեն, խմեմ մըր լուս աղբըրներեն, գիմ քրտինք կաթա մըր քարերու վրեն, մըր Մարութա բանձր սարի ամպ թող լիգա գիմ սիվտակ ոսկորներ...

— Հագրո, իսկ ո՞ւմ կտաս քո ծիրանի փողը:

— Զիմ փող կիտամ իմ քաջարծիվ թռռնիկին:

* * *

Փողոցում խաղաղություն է:

Քնել են հոգնած մարդիկ, և փողոցի լապտերների լույսի տակ օրորվում են քաղաքի տները, նրանց սև պատուհանները: Լեռներից զով է իջնում քաղաքի վրա, և գիշերային զովը բերում է սուսամբարի բույրը, լեռների հստակ օդը և մաքուր ջրերի ձայնը:

Ես գոցում եմ ուղևորության իմ տետրը, նրա մեջ սուսամբարի երկու տերև՝ գորշ ու չոր, ինչպես հանգած մոխիր: Լեռների վրա վրնջում է իմ ձին՝ ինչպես սանձարձակ ուրախությունը, ինչպես սպիտակ ջրվեժը, որ իջնում է բարձրերից, թափով կտրում դաշտը, խառնվում մի պղտոր գետի և ուրիշ ջրերի հետ գնում դեպի անեզր ծովը:

Չյանբերդ, Չյանբերդ...

Դու դառնում ես անպարտելի ամրոց, քո բարձր լեռները զարթնել են, և քո լանջերին հնչում են հաղթության երգերը:

Մի վիթխարի ծիրանի փող, առանց հին ահի և նոր խնդությամբ հնչեցնում է մեր արդար երգերը:

ՆԱՄԱԿ ՌՌԻՍԱՅ ԹԱԳԱՎՈՐԻՆ

Իրիկնապահին՝ Արթին պապիս նստելու տեղը կամարակապ դարպասի նիշն էր, որի ներքևի մասը, գետնից մի մետրաչափ բարձր, կոկիկ տաշած էր, քարե աթոռի պես սարքած:

Կնստեր իր տեղը, կկռթներ հոնի կարմիր մահակին, գլուխը մի կողմի վրա կթեքեր և, եթե զրուցընկեր չունենար, ինքնիրեն կխոսեր ու քթի տակ կժպտար: Երբ նա ժպտում էր, նրա կապույտ աչքերը փոքրանում էին, և աչքերի տակ շարվում էին բարակ կնձիռներ:

Դարպասի մոտ իրիկնապահին նստելը պապիս հին սովորությունն էր: Կովերը արոտից էին տուն գալիս, վարից՝ հոգնած ու դանդաղ քայլերով եզները, պառավ ատամների տակ ծամելով ճամփի եզրից պոկած խոտը: Ու նստած տեղից պապս մեզնից մեկին մի բան էր պատվիրում.

— Էգուց Ալա եզը վարի չտանեք, — կամ թե՛ — Մի տեսեք էն քուռակն ինչի՞ է կաղում:

Հետո պիտի վեր կենար, խոտը հոնի փայտով հավաքեր և մոտեցնեք Ալա եզին կամ շոյեր քուռակի հիվանդ ոտքը:

Մութն ընկնելուց ժամի զանգերը ծնգում էին: Առաջին ծնգոցին պապս փափախը կհաներ, կխաչակնքեր, թեկուզ այդ պահին կանգնած լինեք Ալա եզան մոտ: Եվ խաչակնքելիս հոնի փայտը ձեռքից բաց չէր թողնում:

Մենք բոլորս էլ գիտեինք, որ խաչակնքելուց հետո ձայն է

տալու:

— Նազու աղջիկ, դռները բաց արա...

Նազու աղջիկը տատս էր, ծերությունից մի քիչ կռացած, ականջի մեկը խուլ: Եվ Նազու աղջիկը դռնակը բաց էր անում, դռնակը ճռռում էր, ինչպես սայլի անիվը սառույցի վրա:

Դռան շեմքին նստելն ուներ և մի ուրիշ նպատակ: Գյուղի մեծ փողոցը մեր տան առաջովն էր անցնում: Ուրիշ գյուղից եկողը մեր տան կողքով պիտի գնար: Հանդից տուն դարձողները՝ որը մի խուրձ խոտ շալակին, որը՝ լուծի կապերն ուսին ու բեզարած եզներն առաջն արած, որը՝ էջի վրա, ոտները գետնին քսելով, մի խոսքով, իրիկնապահին ով անցներ փողոցով, պապիս պիտի ասեր «բարի իրիկուն»: Պապս էլ նրանց պիտի հարցներ, թե վարը պրծա՞ն կամ թե այսինչ սարի խոտն ինչպե՞ս է:

Մի անծանոթ մարդ եթե անցներ փողոցով, պապս մեզանից մեկնումեկին շտապ կասեր.

— Հենց էր դարիք լիներ... Շուտ հասի կանչի, թող մեր տունը գա...

Վազում էինք և մինչև չիմանայինք, թե ո՞ւմ հյուրն է, նրան բաց չէինք թողնում:

— Պապի, էն դարիբը Իսաջանենց ղոնաղն էր, նրանց տունը գնաց:

Եվ պապս պիտի միտք աներ, թե նորեկը Իսաջանենց որի հյուրն է, երբ է եղել նրանց տանը, ի՞նչ ծանոթություն կար նրանց միջև: Եթե կասկածեր, կնոջը պիտի հարցներ.

— Նազու աղջիկ, հերո՞ւ էր, թե մեկել տարին, էն որ Իսաջանենց Ադամի տղան սարուշենցի բրուտին կանչեց: Էն դարիբը նմանեցնում էր բրուտին:

Տատս եթե խուլ ականջն էր դարձրել նրա կողմը, պիտի գլուխը թեքեր, մի անգամ «հը՛» ասեր և ապա հայտներ իր

կարծիքը սարուշենցի բրուտի մասին:

Անասունները տեղավորելուց հետո, եթե ամառվա գիշեր էր, պապս տնքալով բարձրանում էր թախտը, արխալուղի կոճակներն արձակում և հնձվորի նման գլխին կապում սպիտակ շորը: Հողի գավաթի մեջ սառած սպասից մի քանի գդալ ուտելուց հետո՝ թիկնում էր բարձին և ննջում:

Առավոտ ծեգին ամենից կանուխ նա էր վեր կենում: Քաղցր քնի մեջ, մանավանդ երբ լուսաբացին գովը պաղեցնում էր օդը և քունն ավելի անուշ դարձնում, պապս ձայն էր տալիս մեզ.

— Դե, վերեք, հրեն արևը դուրս եկավ հա՛ւ...

Մենք ավելի էինք ներս խցկվում վերմակի տակ ու սկսում սուտ խոնփացնել: Ու մեկ էլ մի ձեռք վերմակի տակ խողտացնում էր մեր կրունկները: Ծլոնգ էինք անում, նստում անկողնում և տրորում մեր քնատ աչքերը:

— Դե հա՛, վերեք... Տղամարդն էլ էդքան քնի: Հրես ձմեռը էնքան արջաքուն տա՛ք...— ասում էր և հոնի փայտի ծայրով դիպչում մեր մարմնի բաց մասերին և ինքն էլ մեզ հետ ծիծաղում:

— Վերեք, ես ձեր ժամանակ կարգին տղամարդ էի: Հրես ձեր պսակելու վախտը մոտենում ա հա՛, վերեք...

Մենք այն ժամանակ ութ-տաս տարեկան երեխաներ էինք: Ու պիտի վեր կենայինք, քնաթաթախ աչքերով չջուկեինք, թե ով ում տրեխն է հագնում, պիտի կռվեինք իրար հետ, թե ո՞վ է եզները տանելու և ո՞վ է գնալու վարի: Բայց ավելորդ էր մեր խոսքն ու կռիվը, որովհետև պապս արդեն որոշել էր աշխատանքը, իսկ Նազու աղջիկը մեր պաշարի կապոցները կախել էր բակի ցից փայտերից:

Եվ արևածագին սկսվում էր գյուղի ծանր աշխատանքի լյան:

Ձմեռն էր լավ: Աշխատանք քիչ կար, տավարը գոմումն էր, խոտն ու դարմանը՝ մարագում: Պապս ոչ նստում էր դարպասի քարին և ոչ էլ պառկում բակի թախտի վրա: Արև օրերին նրա փոխարեն հավերը, սառած գետինը կոխ տալով, մոտենում էին, վիզները երկարում, թռչում ու շարվում թախտի վրա, գլուխները ծածկում թևերի տակ:

Պապս քուրսու մոտից չէր հեռանում: Նա սովորություն չուներ գյուղի հրապարակը գնալու: Քուրսու մոտ կնստեր, բրդե շալը ուսին կգցեր ու կմտմտար, երբեմն ինքն իրեն կժպտար՝ բարի և անչար մարդու ժպիտով:

Մանավանդ ձմեռը հյուրն անպակաս էր: Ով էլ լիներ, ինչ գործով էլ գար, մի օրվա փոխարեն պապս նրան պահում էր երկու, երեք օր: Եթե հեռու գյուղերից իր վաղեմի ծանոթը կամ թուրք «քիրվան» նրան տեսության էր գալիս, մեր տունը դառնում էր հարսանքատուն: Նստում էին մինչև արևը ակնանչը, պատմում անցած օրերից, վերհիշում մեռած մարդկանց, վաղուց եղած դեպքեր ու վաղեմի պատմություններ:

Մենք էլ էինք նստում այնքան, մինչև քունը հաղթեր, գլուխներս հենեինք քուրսու թախտին, մինչև տատը բոթեր մեզ, զարթեցներ ու վեր կենայինք, որպեսզի վերմակի տակ մի քիչ էլ լսեինք նրանց գրույցը:

Պապս այնքան էր պատմել իր գլխով անցածը մեզ և հյուրերին, որ հենց խոսքի կծիկը ետ տար թե չէ, մենք պիտի իմանայինք, թե ո՞րն է պատմում՝ այն, ինչ եղավ գյուղի ավերակ մատուռում, երբ ջահել ժամանակ պապս ընկերների հետ գրագ էր բռնել, գիշերով գնացել փափախը դնելու մատուռի ներսը, ու մի աղվես դուրս էր թռել, վախից պապս գյուղի ճանապարհը կորցրել և մինչև լույս բոստաններում պտույտ էր տվել, թե ինչպես սարում գայլերը հարձակվել էին ձիու երանակի վրա, ինքը պահվել էր ձիերի արանքում և մի

կերպ ազատվել:

Պատմությունն անելիս պապս միշտ կամ ջահել օրերին էր երանի տալիս, կամ էլ առանձին շեշտով խոսքը վերջացնում.

— Աշխարհքս միշտ կմնա, ասա մարդը սներես չմնա...

Աշխարհի չար ու բարուց անտեղյակ, միամիտ երեխաներ էինք: Մեզ համար ամենից հզորն ու սարսափելին գյուղի գզիրն էր: Տանուտերը, որը նստում էր հարևան գյուղում, մեր գյուղի գործերը տեսնում էր գզիր Իբիշի ձեռքով: Մեկ էլ գզիրը տնկվում էր կտուրի վրա կամ կռանում էր և երդիկից կանչում.

— Քյոխվից հրաման կա... Տերության խարջը երեք օրում ուզում են: Չովողին՝ Սիբիր:

Եթե հրամանը հասարակ էլ լիներ, Իբիշը խոսքը վերջացնում էր սպառնալիքով: Ոչ մի խնդիր և ոչ մի աղերս չէր կարող փափկացնել նրա սիրտը:

— Ուզում ես թագավորի հողից ինձ քոչեցնեն... Չէ՛, չէ՛, բեր: Ես ի՛նչ պատասխան պիտի տամ քյոխվին: Ուզում ես խալխի մեջ ինձ խայտառակ անի՛: Բեր, թե չէ Սիբիր, հա՛ն...

Գզիր Իբիշը մեզ սարսափելի և հզոր էր թվում, որովհետև պապս, որ մեր աչքում անվախ մարդ էր, գայլ ու գազան տեսած, նա էլ էր խեղճանում, երբ գզիրը կանչում էր երդիկից կամ թե երբ դարպասի քարին նստած ժամանակ գզիրը մոտենում էր և չոր ու կոշտ հայտնում տանուտերի հրամանը:

— Մեր տան կերած աղ ու հացը քոռացնի աչքերդ, Իբիշ...

Պապս էր ասում այդ խոսքերը, երբ գզիրը հեռանում էր այնքան, որ չլսի ասածը:

Եվ ամեն անգամ, երբ գար ու գնար Իբիշը, պապիս ժպիտը կորչում էր, մոռանում էր մեզ էլ, տունն էլ, եզն ու կովն էլ: Ամեն մի այցից հետո նա խոր թառանչով ասում էր.

— Ախ, Եգոր, մի էստեղից դուրս գալիր... Յարաբ աչք ա

լինելու քեզ տեսնեմ...

Այդ որ ասեր, մենք էլ էինք տխրում, չնայած մեզնից ոչ ոք չէր տեսել մեր քեռի Եգորին, որին տարիներ առաջ աքսորել էին:

Նրա աքսորման մասին հակասական պատմություններ կային, որոնցից ոչ մեկը ճշմարիտ չէր: Գիտեինք միայն, որ քեռիս գինվոր եղած ժամանակ ընդդիմացել է և իբրև թե հրացան է քաշել հրամանատարի վրա: Մեզ համար մութն էր այդ պատմությունը, չէինք տեսել ոչ նրան, ոչ էլ գիտեինք այն երկիրը, որտեղ, ինչպես պապս էր ասում, «ամառ-ձմեռ ձյուն է»: Իր որդու մասին պապս մեզ հետ չէր խոսում և եթե ձմռան գիշերներին քուրսու մոտ նստած հյուրերից մեկն ու մեկը պատահամա՞ր կամ անզգույշ հարցով հիշեցնում էր նրան այդ մասին, պապս «էհ» էր անում, ուսերը թոթվում և մի քիչ լուռ մնալուց հետո շարունակում գրույցը:

Այդ դեպքը մի ստվեր էր մեր լույս օրերի վրա: Մեծերը տխրում էին, տատս արտասվում էր, երբ նայում էր սնդուկում պահած որդու գուլպաներին: Եթե մենք նրան հարցնեինք, թե հեռո՞ւ է քեռին, նա պատասխանի փոխարեն պիտի կռանար, համբուրեր մեզ, մի-մի բան էլ ձեռքներիս դներ:

Ամիսներով մոռացվում էր այդ պատմությունը: Վար ու ցանքի հետևից էինք ընկնում, աշխատում էինք լուսաբացից մինչև իրիկուն, և մեզ թվում էր, թե մեր ընտանիքում ոչինչ չի պատահել և մեր տան գլխին չի ծանրացել ոչ մի հոգս:

Սակայն անհայտ աղբյուրներից երբեմն լսվում էին լուրեր, մանավանդ հարևան գյուղերում, և այնտեղից էլ այդ լուրերը, որպես շշուկ, հասնում էին պապիս ականջին: Մերթ ասում էին, որ նրան տեսնող է եղել, և ուրիշի անունով ապրում է այսինչ քաղաքում. պապս ձի էր նստում, գնում լուրը ստուգելու և հուսահատ վերադառնում: Մերթ պատմում էին, թե

սահմանն անցել և գնացել է Իրանի հողը և իբրև թե նամակ է ուղարկում մեզ, բայց նամակը ճանապարհին բռնում են:

Սոսկալին այդ անհայտությունն էր, որովհետև եթե ստույգ իմացվեր, որ նա այլևս չկա, լաց կլինեին, և տարիների հետ կհավվեր մորմոքը: Սակայն մերոնց վիշտն անթեղած կրակ էր, որ մերթ բոցավառվում էր որպես պայծառ հույս, մերթ դառնում մարմրին տվող տկար կայծ:

Պատահում էր, որ ձմռան գիշերին մեզնից մեկն ու մեկը հանկարծ զարթնում ու գլուխը հանում էր վերմակի տակից: Այդ գիշերներին շատ անգամ տեսնում էինք տատիս ու պապիս քուրսու մոտ նստած: Երբեմն նրանք լուռ ննջում էին: Տառս հանկարծ սթափվում էր, աչքերը տրորում, մոտեցնում բրնձով լի ամանը և մատով մեկ-մեկ ընտրում բրինձը: Նրանք իրար հետ խոսում էին, ամեն գիշեր համարյա նույն ձևով, նույն հանգով:

— Բա ինչ ասաց:

— Կտեսնեմ... ասում էր շատ ա դժվար...

— Հը՞:

— Դժվար ա, դժվար...

— Տվածնիս աչքերն առնի, բա հիմա ինչ է ուզում...

— Ճարներս ինչ, պիտի տանք... Տեսնենք մի խաբար կբերի՞:

Ու մենք հասկանում էինք, թե կա մի մարդ, որ, եթե մտքում դնի, ստույգ լուր կբերի մեր Եգոր քեռուց: Ո՞վ էր այդ մարդը, մենք չգիտեինք: Հայտնի էր, որ երբեմն գզիր Իբիշը մեր տնից յուղ ու պանիր էր տանում նրա համար: Մի անգամ էլ երկու ոչխար տարավ ու հենց գոմի շեմքին երդվեց, որ անպատճառ նրան կասի: Գզիրը ոչխարը քեց հարևան գյուղը, որտեղ ապրում էր տանուտերը, և որի տանը շատ անգամ լինում էր պրիստավը¹:

¹ պրիստավ - մինչհեղափոխական Ռուսաստանում տեղական ոստիկանության պետ

Աշնան մի օր պապս, որ առավոտ կանուխ ձի էր նստել ու գնացել հարևան գյուղը, ուրախ-ուրախ ձիուց իջավ, սանձը հանեց ձիու գլխից, ու մինչև ձին ներս կմտներ գոմի դռնով, շտապեց մեզ հայտնելու, որ տանուտերից տեղեկացել է, թե քեռիս ողջ է և գտնվում է այսինչ քաղաքում:

— Անունն ինչ էր էն անտերի... Տես է, հուշ¹ եմ ասել: Լեզվիս պտկին էր, ամբողջ ճանապարհին ասում էի, որ մտահան չանեմ:

Հարկավոր էր խնդիր ուղարկել ամենաբարձր տեղը՝ հենց իրեն՝ ռուսաց թագավորին, ինչպես ասել էր տանուտերը: Պապիս պատմածը մեզ թվում էր հեքիաթ: Եվ մինչդեռ տատս ուրախությունից շփոթվել ու անվերջ աղ էր լցնում ապուրի մեջ ու խառնում, մենք զարմացած նայում էինք մեր կարճիկ, մազը սպիտակ պապին, որի կապույտ աչքերը պայծառացել և վառվում էին հույսի հրձվանքով:

— Պապի, թագավորը նամակդ որ ստանա, ինչ պիտի անի:

— Կկարդա, հրաման կտա պրիստավին, որ Ադամով Եգո-րին, որտեղ որ է, սաղ-սալամաթ հասցրեք իրեն հորը:

— Բա ո՞նց է գնալու նամակը:

— Էհ, դուք հլա աշխարհքի որտեղն եք... Փոշտ² կա, յա-սաուլ³ կա, պրիստավ կա: Տանելու են թագավորի ձեռքին դնեն: Քյոխվան ասում էր, որ պիտի լավ թղթի վրա գրել տաս, ղալամն⁴ էլ ոսկի պիտի լինի, թե չէ ընդունիլ չեն:

Ու մանկական երևակայությամբ պատկերացնում էինք

1 հուշ - այստեղ՝ հիշողություն

2 փոշտ - փոստ

3 յասաուլ - մինչհեղափոխական Ռուսաստանում կազակական զորքերի սպայական աստիճան

4 ղալամ - գրիչ

նսկե գրիչը, որով փայլուն թղթի վրա գրում են պապիս խնդիրքը, բառերը պսպղին են տալիս, նամակը սարերի վրայով և թռչունի թևով հասնում է ոսկե մի տուն, և թռչունը նամակը դնում է թագավորի թախտին:

Այդ իրիկուն տատս ջոկեց պանրի յուղոտ կտորները, լցրեց մի մորթու մեջ և բերանը կապեց: Երբ պապս պատվիրեց պոչը ծաղիկ երինջին գիշերը կուշտ խոտ տալ, մենք հասկացանք, որ նա յուղ ու պանրի հետ քաղաք է տանելու և պոչը ծաղիկ երինջին, որը մեր բոլորի սիրելին էր, մեր աչքի լույսը:

Սակայն ոչ ոք չառարկեց: Առավոտ կանուխ բոլորս ոտքի էինք, և մեզնից ամեն մեկն աշխատում էր ավելի շոյել երինջի մեջքը, խոտի մեջ եղած չոր ծաղիկները ջոկել ու տալ նրան:

Պապս ձիու թամբին կապեց յուղն ու պանիրը և երինջին առաջ արավ: Դարպասից դուրս գալուց երինջը հետ նայեց դեպի կիսաբաց դուռը ու բռռաչեց: Գոմից նրան ձայն տվեց նրա պառավ մայրը:

Երբ ձին ու երինջը ծածկվեցին բոստանների պատերի ետևը, ու միայն երևում էր պապիս փափախը, որ սև կատվի պես վազում էր պատի վրայով, մենք մի քիչ էլ կանգնեցինք ու ներս մտանք:

Երկու օր հետո պապս վերադարձավ: Իր խնդիրքը գրել էր տվել Միրզա Դավիթին և տանուտերի օգնությամբ հանձնել փոստը: Պոչը ծաղիկ երինջն էլ էր գնացել, յուղն ու պանիրն էլ: Փոխարենը պապս բերել էր թղթի մի փոքրիկ կտոր, որ նրան տվել էին նամակն ընդունելուց հետո:

— Նազու աղջիկ, լավ տեղ դիր, աչքի լույսի պես պահիր: Պատասխանն էր թղթովն ա գալու: Թե որ կորանվ...

Եվ փոքրիկ թուղթը, որ շորի մեջ ամուր փաթաթելուց հետո տատս դրեց սնդուկի մեջ, մեզ համար դարձավ և՛ ամենից թանկը, և՛ ահավորը:

Ինչ կար այդ փոքրիկ թղթի մեջ, ո՞ր է մեր պոչը ծաղիկ երինջը, մորթեցի՞ն, թե՛ բառաչում է ուրիշի գոմում: Մտածում էինք այնքան, որ հոգնում էինք, քնում ու երազի մեջ տեսնում երինջին, որ խոտի տեղ ախոռում ուտում էր թուղթ...

Մի ձմեռ անցավ, բայց նամակի պատասխանը չեկավ: Ամբողջ գյուղը գիտեր այդ մասին, և պապա միամիտ պարծանքով պատմում էր, որ ինքը ռուսաց թագավորին նամակ է ուղարկել: Մեր տունը հյուր եկողներին նա նկարագրում էր, թե ինչպես է Միրզա՝ Դավիթը խնդիրքը գրել:

— Է՛ մենք էլ ասենք ապրում ենք: Էնպես ղալամ ունի, որ քարին դնի, քարը կճաքի... Ինձ որ տեսավ, երեսիս նայեց, թե Արություն ապեր, ուզո՞ւմ ես ասեմ, ինչի ես եկել ինձ մոտ: Ասաց, թե դու ուզում ես, որ թագավորին նամակ գրեմ տղիդ համար: Մնացի զարմացած: Օրենքի գրքերը բաց արեց կարդաց, կարդաց, մինը դրեց, մյուսը վերկալավ, վերջը գտավ: Ոսկե ղալամը դրեց թղթի վրա... Մի զարմացք էր որ: Էդպէս էլ գիր, էդպէս էլ գորություն...

Ունկնդիրն իր հիացմունքն էր հայտնում Միրզա Դավիթից և նրա գրչից, ինքն իր հերթին անում մի պատմություն նրա իմաստությունից և հնարագիտությունից:

— Ասենք թե անունը միրզա է, բայց աղվակատից էլ գիտուն է:

— Պապի, բա պատասխանը ինչո՞ւ չի գալիս...

— Ա՛յ որդիք, հենց իմանում եք թե թագավորը ունի-չունի էդ հոգան ունի՞: Կռիվ կա, ժողովուրդին կերակրել կա: Օրը ես հազար ասեմ, դու երկու հազար իմացի, էդքան նամակ ու խնդիրք ա ստանում: Հալբաթ մի օր էլ մերը ձեռքը կհասնի... Բա էս թուղթն ինչի՞ համար են տվել: Էդպես էլ վրան գրած է.

1 միրզա - հարգական դիմելաձև կրթված մարդու նկատմամբ

Արություն Ադամովից նամակ ռուսաց թագավորի վրա:

* * *

Եկավ գարունը: Մի օր էլ գզիր Իբիշը ձայն տվեց, որ հարևան գյուղում ժողով կա:

— Թագա պրիստավ են դրել, այժ ժողովուրդ, թագա քոխվա են ընտրելու: Տունը մի մանրդ...

Տանուտերի ընտրությանը պապա չգնաց: Ալա եզն այդ օրը տնքում էր, նրա պնչերից ծորում էր ժահրոտ¹ լործունք: Պապա տաք մոխիր էր կապել եզան ճակատին, շոյում էր նրա մեջքը և փաղաքշական խոսքեր ասում:

Մի քանի օր անց, երբ հիվանդ եզը ոտքի կանգնեց ու ոտքերը զգուշությամբ փոխելով սկսեց լիզել բակի քարերը, պապա դարձյալ նստել էր իր սովորական տեղը, աչքը հանդից տուն դարձողներին: Ու մեկ էլ երևաց գզիրը:

— Թագա պրիստավը քեզ էգուց առավոտ կանչել ա: Վախտով² էնտեղ լինես, թե չէ ասում են հերսոտն ա...

— Խէր լինի, Իբիշ... — հարցրեց պապա, տեղից վեր կենալով:

— Հաստատ տեղեկություն չունեմ: Ինձ էդպես ա հրամայել:

— Ո՛վ:

— Թագա քոխվան, Մուքելանց Առստամը:

Պապա էլ ոչինչ չհարցրեց: Իբիշը հեռացավ: Լավ նշան չէր Առստամի մասնակցությունը: Նա հին հաշիվ ուներ պապիս հետ:

— Ինչէր էր ասում բայդուշը³, — հարցրեց տատս:

— Առստամը կնաչել ա, թագա քոխվան:

1 ժահր - թարախ

2 վախտով - ժամանակին

3 բայդուշ - բու. այստեղ՝ չարագուշակ բան ասող

— Հը՛, — պապս նորից կրկնեց:

— Պատասխանը եկած չլինի՛, — ասաց տատս:

— Կարող ա: Վախտն ա. եկած էլ չլինի, հրես որտեղ որ ա կհասնի: Համա ասեց պրիստավն ա կանչում: Հը՛, — դարձավ նա մեզ:

Մենք հաստատեցինք, որ Իբիշն այդպես ասաց, և որպեսզի ավելի ստույգ իմանայինք, պապս մեզ ուղարկեց նրա մոտ մի անգամ ևս հարցնելու: Գզիրը նախ մեզ վրա բարկացավ, թե չենք թողնում, որ հանգիստ հաց ուտի, ապա մեզ հայտնեց, որ պապիս կանչողը պրիստավն է, բայց ինքը հրամանը ստացել է Մուրելանց Առստամից:

— Հենց քու ասածն ա լինելու, Նազու աղջիկ, — ասաց պապս մեզ լսելուց հետո: — Երևի պատասխանը եկել է կամ թե ո՛վ գիտի, թագավորի կողմից մի հարցմունք պիտի անի:

Քնելուց առաջ պապս ինձ պատվիրեց առավոտը կանուխ վեր կենալ: Ես նրան պիտի ուղեկցեի և այնտեղ նրա ձին պիտի պահեի, մինչև պապս ներկայանար պրիստավին:

Ուրախությունս անչափ էր: Ես պիտի տեսնեի հարևան գյուղը, պապիս թարքին¹ նստած պիտի բարձրանայի սարի գագաթը, որ մեր բակից անչափ հեռու էր երևում: Վերջապես ես պիտի տեսնեի պրիստավին: Այս մտքի վրա ուրախությունս տեղի էր տալիս ահավոր երկյուղի:

Լուսաբացին մի անգամ ձայն տալուց իսկույն վեր թռա և արագ հագնվեցի: Բակում պապս հագցնում էր ձիու սանձը: Քիչ հետո երկուսով նստեցինք ձին ու ճանապարհ ընկանք:

Երբ հեռացանք գյուղից, ամեն ինչ ինձ համար նոր էր և անծանոթ: Իմ հարցերին վերջ չկար: Ու դեռ մեկի պատասխանը չստացած, մյուսն էի տալիս, իսկ պապս դողդոջ ձայնով պատասխանում էր, երբեմն կանչում ձիու վրա և սանձը

¹ Թարք - ձիու գավակ

ձգում, երբ ձին ոտքը դիպցնում էր քարին:

— Հրեն է, էն սպիտակ տունը, կտուրն էլ կարմիր, — ցույց տվավ պապս սարի գագաթից, — պրիստավն էնտեղ է նստում:

— Պապի, որ թագավորը գրած լինի, թե իրավունք եմ տալիս, քեռին քանի՞ օրում կգա:

— Մի աչքը ճպելում¹: Թագավորի համար ինչ: Ուզենա մի օրում հազար ոչխար մորթել կտա:

— Հազար ոչխար...

Քիչ հետո մենք սպիտակ շենքի մոտ էինք: Ինչքան նորություն կար ինձ համար: Այստեղ փողոցներն ավելի լայն էին, տներն ավելի գեղեցիկ: Փողոցում շատ ժողովուրդ կար: Խանութների առաջ մարդիկ խոնավել էին իրար՝ յուղ էին ծախում, կով, բուրդ, մեկը գովում էր իր ապրանքը, մյուսը՝ բարձրաձայն սակարկում գնորդի հետ: Մի քանի հոգի բարևեցին պապիս: Այդ ինձ ուրախություն պատճառեց:

— Էս հեռու տեղը որտեղի՞ց են իմ պապիս ճանաչում, — մտածեցի ես:

Սպիտակ տան առաջ իջանք, ձին քաշեցինք բակի ստվերը: Մանդուղքի վրա նստել էին գյուղացիներ՝ հայ, թուրք, ոմանք զրուցում էին իրար հետ, ոմանք պատի ստվերում պռակել էին, գլխատակին աղլուխի² մեջ փաթաթած պաշարը: Պապս մոտեցավ և խառնվեց նրանց: Մի լուրջ ես նրան իմ աչքից կորցրի. սիրտս ահ ընկավ և երբ տեսա նրա սև փափախը, կանչեցի.

— Պապի...

Ժպիտոն երեսին մոտեցավ, պատվիրեց որ ձիուն լավ նայեմ և չթողնեմ, որ մոտենա մյուս ձիերին:

— Քեզ քացի կտան, աչքդ վրան պահիր, — և հուսադրելու

1 ճպել - թարթել, մի աչքը ճպելում - փխր.՝ մի ակնթարթում

2 աղլուխ - թաշկինակ, գլխաշոր

համար ասաց, — թե որ պատասխանը եկած լինի, քեզ համար խուրմա՛ եմ առնելու...

Նրա խոսքը կհաստ մնաց. սանդուղքի գլխից մեկը կանչեց.
— Աղամով Արություն:

Ես տեսա, թե ինչպես պապս շտապեց արագ հասնելու սանդուղքին: Աստիճանների վրա նստած գյուղացիները նրան տեղ տվին անցնի: Հետո պապիս սև փափախը ծածկվեց դռների ետևը:

Ձիու սանձից պինդ բռնած, ես աչքս չէի հեռացնում փակ դռներից: Երբեմն դռները բացվում էին, ներս ու դուրս էին անում պսպղան կոճակավոր մարդիկ, աստիճաններին նստած մարդկանցից ոմանք ոտքի էին կանգնում և նրանց խոնարհ գլուխ տալիս: Իմ աչքին բոլորն էլ պրիստավ էին, ու ես չէի կարողանում ջոկել, թե նրանցից որն է ավելի մեծավորը:

— Պրիստավն էն է՞, — հարցրի ես կողքիս նստած մի գյուղացու, որի գլխին փաթաթած կեղտոտ շորի վրա և երեսին կային արյան չորացած կաթիլներ:

— Էն ուրյադնիկ² վաստն ա. պրիստավն օթախումն³ ա,— ասաց նա: Ես չհարցրի, թե ուրյադնիկը պրիստավի ի՞նչն է: Սակայն հետաքրքրությունս ավելի սաստկացավ: Եթե ուրյադնիկն այդքան շատ ոսկի կոճակներ ուներ, ապա ինչեր կլինի պրիստավի հագին: Իսկ թագավորը...

Ինձ թվաց, թե սպիտակ տան ներսը մեկը գոռգոռում էր և ոտքը խփում գետնին: Սանդուղքի քարին նստած մարդկանցից ոմանք իջան և կանգնեցին բակում:

Հանկարծ դռները բացվեցին, երևացին մի քանի ձեռքեր, իրար խառնված մարմիններ, անթիվ փայլուն կոճակներ և

1 խուրմա - արմավ

2 ուրյադնիկ - գավառական ոստիկանության ստորադաս պաշտոնյա

3 օթախ - սենյակ

այդ ամենի մեջ պապիս ակեհեր գլուխը:

Ձեռքերն իջնում էին նրա գլխին:

Ու մինչև ես բարձր կանչեցի և ձիու սանձից բռնած վազեցի սանդուղքի կողմը, պապս արդեն թափ էր տալիս փեշերը: Վերևից մեկը ոտքով շարտեց նրա սև փափախը: Դռները նորից փակվեցին:

Մի քանի հոգի սիրտ արին և մոտեցան մեզ: Սակայն ոչ ոք ծայտուն չհանեց: Իսկ երբ սանդուղքի վրա երևաց ուրյադնիկը, նրանք իսկույն հեռացան: Պապս փոշոտ գլխարկը թափ տվեց ու դարձավ ինձ.

— Ձին պահի, բալաս... Պատասխանը չկա:

Բերանից արյուն եկավ: Ես տեսա նրա ջարդված ատամը: Արյունը թքի հետ խառնված կաթում էր նրա արխալուղի վրա:

Ձին մոտ քաշեցի: Մեր գյուղացի մեկը օգնեց ինձ ու պապիս՝ ձին նստելու:

Մենք անխոս ճանապարհ ընկանք:

Պապս գլուխը կախել էր և ձախ ձեռքով բռնել ծնոտը: Ես պինդ գրկել էի նրան, գլուխս հենել մեջքին: Լսում էի նրա ընդհատ շնչառությունը:

Նա հեկեկում էր:

Էլ չկարողացա ինձ զսպել, և արցունքներս ամբարտակը պատռած ջրի նման ժայթքեցին դուրս: Ես ավելի պինդ փաթաթվեցի նրա մեջքին:

Երեկոյան, երբ պապս, ատամների ցավից տնքալով, հագիվ լսելի պատմում էր, թե ինչ եղավ ներսը, երբ ներկայացավ պրիստավին, երբ Մուքելանց Առստամը պրիստավի ականջին փսփսաց, պրիստավը փրփրեց, հայիոյեց և ոտքը գետին տալով բղավեց.

— Ես քեզ ցույց կտամ, թե ինչ ասել է թագավորին նամակ ուղարկել:

Պապս իզուր էր փորձել թարգմանի միջոցով հայտնելու, թե ինքը ռուսաց թագավորին նամակ է ուղարկել միայն իր որդու՝ Եգոր Ադամովի մասին:

— Բերանս բաց արի թե չէ, մի անգամ խփեց: Աչքերս սևացան... էլ միտս չի, թե ինչպես դուրս գցեցին... Առստամը բեղի տակ ծիծաղում էր...

* * *

Այն օրից շատ տարիներ են անցել: Պապս վաղուց է մեռել: Նրա գերեզմանի հողը նստել է, և թեք է ընկել գերեզմանաքարը:

Մինչև վերջին րոպեն միամիտ ծերունին հավատում էր, որ մի օր պատասխանը գալու է: Երբ հիշում էր այն օրը, դեմքն այլայլվում էր, և աղոտանում էր նրա հույսը: Սակայն հետո նորից հուսադրում էր իրեն էլ, մեզ էլ:

— Նազու աղջիկ, ես մեռնում եմ: Հուր հավիտյան պարտական մնաս, թե պատասխանն ստանալիս չգաս և իմ գերեզմանին իմաց չտաս, — ասել էր նա վերջին լուսաբացին:

Նրանից մի տարի հետո մեռավ և տատս:

Նազու աղջիկն էլ դատարկ ձեռքով էր պառկել նրա կողքին: Ու նրա հետ թաղել էին և թղթի այն կտորը, որ իբրև թանկագին ավանդ պառավը պահում էր սնդուկի մեջ:

Եվ այդպես էլ չիմացվեց, թե ինչ եղավ Եգոր Ադամովը:

...Շատ տարիներ են անցել: Այդ անցյալը ինձ համար դարձել է հիշողություն, որ հետզհետե ընկղմվում է մոռացության անդունդը: Միայն երբեմն աչքիս առաջ երևում է իմ Արթին պապի ալեհեր գլուխը, նրա կապույտ աչքերը և խեղճ ժպիտը: Սակայն հանկարծ ավերվում է և այդ պատկերը, նրա ժպիտը դառնում է ցավ, և ծերունու ջարդված ատամից նրա արխալուղի վրա ծորում է արյունը:

ՄՊԻՏԱԿ

ՁԻՆ

1

Շարմաղ բիբին¹ երեկոյան, երբ ժամհարը քաշում էր եկեղեցու զանգերը, խրճիթի ծանր դուռը տնքալով բաց էր անում: Երկար ու կերկեր, իբրև արևելյան թախծոտ երգ, ճոնչում էր հին դուռը, երբ պառավի դողացող ձեռքերը ձգվում էին դեպի դռան մաշված ունկը: Խավար խրճիթում դռան երգին արձագանքում էր պղինձների զնգոցը և Շարմաղ բիբու ջինջ ձայնը.

— Քո փառքը շատ, էսօր էլ զանգերը զարկին, — մրմնջում էր այդ լուսերես կինը, որին իրիկնապահի զանգերն ավետում էին անանձնական² անդորր:

Նա կանգնում էր դռան շեմքին, աչքը դեպի ներքևի բլուրները, որոնք անսահման հեռվում ձուլվում էին մայրամուտի մուգ-կապույտ երկնքի հետ և կազմում եզրը մի անգո³ աշխարհի, որին յոթանասուն տարի անդավաճան հավատում էր այդ միամիտ կինը:

Կանգնում էր դռան շեմքին և կարծես թե տեսնում էր պղնձյա զանգերի տխուր ղոզանջները, ինչպես մթնող երկնքի

1 բիբի - հորաքույր

2 անանձնական - ոչ մարմնական, աննյութական

3 անգո - գոյություն չունեցող

տակ նագով ճախրող աղավինները: Նա հավատում էր, որ երեկոյան զանգերի հետ երկնային մի օրհնություն թրթռալով ներս է մտնում ու քսվում հին տան սևացած քարերին, նրա այրվող օջախին, ինչպես ներս կմտնեք գետնի երեսով սողացող մշուշը:

Եվ այդ հին հավատով էլ վերջանում էին Շարմաղ բիբու կրոնական զգացումները: Եկեղեցի չէր գնում. ոչ աղոթք գիտեր, ոչ ծանոթ էր եկեղեցական ծեսերի: Բայց և այնպես մի խորհրդավոր ակնածանք էր ապրում, երբ երեկոյան երգում էին զանգերը, երգում էր և հին դուռը, բլուրների և աշխարհի վրա իջնում էր մի խաղաղ երեկո, ճախրում էին ոսկեթև աղավինները. և այդ ամենը ռամիկ հավատով նա ընդունում էր որպես անքննելի խորհուրդ, որ մնացել էր գյուղական աղջկա անուրախ մանկությունից:

Այդ երեկո, երբ Շարմաղ բիբին դուռը հետ քաշեց և ոտքը շեմքին դրեց, հանկարծ հետ քաշվեց մի ահարկու ձայնից, որ անակնկալ որոտաց հենց նրանց կտուրի վրա և խռպոտ աղմուկով խլացրեց զանգերի ծանոթ ղողանջը:

Տանեցիները, որոնք սփռոցի չորս բլուր նստած լուռ ընթրում էին, արձանացան և զարմացած իրար նայեցին: Ահ կար նրանց աչքերում: Նույնիսկ փոքրիկ Երեմը բնագդով զգաց, որ խռպոտ ձայնը բոթ է գուժում:

— Է-հե-հեյ, — ալիք-ալիք դիզվեց ձայնը, — ժողովճուրդ... Թագավորի հրամանով առավտորը կանուխ ձիատերը ձիով քաղանք, հեյ-հեյ... Ով չտանի, թագավորի հրամանով տունը, տեղը, է-հե-հեյ...

Եվ ձայնը հեռանալով նվազեց, որովհետև զգիրը ուրիշ կտուր բարձրացավ և երեսն ուրիշ թաղի կողմը դարձրեց:

Շարմաղ բիբին չլսեց, թե զանգերն ինչպես լռեցին և ո՞ր կորան նրանց վերջին թավ ելևէջները: Դուռը դժգոհ վրա

դրեց, և դուռը չերգեց երկար ու կերկեր, այլ դժգոհ վնգստաց պառավ շան նման:

— Չոռ, բայդուշ, հենց էս սհաթին էր...

Երբ Շարմաղ բիբին եկավ, տեղը նստեց, և երեխաները տատի ներկայությունից սիրտ առան, Սիմոնը խոր հառաչով, կարծես ինքն իրեն, ասաց.

— Էսօր Մինասի տղան էր պատմում... Ասում էի սուտ կլինի, ա՛ռ քեզ...

— Ապի, յանի թագավորն էդքան ձի ինչի՞ ա հավաքում, — հորը դարձավ անդրանիկ աղջիկը՝ ութ տարեկան Շողերը:

— Եսի՛մ, — ուսերը վեր քաշեց հայրը, — կռիվ ա, բալա ջան... Մարդ են ջարդում, ձիեր են կոտորում: Ժողովուրդ տո՛ւր... Թագավորի հրաման ա:

— Փո՛ւ, փո՛ւ...

Անհայտ էր, թե Երեմը այդ բացականչությամբ իր զարմանքն էր արտահայտո՞ւմ, թե՞ պաղեցնում էր տաք ապուրը: Մայրը սկսեց նրան կերակրել և ահը սրտում ամուսնուն հարցրեց.

— Մեր Ցոլակը չափումը կգա՞¹, — բայց Սիմոնը, որ անակնկալ մտքերի հետ էր, չլսեց նրա հարցը:

Ցոլակը նրանց ձին էր, կապտավուն մորթով, որի վրա, ինչպես աստղերը՝ ցրված էին սպիտակ նշաններ: Երկար, ալիքաձև պոչ ուներ Ցոլակը: Եվ ասում էին, թե մի հին և ազնիվ ցեղի շառավիղն էր այդ ձին, որ Սիմոնը գնել էր երկու տարի առաջ, փոխարենը տալով իրենց էշը, մի անմայր հորթ, մի կարպետ և երկու բեռ ցորեն:

— Տուն եմ, երեխաների տեր եմ, առանց ձիու հնար չկա, — ասել էր նա և ուրախության ժպիտով առաջին անգամ ձին քաշել աղբյուրը: Հենց այդ օրն էլ նրան անվանել էին

¹ չափումը գալ - չափսերը համապատասխանել

Յուլակ, այն ձիու անունով, որ եղել էր նրանց տանը՝ Սիմոնի մանկության տարիներին:

— Հակառակի պես հայվանն էլ ջանով ա, — ասաց Սիմոնը և սթափվելով խոր մտքերից, դանդաղությամբ հացի փշուրները փեշից սփռոցի վրա թափելով, տարվա էս ժամանակ ձին էլ էդքան ջանով լինի: Հալբաթ էսպես պիտի լիներ...

Ասաց ու վեր կացավ, փափախի մորթու միջից ծղոտները մեկ-մեկ դեն գցելով, դուրս եկավ գյուղամեջ՝ դրացի հարևաններից իմանալու ավելի ստույգ տեղեկություն:

Դարպասի մոտ Սիմոնը մի պահ կանգնեց, նայեց ձիուն, որ արոտից վերադարձել և ախորժակով խժռում էր սարի թարմ խոտի խուրձը, երբեմն մոտթով քրքրում խուրձը և փնտրում սուսամբարի տերև: Սիմոնը տխուր նայեց. Յուլակի ողորկ մարմինը և մորթու սպիտակ բծերը աստղալուսին մեղմ շողշողում էին:

Նա մի անգամ էլ տեսավ, որ ձին նիհար չէ և չար վրդովանքով կանչեց.

— Սասկած, քիչ կեր էլի, տրաքվելու չե՞ս հո...

Կանչեց ու խուրձը դրեց գոմի կտրան: Ձին մեղմ վրնջաց և վիզը մեկնեց դեպի խուրձը:

— Հը՛, բոյը կարճ չի՛, նանի... Չափումը թե չգա, — դարձավ նա մորը, որ հավաքնի մուտքը կալել ու կանգնել էր նրա կողքին:

— Եսի՛մ, այ որդի...

— Ռուսի ղազախը սրա վրա կարո՞ղ է նստի... Չէ՛, չեն տանի, — հուսադրեց իրեն Սիմոնը և քայլեց փողոցով:

Շարմաղ բիբին նայեց որդու օրորվող մարմնին, մինչև նա հավեց մթնում և կենդանական խանդաղատանքով ինչ-որ բան մրմնջաց, որ չգիտես աղոթք էր, օրհնություն, թե՛ աղոտ հույսի ակնկալություն:

Մութն էր, երբ Սիմոնը տուն եկավ: Գոմում կապած ձին լսեց տիրոջ ոտնաձայնը, նորից վրնջաց: Սիմոնը խղճահարվեց. նա ճրագը վառեց, խոտի խուրձը գրկեց և ներս մտավ գոմը: Ցուլակն ուրախությունից վրնջաց, մի քանի քայլ արեց, փորձեց կապը կտրել, բայց չկարողացավ: Սիմոնը խուրձը մսուրը դրեց և, երբ ձին մռութը կոխեց մեջը, ձեռքով շոյեց Ցուլակի փափուկ մեջքը:

Ընդարձակ գոմի անկյունում նստել էր պառավ կովը: Երկու այծերը, որոնք բարձրացել էին մսուրի վրա, Սիմոնին տեսնելով ցած թռան և միրուքներն օրորելով մոտ վազեցին: Սակայն Սիմոնը չմոտեցավ ոչ կովին և ոչ էլ այծերին: Նա մի պահ կանգնեց, ապա ձիու ոտքերի տակ թափված խոտը ժողովեց և դուռը դրեց:

Երեխաները քնել էին: Շարմաղ բիբին, աչքերը կկոցելով, դժվարությամբ թելում էր հաստ ասեղը, որպեսզի կարկատի որդու գուլպաները: Նրանց տան վաղուցվա կարգն էր այդ: Երբ Սիմոնը քաղաք գնար, մայրն էր հոգում նրա ճանապարհի պատրաստությունը:

Խրճիթի հին դուռը ճռռաց, պառավը ասեղը թողնելով՝ անհանգիստ հարցրեց.

— Հաստամ տ ա...

— Բա հո սուտ չի...

— Ի՞նչ են ասում:

— Ասում են բոյը հաշիվ չի, եթե ձին ամողջ է, կտանեն... — և դարձավ մորը, — նանի, Ցուլակի էն մեծ տոպրակն ո՞ր ա, հետս դարման եմ տանելու:

Շարմաղ բիբին վեր կացավ մեծ տոպրակի միջի բուրդը թափելու:

Քնելուց առաջ Սիմոնը մի անգամ էլ գնաց գոմը: Պառավ

կովը այդ անսովոր այցից զարմացած, մինչև վեր կենար ու որոճալով մոտենար գոմի դռան, Սիմոնը ձիու համետն¹ ու չվանները սարքեց, դրեց ախտոի մոտ ու դուրս եկավ:

Դուրսը աստղալույս գիշեր էր:

Գյուղում մեկ-մեկ հանգչում էին կրակները, և կրակների հետ լռում էին ձայները: Ներքևը, գետափի մարգերում կանչում էր գիշերահավը: Արտերից, դաշտերից և հեռվի անտառից հովը բերում էր զով սառնություն և հազարավոր խոտերի բույր, որի մեջ ավելի սուր զգացվում էր սուսամբարի և արդեն չորացող դադձի կծու հոտը:

Սիմոնը նստել էր դարպասի քարին, և քարի նման հոգսը ծանրացել էր նրա սրտին: Հազիվ էր ծայրը ծայրին հասցնում, երբ հավասար աշխատում էին ինքն ու Ցոլակը: Իսկ այժմ... Եվ Սիմոնին թվաց, թե իրենց տնից տանում են ոչ թե մի ձի, այլ իր եղբորը, իր որդուն, այնպես, ինչպես անցյալ ամառ շատ տներից տարան նրանց որդիներին ու եղբայրներին:

Սակայն հոգնությունը հաղթեց, ու ներս մտավ տուն:

— Հակառակի պես անիրավի մեջքը կասես հինայած լինի,
— նորից հիշեց Սիմոնը:

3

Լույսը դեռ չէր բացվել, երբ Սիմոնը ճրագը ձեռքին մտավ գոմը, Ցոլակին համետեց ու դուրս քաշեց: Հարևան բակերում ճրագներ էին շարժվում, ճոնչում էին դռները, ինչ-որ ձայներ էին գալիս:

Սիմոնը լսեց իր հարևանի՝ Սաքու տղայի ձայնը: Նա բարկացած կանչում էր հարսի վրա, թե ինչու ձիու չվանը լույսով չի գտել:

¹ Խամետ - բեռնակիր անասունի մեջքին դրվող հարմարանք՝ բեռ բարձելու կամ նստելու համար, փալան

Դռանը կանգնել էին Շարմաղ բիրին, կինը և նրա փեշից բռնած քնաթաթախ Շողերը, որ չէր լսել մոր խոսքը և լացով հագել շորերը, որպեսզի տեսնի, թե ինչպես են ճանապարհ գցում Ցոլակին:

Տխուր ժամ էր, երբ Սիմոնը դռնից հանեց ձին: Կարծես ներսը նա զարդարել էր մի դագաղ, իսկ դուրսը սպասում էին այդ ծանր վայրկյանին, որ աղի արտասվեն:

Ցոլակը գոմից երբ դուրս եկավ, վրնջաց և ականջները խլշեց: Շարմաղ բիրին ձեռքը կրծքին խփեց և աղիողորմ սասց

— Ջան, — ու սրբեց արցունքը:

Շողերը մոտ վազեց, երեկվա խոտի փշրանքից մի բուռ մոտեցրեց ձիուն: Ցոլակի տաք ռունգերից մի ջերմ շունչ շոյեց աղջկա սառած ձեռքերը:

Սիմոնն ամբացնում էր ճանապարհի պաշարը, կապում հարդով լի պարկը և միաժամանակ տնեցիներին պատվիրում, որ ցերեկն այծերը հեռու չքշեն, որ եթե արև լինի՝ հնձած խոտի կիտուկները շրջեն և, եթե ջրի հերթն իրենց տան, լոբու մարգերն անպատճառ ջրեն: Հենց այդ խոսքին Սաքու տղան կանչեց.

— Սիմոն, բա չպրծա՞ր...

— Եկա՛, եկա՛:

Եվ Ցոլակի սանձը քաշեց: Տանեցիները դանդաղաքայլ հեռուեցին մինչև հարևանի դուռը, ասես հուղարկավոր էին մի թանկագին դագաղի, որին ուղի էին գցում մահվան անվերադարձ ճանապարհով:

Շարմաղ բիրին անընդհատ լալիս էր. լաց էր լինում և Շողերը, լալիս էր նրա մայրը: Փողոցին չհասած, մայրը լսեց Երեմի ձայնը.

— Ապի՛, ապի՛...

Դռան շեմքին կանգնել էր մերկ երեխան ու բարձր-բարձր հեկեկում էր և կանչում հորը: Բայց ուշ էր: Միմոնը Սաքու տղայի հետ արդեն իջնում էր ձորակը, որպեսզի միանա ուրիշ ձիավորների:

Մայրը վերադարձավ, գրկեց տղային ու տուն մտավ: Շարմաղ բիբին ու Շողերը կանգնեցին այնքան, մինչև ձիավորները դարիվերը բարձրացան և պահվեցին բլուրի հետևը:

Արևը նոր-նոր շողերով ոսկի էր թափում բարձր սարի կատարին, երբ վերջին ձիավորը երևաց դարիվերի գլխին և անհետացավ, ինչպես սև ուրու:

4

Ձիավորները սկզբում լուռ էին, ոմանք առավոտի գովից ընդարմացել ու կարկամել էին: Սակայն բոլորն էլ իրենց դժվար մտքերի հետ էին, ձիերն էին համեմատում իրար, ուշի-ուշով դիտում, որպեսզի որոշեն, թե ո՞րը նորից կվերադառնա այս ճանապարհով, և որի՞ սանձն ու սարքը տերը շալակած տուն կբերի, որպես մեռած մարդու զգեստներ, որոնց վրա այնպես դառնաղի ողբ են երգում գյուղի կանայք:

Գնում էին մեկ-մեկ, խումբ-խումբ: Մեկը գրպանից հաց էր հանել, մյուսն ագահությամբ ծծում էր չիբուխը, երրորդը կախ էր արել ոտքերը, աչքը ձիու ականջներին և լուսաբացի նինջով օրորվում էր ձիու հետ:

Բայց երբ սարի հետևից արևը բարձրացավ, կարծես ջերմացավ տխուր ու լուռ ձիավորների սիրտը: Ամենից առաջ խոսեց դարբին Ավագի տղան՝ շիլ Իվանը, որ սարը բարձրանալիս սահել և հասել էր մինչև ձիու գավակը:

Նա ընդհատեց իր տխուր երգը և միամիտ պարզությամբ ասաց.

— Ես աստծու քոռ հավատն անիծեմ... Իմ աչքս էսպես

արեց: Իմ ձին որ քոռ լիներ, ես էս սարի գլխին ինչ ունեի:

Մի քանիսը ծիծաղեցին: Սաքու տղան մտքում բարկացավ նրա վրա.

— Անդարդ հեյվան...

— Հրեն Հիբանի ձիուն տեսեք, — շարունակեց Իվանը, ուրախ, որ ընդհատեց ծանր լուրջունը, — կասես դազախի ձի լինի: Հիբան, պրիստավը քեզ էդ ձիով տեսնի, քեզ էլ հետը կտանի...

— Ինչ պակաս կավալեր ա, — ձայն տվավ մեկը: — Էն օրը Քարուտի աովով էնպես թռավ, որ մնացինք արմացած:

— Մի տեսեք է... Տերտերն իրա ձին ժամհարին ա տվել: Այ, ինչ եմ ասել հալալ ախպերության, — խոսքը փոխեց դարբնի տղան:

— Ա, քիչ յավա-յավա¹ խոսիր, էյ... — կանչեց Շուղունց Աքելը, որ գյուղում ավել անունով հայտնի էր որպես «աղվես խեղդող»՝ երիտասարդ ժամանակ ձեռքով աղվեսը խեղդելու համար, — տերտերը հիվանդ տեղով կարող ա՞ ձի նստի:

— Դե ասի մնացել ա, որ մեզ համար աղոթք անի, էլի՛, — կծու հեզնեց մի ուրիշը:

Ընդհանուր խոսակցությունից բացի ծայր առան և մասնակի զրույցներ: Ոմանք ճանապարհն անսկատ անցնելու համար մի պատմություն սկսեցին, ոմանք էլ խոսում էին պատերազմի և նրա արհավիրքների մասին:

— Մեր Անդրին անցկացած շաբաթը մի նամակ էր ուղարկել Վարշավու կողմերից... Լավ չի գրում. ասում է՝ էս է մի ամիս է ծնակի մեջ, գիշեր-ցերեկ թուփերը տրաքում են: Մինչև անգամ չոլ դուրս գալն էլ ա երկյուղալի...

— Իմ հորեղբոր Սիմոնն էլ ա գրել: Լազարեթից² ա գրում,

1 յավա-յավա - դատարկ-դատարկ, հիմար-հիմար

2 լազարեթ - (ռուս.) - գորամասային հիվանդանոց, հոսպիտալ

համա տեղը հայտնի չէ: Մի տեսակ անուն են ասում... Էն օրը տերտերը ինչքան ման եկավ գրքերում, չգտավ: Ասում ա էդպես քաղաք Ռուսերու հողումը չկա:

— Նրա ինչն ա որ...

— Ոտիցն ա կպել: Գրում ա, որ ծանր չի, մի ամսից պիտի դուրս գա:

— Աքել ամի, դու երկիր տեսած մարդ ես, էս կռիվն ինչո՞վ կվերջանա, — դարձավ նրան դարբնի տղան: Շատերը ծիծաղեցին, որովհետև Շուղունց Աքելը իր ողջ կյանքում իրենց գյուղից և գավառակային ավանից այն կողմը չէր եղել:

Ինքը՝ Աքելը, դժգոհ սաստեց.

— Անհամ անհամի տղա...

Քիչ հետո խոսք ընկավ ձիերի պետական գնի մասին:

— Թեկուզ անունը փող, ինչ կառնվի դրանով...

— Երկու բեռ գարի...

— Էդ էլ չես առնի:

— Դե գոնե գինը տային:

— Տային էլ, որտեղից ես ձի առնում: Մեր գյուղից որ էսքան ձի են պահանջել, դու տես ամբողջ գավառից քանիսն են բերելու...

— Այ տղա, էս հո կարգին զորք ենք, — և դարբնի տղան բարձր կանչեց.

— Սլուշայ... Ափիցեր Աքել Շուղունցով...

— Ա, հերիք տնազ տաս Աքել ամուն:

— Աքել ամիս նեղանալ չի... Դե, շարքով գնացեք, տեսնեմ ով ա ետ ընկել, — ասաց Իվանը և ձին ճանապարհից հանեց:

— Թամամ հաշիվ... Աբրահամի ձին չկա՝ էն ա բազարում, Իսախանենց ձին՝ ոտը գելը ցրիվ ա տվել, մեկ էլ Կոստանդ աղայի սպիտակ ձին...

— Կոստանդը հիմա քնած, ձին էլ ոսկի գարին առաջը...

Վեր կկենսա, յուղ ու մեղր կուտի, ձին կթամքի և Կաթնաղբյուր մեզ կհասնի: Նա հո քո հավասարը չի, — ասաց Գիլանց Մուքին:

— Մի հաշիվ չի... Էս գլխից հենց նրա ձին են տանելու, — ասաց Միմոնը և տխուր նայեց Ցուլակին, որ ականջները խաղացնելով գնում էր մյուս ձիերի կողքով:

— Ոնց չէ, — առարկեց Իվանը, — քո Ցուլակը առաջի նոմերը կհանի, նրանը չէ... Թող Շարմաղ հոքիրն ինչքան ասես լաց լինի, — ձայնը տխուր մեղմացրեց Իվանը:

Միմոնը վրդովվեց:

— Ուրեմն Կոստանդի սպիտակ ձին ու Ցուլակը մի հավասարի են... Նա սպիտակ ձիու արժեքը մի բեռ ոսկի է տվել: Ես ինչ եմ տվել...

— Էս է, սև ու սպիտակ էնտեղ կջոկվի, — ասաց դարբնի տղան և խոսակցությանը վերջ տալու համար սկսեց պատմել, թե իբրև գերմանացիք պայթեցրել են մի ահռելի պարիսպ և ծովը կապել ռուսների հազար-հազար զորքի վրա...

5

Արևը բավական բարձրացել էր, երբ ձիավորները հասան Կաթնաղբյուր և Գիլանց Մուքու առաջարկով իջան հանգստանալու: Նրանք ձիերն արձակեցին աղբյուրից ներքև ընկած արոտներում, իսկ իրենք տեղավորվեցին աղբյուրի մոտ և բաց արին ճանապարհի պաշարը:

Այդ աղբյուրը, ուտելու պահանջը, գուցե և այն, որ ճանապարհին հոգնելու չափ խոսել էին պատերազմից, ձիերի հավաքից և օրվա չարիքներից, այդ ամենը աղբյուրի մոտ նրանց զրույցը փոխեց խաղաղ և սովորական առօրյայի հունով:

Կարծես հունձի ժամանակն էր, և ինչպես միշտ, ծփում էին

լեռան լանջերի բարձր խոտերը: Եվ ինչպես ամեն տարի, ահա նրանք ձիերով եկել են սարը: Հիմա կզրնգան գերանդիները, լորը կթռչի խոտերի միջից, և լեռնային կաքավը կկարդա կանաչ սաղմոսը:

Գարբնի տղան հանկարծ նկատեց, որ Շուղունց Աքելը շտապելուց մթնում տրեխները թարս է հագել: Եվ այդ բուռն զվարճություն պատճառեց մյուսներին:

Նրանց զվարթ ծիծաղը լռեց, երբ Գիլանց Մուքին, որ արդեն ավեհեր ծերունի էր, բարձրացրեց օղու առաջին թասը:

— Բարի լույս բացվի մեզ վրա և մեզ նման չարքաշ մշակների վրա... Բարով տեսնենք մեր զավակների ազատությունը սրի բերանից: Ողջություն լինի և արդար լիություն: Դու մեր սրտովն անես, — և ավեհեր գլուխը դարձրեց դեպի ջինջ երկինքը, կարծես նրա անհուն խորքից մի աչք քաղցր նայում էր այդ խեղճ մարդկանց:

Սիմոնը լուռ էր: Նա թիկնել էր քարին, թրջում էր հացը պաղ ջրի մեջ և դանդաղ կրծում: Երբեմն նայում էր արածող ձիերին, որոնք գլուխները չէին բարձրացնում ցողապատ խոտից: Գյուղի ձիերի հետ արածում էր և Ցուլակը:

Սիմոնը մերթ աչքի տակով համեմատում էր ձիու բարձրությունը մյուս ձիերի հետ և տեսնում, որ Ցուլակը նույնիսկ Գիլանց Մուքու ձիուց էլ կարճ է, մերթ հայացքը գցում էր սարալանջի կողմը: Եվ դժվարին մտքերը խոնվում էին ուղեղում, ու ելքը չէր տեսնում: Ահա՛ նորից դռանը կչոքի դառն աղքատությունը, վիզ կծռի ուրիշին, որ իր խուրձերը տուն բերեն, որ խոտը սարից բերեն: Ցուլակին կտանեն, և հնձած արտում խուրձերը անձրևից կսևանան...

— Թե Գիլանց Մուքու ձին հավասարվի Ցուլակի հետ... Թե չէ՛ նրանից կարճը չկա...

— Սիմոն, հրեն, — հանկարծ կանչեց դարբնի տղան, և

Միմոնը ցնցվեց:

Նա գլուխը հետ դարձրեց:

Հեռվից խաղալով և խայտալով վագում էր սպիտակ ձին, քամին փոփռացնում էր բաշը, և ձին լայն կրծքով ճեղքում էր լեռնային օդի սառն ալիքները: Փռչի չէր բարձրանում գետնից, և թվում էր, թե ձիու արագավազ ոտները չեն դիպչում գետնին, և պայտերը զրնգում են օդի մեջ:

Արևը դեմից էր և արևը ոսկևորել էր ձիու մարմար ճակատը, արծաթածույլ ասպանդակները և պողպատյա սանձը: Ձիավորը ձիու հետ միաձույլ էր, և թվում էր, թե արևմուտքի գորշ ամպերի պատվանդանից պոկվել էր մարմարիոնե մի հեծյալ և արշավում էր որպես չքնաղ տեսիլք:

Գյուղացիների զրույցը դադարեց: Բոլորը նայում էին նրա կողմը: Նույնիսկ ձիերից մի քանիսը բարձրացրին իրենց գլուխները և հափշտակված, անասնական ահով նայեցին սպիտակ ձիուն:

Շուղունց Աբելի բերանում հացի պատառը սառել, մնացել էր:

— Այ ձի... Հազար մանեթ գին ունի:

— Տերն էլ պակաս փող չունի:

— Էդ ձին ինձ տան, կռիվ չգնացողը մարդու տղա չի, — ասաց դարբնի տղան:

— Նրա վրա ամենաբաշը¹ գեներալ կնստի...

— Վրան նստողն էլ գեներալ է:

Երբ ձիավորներին հասավ, Կոստանդ աղան սանձը ձգեց և հազիվ կարողացավ պահել ձիու գլուխը: Կապույտ քրտինքի փրփուրը նստել էր ձիու սպիտակ մորթի վրա: Ձին կարմիր ռունգերը փնջացնում էր, կանգնած տեղը ոտքերն անհանգիստ դռփում:

¹ ամենաբաշը - ամենաքիչը, ամենացածր աստիճանը

— Դուրս գալդ մի սհաթ կամ, Կոստանդ աղա, — շողոքորթ կեղծությամբ հարցրեց Շուդունց Աքելը, որին շշմեցրել էր այդ տեսարանը:

— Սհաթին չեմ նայել... Մինչև դուք ձիերը նստեք, ես բազար կհասնեմ: Չեմ կարողանում գլուխը պահեմ, ձեռքերս կոտորեց...

Դարբնի տղան կամաց վրա բերեց.

— Տո՛ւր ինձ, ես կպահեմ:

Կոստանդն ուզեց ինչ-որ բան ասի, սանձը մի քիչ թուլացրեց. սպիտակ ձին նույն վայրկյանին զգաց այդ, և տիրոջ խոսքը մնաց կիսատ:

Գյուղացիները տեսան սպիտակ ձիու ամեհի ոստյունը: Մի ակնթարթից ձին պահվեց սարի հետևը:

— Հրեղեն ձի սրան կասեն...

Քիչ հետո գյուղացիները քաշեցին իրենց ձիերն ու ճանապարհ ընկան:

6

Երկու լեռնաշղթայի արանքում, նեղ հովտի վրա, որի մեջտեղով գլորվում է լեռնային կապույտ գետը, — ընկած է այն փոքրիկ քաղաքը, դեպի ուր այդ օրերը լեռնային կածաններով և դժվար արահետներով գնում էին մարդկանց և ձիերի անընդմեջ շարքերը:

Նրանք իջնում էին բարձր լեռներից, որոնց գոգերում, ինչպես լեռնային արծվի բները, ծվարել են քարակոփ գյուղերը: Նրանք ելնում էին մթին ձորերից, ուր խավար խեղճություն կար: Նրանք գալիս էին բարձրավանդակի տափարակից, որի մեջտեղը ադամանդի նման ջինջ լիճն էր՝ եղեգների երիզով, քարոտ ափին՝ հին գյուղը, որի կիսավեր վանքը քարափից ցուլք էր գցում ջրերի վրա, և թվում էր, թե ջրերի տակ սուզվել

է մի մեռած վանք, ու սպիտակ բաղերը գիշերում են նրա մռայլ խորաններում¹:

Եվ ով հայրենի ճանապարհով հասնում էր այն ծանոթ կետին, որտեղից հանկարծ բացվում էր գետահովիտը, շողշողում էին քաղաքի տների ապակեպատ պատշգամբները, թիթեղյա կտուրները, ով հասնում էր այդ կետին, ահով էր նայում ներքև, ինչպես արջառը, որին բշուր են սպանդանոց և ահա թաց ռունգերով շնչում է թարմ արյան հոտը:

Վրնջում էին ձիերը՝ մետաղաձայն և երկարածոր, ինչպես տխուր երգը, կարծես վերջի հրաժեշտն էին ուղարկում լեռնային կապույտ լճերին, որոնց ջրից խմել էին, տափաստաններին, որտեղ անցել էր նրանց մանկությունը, և ամայի գոմերին: Մեկը թավ էր վրնջում, մյուսը՝ արծաթահնչյուն, և բարձրանում էր հետևի ոտքերի վրա, ինչպիսի գազազած ցուլ, ձգում էր սանձը և չէր ուզում իջնել այդ անվերադարձ ուղիով:

Երբ ձիավորները քաղաք հասան, հրապարակում ասեղ գցելու տեղ չկար: Փողոցները, արտերի միջնակները², նույնիսկ տների բակերը սևացել էին ձիերի հազարավոր խմբերից:

Կային հազար գույնի ձիեր՝ որձ, էգ, ծանրած և ծեր, քուռակներով և դեռ անծին, թամբած ու մերկ: Նրանց կապուտել էին՝ որին քարից, որին ծառից կամ գետնին խրած սեպից: Կային և իրար կապած ձիերի խմբեր: Մեկի առաջ խոտ էր, մյուսինը հարդ, երրորդը նեղվում էր քաղցից, շոգից և անսովոր միջավայրից: Քաղցած ձիերը պոկոտում էին փողոցի չոր և հազար սմբակի տրորած խոտը:

Ձիերն իրար հետ կովում էին. ամեն անկյունից վրնջոցի ձայն էր լսվում: Մի տեղ, ձիերի բազմության մեջ, քուռակը իր մորն էր կորցրել և բարակ վրնջոցով կանչում էր, վազվզում,

1 խորան - այստեղ՝ կամարակապ որմնախորշ

2 միջնակ - արտի վարած տեղերի միջև անվարել մնացած մաս

մուտքը մոտեցնում ուրիշ մայրերի: Շոգից կատաղած որձաձիերը կտրատում էին կապերը և ամեհի կրքով հալածում էգերին, իրար կրծոտում և արնոտում բաշ ու ազդեր:

Այդ ժխորին խառնվում էր տերերի կանչն ու աղմուկը, հարայիրոցն ու բղավոցը: Հայ, թուրք իրար էին խառնվել: Պետական հրամանը բոլոր գյուղերում կրկնվել էր պաշտոնական կարգադրության գորշ նմանությամբ և մարդկանց ու ձիերի այդ ահագին բազմությունը քշել քաղաք:

Հրապարակի մի անկյունում, տախտակներից շինած փոքրիկ բարձրության վրա, դագաղի նման նեղ սեղանի շուրջը նստել էին իշխանավորները: Նրանցից հեռու ոտքի վրա էր ստորադաս պաշտոնյաների՝ ուրյադնիկների, տանուտերերի և գյուղական գրագիրների խումբը, իրենց պաշտոնական տարազով, շքանշաններով և պղնձյա ծանր մեդալներով: Ավելի հեռու՝ հպատակների բազմությունն էր, որ ծովի նման ծփում էր: Եվ բոլորի աչքերն ուղղված էին սեղանի շուրջ նստած չինովնիկների կողմը, որովհետև նրանք էին որոշում ձիու և ձիատիրոջ բախտը:

Գյուղի տանուտերը կարդում էր ձիատիրոջ ազգանունը, բազմության միջից մեկը, ձիու սանձը բռնած, առաջ էր գալիս, ինչպես կրկեսում՝ ըմբիշը: Ապա նրա ձիուն մոտենում էին մի քանի հոգի, տնտղում, ատամները նայում, թղթի վրա ինչ-որ նշումներ անում: Մի վայրկյան խորհրդակցելուց հետո՝ սեղանի մոտ նստած պրիստավը ձեռքով նշան էր անում:

Ահա այդ նշանն էր, որ հայտնի էր դարձնում ամեն ինչ:

Եթե նշանը բազմության կողմն էր, ուրեմն ձին անպետք էր: Ձիու տերը սկզբում երկյուղով, ապա ուրախությունից դողացող ոտքերով քաշում էր ձին և արագ հեռանում: Իսկ եթե նշանը տախտակների մոտ կանգնած ռուս զինվորներին էր ուղղած, ապա նրանք իսկույն մոտենում էին, նոր սանձ

հագցնում ձիու գլուխը, հինը շարտում տիրոջ կողմը, ձին հեռացնում էին, հանձնում ուրիշ զինվորների, որոնք բազմության և տիրոջ աչքի առաջ միահավասար կտրում էին ձիու պոչը, բաշը խուզում և բաշի մազերից կախում տախտակի մի փոքրիկ կտոր:

Ձիատերը փորձում էր գնալ իր ձիու հետևից, սակայն բղավում էին նրա վրա, և, ինչպես պարտված ըմբիշ, նա մնում էր գլուխը կախ: Բազմությունը լուռ դիտում էր այդ տեսարանը: Այա տանուտերը կանչում էր նրան, և շշմած մարդը սթափվում էր, հավաքում այն, ինչ հանձնում էին՝ ձիու սանձը, չվանները, համետը, և այդ իրերը շալակած անցնում էր հրապարակով դեպի բազմությունը, ձեռքում բռնած թղթի կտորը, որի վրա նշանակված էր ձիու գինը և նրա նախկին տիրոջ ազգանունը:

Գյուղացիները երբ քաղաք իջան, ձիերը կապեցին հրապարակից հեռու: Գիլանց Մուքին և Աբելը առաջ ընկան՝ ամբոխի մեջ գտնելու հարևան գյուղերի մարդկանց:

Առաջին հանդիպած ծանոթին, որ նրանցից կանուխ էր եկել, իսկույն հարցրին.

— Հը, շմտ են տանում...

— Էլ մի ասեք, զուլում ա...

Սիմոնը տեսավ իր վաղուցվա ճանաչ թուրքին և նրան մի կողմ քաշելով առանձին հարցրեց, թե ինչպիսի ձիերն են ազատվում, արդյոք կարճահասակ ձին էլ են տանում:

— Ձիուդ ոտքը պիտի կտորած լինի կամ խոր վերք ունենա, որ ազատվի... Թե չէ՝ բոյը հաշիվ չի...

Սիմոնի ոտները թուլացան:

Մինչև այդ խոսակցությունը նա դեռ մի աղոտ հույս ուներ, որ այնուամենայնիվ հույս էր: Այժմ այդ էլ ցնդեց: Նա հուսահատ մոտեցավ ձիուն:

— Յուլանկ, — և ձին վրնջաց այդ ծանոթ կանչից: Կարծեց հիմա խոտ պիտի գցեին նրա առաջը: Միմոնը հարդով լի պարկը կոխեց նրա գլուխը:

— Յուլակ... Գնում ես էլի...

Քիչ հետո Գիլանց Մուքին հոգնած վերադարձավ: Նրա ալեհեր դեմքի վրա դառն անհուսություն կար: Եվ հուզված, հևացող շնչով ասաց գյուղացիներին.

— Հիմա Քարագլուխն են կանչում, հետո զիլբիրեցիք են գնալու, նրանցից հետո՝ մենք...

Միմոնը մի վայրկյան մտածեց, տոպրակը ձիու գլխից հանեց ու ձին քշեց:

— Էդ ո՞ր, Միմոն, — ձայն տվավ Սաքու տղան:

— Տանեմ գետը... Կաթնաղբյուրից ջուր չխմեց:

Այդպես փախչում են սարսափից: Այդպես փախչում է հոտը, երբ կայծակն ահռելի որոտով խփում է մոտակա ժայռին: Այդպես դողահար վազում է գազանը, երբ հրդեհվում է անտառը:

Սարսափահար փախչում էր Միմոնը, մոլորվելով քաղաքի փողոցներում, անվերջ մտրակելով ձիուն: Կարծես նրա հետևից էին ընկել հրապարակի բոլոր զինվորները, և նրանք, որոնք նստել էին դագաղի նման նեղ սեղանի շուրջը:

Ահա հասավ գետափի խուլ փողոցը: Այնտեղ էլ ձիեր կային. նրա նման գյուղի մարդիկ, յուրաքանչյուրն իր ձիու սանձից բռնած և ստրուկի հեզությամբ իր հերթին սպասող: Նրանք տեսան փախչող ձիավորին, և ոմանք կարծեցին, թե ահից սարսափած ձիավորը փախչում է դեպի հեռվի լեռները, ինչպես կփախչի պարտվածը դեպի փրկության բերդը:

Հոգնած ձին մտրակի հարվածից մի քիչ արագացնում էր քայլերը, ապա նորից գնում բեռան տակ մեծացած գյուղական ձիու ծանր քայլերով:

Ահա հետ մնաց վերջին տունը, և բացվեց կարտոֆիլի դաշտերը: Միմոնը դանդաղեցրեց ձիու ընթացքը և շունչ քաշեց: Նրան քաղաքի սահմանից դուրս ավելի հեշտ թվաց: Այն հեռվի լեռներից, որոնց լանջին իրենց գյուղն էր, մի անապական¹ զով զարկեց նրա քրտնած դեմքին:

Միմոնը ծովեց դեպի աջ, գետը տանող նեղ ճանապարհով: Ձին զգաց գետի սառնությունը և առանց մտրակի արագացրեց քայլերը:

Գետակի հունն իջնելուց առաջ Միմոնը երկյուղով շուրջը նայեց և տեսավ, որ ամայություն է: Միայն ներքևը, ուռիների ստվերում, ննջում էին կովերը: Ու երբ ծարավ ձին գլուխը կռացրեց ջրի վրա, Միմոնը ցած թռավ, սանձն ամուր կապեց ձիու առաջին ոտքից և սկսեց հետևի ոտքերը կապոտել:

Ցուլակը կուշտ խմելուց հետո փորձեց գլուխը վեր հանել, բայց չկարողացավ: Եվ մոռութը հնազանդ ու մունջ նորից կախեց գետի կապույտ ջրերի վրա:

Միմոնն անսովոր արագությամբ ձիու համետը հանեց: Արևի տակ փայլվիլեց ձիու ողորկ և գեր մեջքը: Ապա նույն արագությամբ կռացավ և գետնից վերցրեց մի չեչաքար: Երբ առաջին անգամ նա չեչաքարը Ցուլակի մեջքին քսեց, ձին հովություն զգաց, խաղացին նյարդերը, և հաճելի գրգռից մեջքի մաշկը դողդողաց:

Ապա հանկարծ ձին մեջքին զգաց ծակծկոց: Ձին փորձեց հեռանալ, բայց չկարողացավ, որովհետև ոտքերն իրար պինդ կապված էին: Նորից փորձեց գլուխը վեր հանել, դարձյալ չկարողացավ: Իսկ ցավը հետզհետե սաստկանում էր, որովհետև Միմոնը հուսահատ կատաղությամբ չեչաքարը քսում էր նրա մեջքին: Մի քանի րոպեից մաշկը պլոկվեց և արնոտեց քարը:

¹ անապական - չապականված, անարատ, մաքուր

Ցուլակը տնքում էր, պոչն ուժգին խփում այս ու այն կողմ, գավակն աջ ու ձախ դարձնում, բայց ոչինչ չէր օգնում: Միմոնն ամբողջ ծանրությամբ ընկել էր ձիու մեջքի վրա և քարը հանքում էր: Արդեն նոր բացված վերքից արյան կաթիլները դուրս էին ցայտում և գլորվում հևացող կողերի վրայով: Իսկ Միմոնն ավելի արագ էր քերում, կարծես չեչաքարն ուզում էր թաղել Ցուլակի այնքան գեր ու ողորկ մեջքի մեջ:

Ձին այլևս չդիմացավ, շրջվեց կողքի վրա և մեջքը կիսով չափ թաղեց գետի մեջ: Ցավից և անսովոր վիճակից Ցուլակը ցնցում էր ոտքերը, փոնչում ռունգերով, վիզն ու գլուխը քսում գետափին և փորձում ոտքի կանգնել:

Միմոնն արնոտ չեչաքարը մի կողմ գցեց, ինչպես մարդասպանը դաշույնը, և սարսափով նկատեց, որ գետի ջուրն անվերջ կարմրում է, երբ ալիքը զարկում է ձիու մեջքին:

— Չլինի՞ տամար՝ տրաքեց...

Ցուլակի աչքերի առաջ մթնել էր: Գլխիվայր դառնում էին քարերը, գետափը, և թվում էր, թե գետափի փափուկ մամուռը կախվել է երկնքից: Հաճելի էր ջրի մեջ և բնագոյաբար կենդանին ավելի խորն էր թաղվում լարծուն տիղմի և ջրային խոտերի մահիճում: Իսկ վիզն ու գլուխը չէր բարձրացնում կապույտ քարերի բարձից:

Միմոնն արագ արձակեց կապերը, սանձը, ինքը կիսով չափ մտավ ջուրը և գոռալով, աղերսելով, հրելով ու քաշելով մի կերպ բարձրացրեց ձիուն:

Ցուլակը դողում էր:

Նրա մեջքի աջ կողմը ափսեի չափ վերք էր բացվել, և երևում էր կարմիր, տեղ-տեղ փոս ընկած, ճաքճքած միսը: Արյունը շարունակում էր կաթկթել, բայց մի քանի տեղ արդեն լերդանում էր:

1 տամար - երակ

Միմոնը հանցագործի հապճեպությամբ արյան հետքերը լվաց ձիու կողերից, իր ձեռքերից, տիղմի բարակ շերտով ծածկեց վերքը, ջրախոտերով ծածկեց, ապա շտապ համետեց ձին և դուրս եկավ ճանապարհը:

Ձին հազիվ էր քայլերը փոխում: Միմոնն ինչքան էլ կանչում էր, ոտքով փորին խփում, փաղաքշական խոսքեր ասում, ձին՝ չէր արագացնում քայլերը :

Եվ Միմոնն ու Ցոլակը նույն փողոցներով գնացին դեպի հրապարակը: Երկուսն էլ գլխիկոր էին: Մարդն իր դաժան խոհի հետ էր՝ կտանձն այժմ, թե ոչ, ձին հազիվ տնքում էր, պղտոր աչքերի առաջ գլխիվայր կախված մի չնաշխարհիկ արոտ...

7

Իսկ հրապարակն այդ ժամանակ ծփում էր մի արտասովոր դեպքից: Փողոցներում խռնված բազմությունից ոմանք բարձրացել էին պատերի և պատուհանների վրա, որ ավելի լավ տեսնեին, թե ի՞նչ է կատարվում մեջտեղը: Ոմանք բարձրացել էին ձիերի վրա: Ոտքի էին և կենտրոնում՝ սեղանի շուրջը բոլորած մարդիկ:

Մի կապտավուն ձի՝ երկար, ծալվեծալ բաշով, բոլորովին մերկ, կատաղած վագում էր հրապարակով: Նա երամակի ձի էր, սնվել էր լեռներում, երբեք հեծվոր չէր նստել մեջքին, սանձը չէր դիպչել մոռութին, սմբակները պայտ չէին տեսել: Այդ ձին էին ուզում բռնել զինվորները, որոնք երկար պարանները թևերին փաթաթած շարտում էին գերության օղակը, հենց որ ձին մոտենում էր նրանց: Բայց ձին ամեհի ոստյուն էր անում, թռչում օձի նման գալարվող օղակի վրայով և փախուստի ելք փնտրում: Ձինվորների մյուս խմբերը գազանային ոռնոցով կտրում էին նրա ճանապարհը և հետ փախցնում դեպի նրանք,

որոնք ուրրում էին նոր օղակ:

Գյուղացիները շունչ պահած, անսահման հետաքրքրությամբ դիտում էին կապտավուն նժույգի գազազած վազքը: Նրանք չէին թաքցնում իրենց հրճվանքը, երբ ձին թռչում էր օղակի վրայով: Նրանց բոլորի թաքուն ցանկությունն էր, որ ձին ձեղքեր զինվորների շղթան և հրեղեն հրաշքի պես աներևութանար, թռչեր դեպի հայրենի լեռները և այնտեղից պղնձաձայն վրնջար հատուցման և անսահման ազատության երգը:

Մարդիկ մի պահ մոռացել էին իրենց ձիերը, որոնց զինվորները կապել էին փշալարի ցանկապատի ետևը, մոռացել էին, որ ձիերի սանձերն ու չվանները շալակած, ոտքով պիտի բարձրանային դեպի լուռ գյուղերը, որոնց դաշտերում այլևս չէին վրնջալու փշալարով անջատված ձիերը:

Հանկարծ բազմությունը հառաչեց. լսվեց խուլ գվվոց, ինչպես հողմի շառաչն անտառում: Զինվորները վազեցին փշալարի կողմը: Մի վայրկյան ձեղքվեց բազմությունը, ինչպես ծովի սև ալիքները, երբ երևում է մութ անդունդը, ապա նորից կլանեց ամեն ինչ:

Կապտավուն նժույգը վերջին հուսահատ ուստյունն էր արել, փորձել էր թռչել փշալարի վրայով և ընկել էր լարի երկաթյա սուր փշերի վրա... ձեղքվել էր կուրծքը, փորը և վշշում էր արյունը լարերի վրա, մահվան հրապարակի վրա, և մեռնող նժույգի ջինջ աչքերում ընդամիշտ սառչում էր հեռվի կապույտ լեռնաշխարհը...

Զինվորները ձիու սառած մարմինն իջեցրին փշալարից: Բժիշկն արձանագրություն կազմեց և վերադարձավ սեղանի շուրջը, որպեսզի նույն գորշ տաղտկությամբ շարունակեն գործը:

Միմոնը յուրայիններին նույն տեղը չգտավ: Նրան ասա-

ցին, որ արդեն իրենց գյուղացիներին կանչում են: Եվ բազմությունը հրելով՝ ձին հետևից՝ հասավ հրապարակը, որի մի կողմը կանգնել էին դարբնի տղան, Գիլանց Մուքին, Աքելը և մյուսները: Գրագիրը կարդում էր անունները:

— Այ մարդ, ո՞ր կորար, քիչ մնաց քեզ շտրաֆ անեն: Ասացի՞նք հրես կգա:

Ամենից առաջ Շուղունց Աքելին կանչեցին: Դողդողալով նա առաջ անցավ, մի անգամ էլ հետ նայեց համագյուղացիներին, կարծես նրանց ներկայությունը հուսադրում էր նրան:

Մտեցան և գննեցին նրա ձիուն: Ու մեկ էլ զինվորները վրա տվին, ձիու համետն արձակեցին և շարտեցին Աքելի կողմը: Ձեռքը վերևից հայտնեց վճիռը: Ջինվորները քաշեցին ձին: Աքելը հրապարակում մնաց մի րոպե, նայեց ձիու հետևից և անխոս վերադարձավ, մեջքին ձիու համետը:

Դարբնի տղան սրախոսեց.

— Ափիցեր Աքել Շուղունցով, — բայց ոչ ոք չծիծաղեց: Դարբնի տղայի ժպիտն այլանդակ կծկվեց և դեմքի վրա սառեց որպես դառնության կնիք:

Հետո Ռուստամենց ճակատը նշան ձին տարան: Գնաց և տերտերի ձին: Ժամհարը գլուխը կախ եկավ:

— Հիմա ես տեր հորն ի՞նչ պատասխան եմ տալու...

Չորրորդ հերթը Կոստանդինն էր: Գյուղացիները զարմացան, երբ լսեցին նրա ազգանունը, որովհետև Կոստանդը նրանց մեջ չկար: Դարբնի տղան նկատեց, որ սեղանի շուրջը նստողների մեջ ինչ-որ փսփսոց ընկավ:

Հրապարակի մյուս կողմից երևաց Կոստանդը՝ լղար, մեջքը փոր ընկած, մոխրագույն մի ձի հետևից: Թվաց, թե նույնիսկ չնայեցին նրա կողմը, և ձեռքը վերևից նշան տվեց, որ Կոստանդն ու ձին հեռանան հրապարակից:

Այդ այնքան արագ կատարվեց, որ գյուղացիներից շատերը չհավատացին իրենց աչքերին, թե այդ «խեղճ» գյուղացին Կոստանդ աղան է: Նրանք մնացել էին ապշած: Իսկ Կոստանդը կեղծ ուրախությամբ հետ տարավ ձին և անհայտացավ:

Դարբնի տղան Սիմոնի ականջին շշնջաց.

— Տեսա՛ր, որ ասում էի...

Բայց Սիմոնը չլսեց: Նրա ականջին հասավ իր ազգանունը և, Ցոլակի սանձից բռնած, մտավ հրապարակը:

Երբ մոտեցավ, վերցնել տվին ձիու համետը, և մի ակնոցավոր ռուս, որ անասնաբույժն էր, քիթը վեր քաշելով կռացավ վերքի վրա:

— Չտարան, — անցավ Սիմոնի մտքով: Բայց մարդը բարկացավ և մատը թափ տվեց Սիմոնի վրա: Նա հայիոյում էր:

Սիմոնը վախից դողաց, գունատվեց և նստեց համետի վրա:

Զինվորները Ցոլակին տարան: Սիմոնը տեսավ, թե ինչպես իր ձիու երկար պոչը սուր մկրատով կտրեցին: Եվ իսկույն աչքին այնպես երևաց, ասես Ցոլակը մեծացավ և դարձավ ղազախի ձի:

Գյուղական գրագիտը բղավեց նրա վրա: Նա սթափվեց և բեռը շալակին վերադարձավ յուրայինների մոտ:

8

Արևն արդեն թեքվել էր, երբ գյուղացիները ճանապարհ ընկան տուն: Ազատվել էին միայն ութ ձի, որոնց վրա բարձել էին մնացած ձիերի համետները: Գյուղացիներից ոմանք իրենք էին շալակել ձիերի սանձերն ու չվանները:

Ազատված ձիերը, որոնցից երեքը ծուռոտ էին, մեկի մեջքն էր փոս ընկած, երկուսը քոս էին, իսկ Հաբեդանց ձիու երկու

կողոսկրը չկար, ազատված ձիերը հազիվ էին քայլում ծանր բեռան տակ:

Միմոնը գլուխը կախ գնում էր մյուսների հետ: Դարբնի տղան էլ լուռ էր, որովհետև ոչ ոք սիրտ չուներ նրան լսելու:

Նրանք անընդհատ բարձրանում էին լեռը, կարծես պիտի գնային մինչև մութ երկինքը: Մայրամուտի արևը աջ կողմից նրանց ոսկեվորել էր: Նեղ արահետով գնում էին նրանք իրար հետևից, ինչպես կռունկի երամ, և թվում էր, թե բեռների տակ կքած սև սովերները հավիտյան պիտի բարձրանային մութ լեռը, մինչև մի խավար անդունդ հանկարծ կլաներ նրանց:

Միմոնը ձիու չվաններից և սանձից զգում էր Ցոլակի ողորկ մարմնի ծանոթ հոտը: Եվ մի միտք, ծանր բեռից ավելի դժվար ծանրությամբ, նստել էր նրա գլխում, և նա խոնարհել էր գլուխը: Բայց փակ աչքերով էլ տեսնում էր արնոտ չեչաքարը:

— Հենց իմ փիսուքունը մնաց, Ցոլակ... Հիմա հազար ձիու մեջ անտեր խրիսնջում ես... Յարաբ տեսնես արյունը ցամաքեց:

Եվ նա բուռը լայն բաց արեց, այն բուռը, որով բռնել էր քարը...

Բռի մեջ ստացականի կտորն էր, վրան Ցոլակի գինը և իր ազգանունը:

Արևի մայր մտնող շեղերը հրդեհել էին ամպերը, ներկել արնոտ գույնով: Լեռների սև սովերները ավելի վառ էին ցուլացնում ամպերի կարմիրը: Կաթնաղբյուրի արոտներում և սարալանջում էլ ոչ մի կաքավ չէր կարդում և ոչ լոր էր ձկում: Քնել էին քարերը, խոտերը, անբան հավքերը, և լեռների վրա իջել էր իմաստուն մի երեկո:

Կաթնաղբյուրից նրանք ջուր խմեցին և հացի փշրանքները թափեցին սառը ջրում: Մութն ընկնում էր, և ճանապարհ դեռ շատ կար:

Միմոնը նայեց ներքև... Ա՛յ, այստեղ արածում էր Ցոլակը.

նրա ատամների արանքում երևի դեռ մնում է այս դաշտերի խոտը: Իսկ ինքը պատկել էր այս քարի տակ, և մի լույս ճառագայթ խոստանում էր գվարթ վերադարձ:

Ու հետ նայեց Սիմոնը: Այնտեղ, ներքևը խավար էր, խավարի մեջ քաղաքը, և քաղաքի փշալարյա վանդակում աղիողորմ վրնջում էր իր հույսը, իր Ցուակը:

Հանկարծ Կաթնաղբյուրից ներքև, քարերի վրա զրնգացին ծանր պայտերը: Գյուղացիները ճանապարհից դուրս եկան և մի կողմ քաշեցին բեռնած ձիերը:

Հեծվորը Կոստանդ աղան էր՝ սպիտակ ձիու վրա...

Միայն Շուղունց Աքելը կիսաբերան ընդունեց նրա ողջույնը: Մյուսները քարի նման լուռ էին: Դարբնի տղան ատամները սեղմելով գայրացավ:

— Տես՜ր, Սիմոն, սևն ու սպիտակը...

Սպիտակ ձին մի վայրկյան ցուլաց մթնող արևի շողերում և չքացավ դեպի նարնջագույն ամպերը: Կարծես մարմարիոնե մի արձան արշավում էր դեպի պատվանդանը, որ իր անհաս բարձունքից ահ ու սարսափ մաղի ռամիկ գյուղացիների վրա:

Բեռնաղբյուրից 5 1915. Շուղունց Աքել
9

Կես գիշեր էր, երբ տուն հասան:

Դռան մոտ կանգնել էր Շարմաղ բիբին՝ ճրագը ձեռքին:

Սիմոնը ներս մտավ, տոպրակն ու սանձը գցեց մի անկյուն: Անկողնից վեր թռավ Շողերը:

— Ապի՛, բա Ցուակը:

Աղջկա միամիտ հարցին, որպես պատասխան՝ դուրսը, լեռնային գյուղի սառը խավարում, վրնջաց անմայր մի քուռակ: Կարծես բազմաթիվ մանր զանգակներ երգեցին անեզրական տխրություն:

Շարմաղ բիբին սարսուռով վրա դրեց դուռը, և հին դուռը

մի անգամ էլ երգեց երկար ու կերկեր արևելյան թախծոտ մի երգ:

Պատավը լալիս էր...

Հետո քանի երեկո իջավ, և զանգեր զարկեցին, բայց մինչև մահ, իրիկնապահին նա ոչ դուռը բացեց և ոչ էլ զանգերի ղողանջը որպես անանձնական օրհնություն ներս մտավ նրանց սև խրճիթը...

1

Աշուն էր, պայծառ աշուն:

Օդը մաքուր էր, արցունքի պես ջինջ: Կապտավուն սարերն այնքան մոտ, այնքան պարզ էին երևում, որ հեռվից կարելի էր համրել նրանց մաքուր լանջերի բոլոր ձորակները, կարմրին տվող մասրենու թփերը:

Աշուն էր՝ տերևաթափով, արևի նվազ ջերմությամբ, դառնաշունչ քամիով, որ ծառերի ճղներից պոկում էր դեղնած տերևները, խմբերով քշում, տանում հեռու ձորերը: Նույնիսկ քարափի հաստաբուն կաղնին խոնարհվում էր քամու առաջ: Ամայի ձորերում, դեղնակարմիր անտառի և հնձած արտերի վրա իջել էր մի պայծառ տխրություն: Ջինջ օդի սառնության մեջ զգացվում էր առաջին ձյունի շունչը:

Այգում երիտասարդ կեռասենիները մրսում էին, քամուց խշշում: Սիմինդրի երկար տերևները թրերի նման քսվում էին իրար, պողպատի ձայն հանում: Կարծես ձիավորներ էին արշավում իրար դեմ, և սիմինդրի տերևը, որպես բեկված սուսեր, ընկնում էր քամու առաջ:

Արևի տակ ժպտում էր վերջին արևածաղիկը և օրորում դեղին գլուխը:

Դիլան դային նստել էր հնձանի պատի տակ, ընկուզենու չոր կոճղին: Նա սովորություն ուներ ուշ աշնանը վերջին

անգամ այգին մտնելու, դուռ ու ցանկապատ ամրացնելու և հնձանը փակելու, որպեսզի ձմռան ցուրտ գիշերներին գայլ ու գազան չպատսպարվեն ներսը:

Չորացած ուտերի և ցողունների մի կապ ժողովել էր, դրել մոտը: Եվ հոգնությունից հանգստանում էր՝ աչքը հեռու սարերին: Նստել էր ու միտք էր անում՝ ականջը սիմինդրի տերևների խշշոցին:

Աշնան արևը ջերմացնում էր նրան. ձորի խաղաղությունը դուրեկան էր: Ծառերին փաթաթված վագերն օրորվում էին քամուց: Դիլան դայու միտքն էլ տարուբեր էր լինում, ինչպես քամիների բերանն ընկած չոր տերև: Քամուց հնձանի դռնակը մեղմ ձռնչում էր, և մաշված դուռը դողդոջ երգում էր մի հին երգ:

Եթե արևը չխոնարհվեր դեպի մայրամուտ, նա առանց հոգնության երկար կմնար այդ դիրքով և չէր հագենա մրգերը քաղած և արդեն դեղնող ծառերի սոսափից: Շուտով կիջնի ձմեռ, և ղվ գիտի, բացվող գարնանը նորից պիտի ինքը բանա այգու դուռը, թե մի ուրիշ ձեռք:

Աշնան խաղաղ օրին նրան հաճելի էր և՛ սիմինդրի տերևների խշշոցը, և վագերի օրորը, և՛ հնձանի դռնակի երգը:

Այդպես մի անգամ էլ, շատ տարիներ առաջ, ձռնչաց այգու դուռը: Էլի արև օր էր: Հնձանի ստվերում՝ ուռենու կողովների մեջ, սև խաղողը շողշողում էր:

Ներսը՝ քարե տաշտի մեջ, Դիլան դային, մինչև ծնկները բաց ոտներով, ճմլում էր խաղողը, և արնագույն շիրան քարե տաշտից ծորում էր կավե կարասը:

Հնձանը շոգ էր, ճմլում էր խաղողը և ինքն իրեն դնդնում կայտառ մի երգ, և քրտինքի կաթիլները գլորվում էին, ընկնում շիրայի մեջ: Երիտասարդ էր այն ժամանակ, երակներում արյունը եռում էր իբրև թունդ գինի:

Դռան ձայնին Դիլանը գլուխը դուրս հանեց: Այգում ոչ ոք չկար: Ու հանկարծ, երբ սիմֆինդրի մարզերում երևաց գլխի վառ կապույտ մանդիլը¹, ինքը պահվեց դռան հետևը: Կարծես հավք էր թաքնվել անտառի մթին խորշում: Ապա վիզը երկարեց, ինչպես կաքավը դեղնած արտերում խշշուն լսելուց, և մի ջահել կին դուրս եկավ սիմֆինդրի խիտ արտից: Դուրս եկավ, ճոճեց բարակ մարմինը որպես եղեգ և կաքավի մանր քայլերով սուրաց դեպի հնձանը:

Սոնան էր, զառ մանդիլով նորահարսը, լույս ատամներով այն աղջիկը, որ այնպես զրնգան ծիծաղում էր, երբ առվակի մեջ կախում էր սպիտակ սրունքները, իսկ դրացու տղան՝ Դիլանը, ջուր էր ցնցղում նրա ողկույզի պես գանգուր մազերին:

Հարսը փափուկ քայլերով, ինչպես այծյամը ձյունի վրա, մոտեցավ հնձանին: Դռան մոտ զրնգացին Սոնայի շալե շապիկի արծաթ սուրմաները, և ներս մտավ, ինչպես միամիտ հավքը վանդակի բաց դռնով:

Հանկարծ տեսավ նրան, ցնցվեց, ուստյուն արեց դեպի ետ, բայց մի կրակված ձեռք փակեց հնձանի դռնակը:

— Բաղը մարդ կգա, Դիլան,— դողալով խնդրեց նա:

Ու չիմացավ գինուցն էր, թե հնձանն էր տաք, Դիլան դային չիմացավ: Սոնայի ականջին շշնջաց.

— Կաց, անխիդճ...

Շշնջաց ու պինդ-պինդ փաթաթվեց նրան: Այնքան դուրեկան էր նրա շույր² վեր չարած, լաջվարդ հալավի³ հոտը, այնքան տաք էր հնձանը:

Սոնան օձի պես կեռումեռ արեց, փորձեց ազատվել նրա

1 մանդիլ - գլխաշոր

2 շույ - օսլա

3 հալավ - շապիկ

բազուկների օղակից, կարոտով խնդրեց, խոստացավ: Որպես եղեգ ճոճվեց նրա դալար մարմինը և մեջքը խոնարհեց... Անխմաստ մաքառումից հոգնած, հարսը սրտաբուխ նրան ընծայեց իր մարմինը՝ որպես անարատ զոհ: Եվ նա ազահ համբուրեց հարսի կարմիր լար շրթունքը, անհագուրդ հիացավ ոսկեդեղձան հյուսերով, որ ծփում և խշշում էին լուսեղեն լանջի վրա:

Հետո թևը ջարդված հավքի պես Սոնան ամաչկոտ դուրս թռավ հնձանինց, մի անգամ էլ շորորաց այգու շաղոտ խոտերի վրա և ներսը թողեց լաջվարդ շապիկի բույրը: Իսկ գրնգան սուրմաները կայտառ կոհակների նման ծափ էին զարկում:

* * *

Նրանք մանկության ընկերներ էին, և նրանց սերը ծնվել էր նույնքան աննկատ, ինչպես մի գիշերում բացվում է մուգ մանիշակը: Առուների ափին, այգիներում, դաշտերից խուրձ կրելիս, ամառվա լուսնյակ գիշերներին խոտի դեզի մոտ, ամեն տեղից այդ սերը ծիծեռնակի պես ճովողում էր, մինչև հասունացան նրանք, և մի օր էլ մեծատուն հարևանի շեմքով ներս մտավ Սոնան, հարսի քողը երեսին, արցունքից կարմրած աչքերը՝ պայծառ, որպես լեռնային ծովակ:

Հարսանիքից չորս ամիս հետո, պատահմամբ հանդիպել էին իրար այգիների ճանապարհին:

Դիլանը նրան կանգնեցրել, հարցրել էր հալը, Սոնան թախիծով թոթվել էր ուսը և արագ հեռացել:

Հանդիպումը բորբոքել էր նրան, բայց առաջվա նման մոտիկ լինելու ցանկությունը, իբրև խոր երկնքում նազով ձախրող թռչուն, երբեք չէր իջնում նրա շեմքին:

Ու հանկարծ այդ հավքը թառեց նրա ուսին...

Ինչո՞ւ եկավ այգին, արդյոք Սոնան մանկության առվակի ջրերն էր կարոտել, թե՞ պատահմամբ մոտեցավ հնձանի դռնակին՝ մտածելով, որ ներսն էլ ամայի է, ինչպես այգում: Դիլան դային մինչև վերջ չիմացավ այդ:

Մի քանի անգամ մոտեցավ, կամեցավ նրա հետ խոսել, բայց Սոնան խույս տվեց:

— Թո՛ղ, Դիլան, գնա քեզ համար...

Եվ էլ իրար չտեսան:

* * *

Դիլան դային միայն գիշերը տուն գնաց: Ամբողջ օրը թափառել էր ձորում, եղել էր հարևանի այգու շրջակայքում, աղբյուրն էր գնացել, փողոցի անկյունում կանգնել էր, բայց ոչ մի տեղ Սոնային չէր տեսել:

Լուսնյակ գիշեր էր, երկինքն անամպ: Փչում էր գիշերվա հովը: Դիլան դային պառկեց դեզի գլխին, նոր հարած խոտերի վրա ու քունը չտարավ:

Հազարավոր չորացած ծաղիկներ էին բուրում խոտի խուրձերի միջից և լուսնյակ գիշերով նրան այնպես էր թվում, ասես այդ նույն դեզի վրա պառկել է Սոնան և խուրձերի մեջ թողել լաջվարդի բույրը:

Լուսաբացին հավվեցին աստղերը, գիշերվա լագուրը գունատվեց: Երբ ծաղիկներն արթնացան գիշերվա նիրհից և ցողը շողշողուն կաթիլներ շարեց նարնջագույն քարերի վրա, արևի առաջին շողերի հետ, գյուղի դիմաց, դեղնած արտերում զարթնեց կաքավը:

— Կա՛խ-կղա, շա՛խ-կղա...

Լսվում էր կաքավի թավ երգը: Ավելի վերև, անտառի խորքից կանչում էր միրհավը:

Դիլան դային վեր կացավ, ուսը գցեց կայծքարով հրացանը և երեսը դարձրեց դեպի սարալանջի անտառը, որտեղից կանչում էր միրհավը:

Միրտ չուներ իջնելու այգին, տեսնելու հնձանը:

Քայլում էր Դիլան դային շաղոտ խոտերի միջով, հնձած արտերն էր կոխ տալիս, ոսկեգույն ծղոտները, և գլուխը կախ բարձրանում դեպի անտառը՝ արահետի կեռմաններով և թփերի միջով:

Ահա ճամփի եզրին՝ մասրենու պառավ թուփը, նրա մոտ տափակ քարը, որի վրա հովիվներն այժմ էլ աղ են ցանում ոչխարի համար... Խուրձ էին կրում միասին՝ ինքը, Սոնան: Արևը խանձել էր աղջկա երեսը, ոսկեդեղձան հյուսերի ծայրը: Դեղին ծղոտի փշրանքներ կային մազերի արանքում:

Կալից ձիերը քաշում էին, հասնում այդ քարին, և ձիերը կանգնեցնում: Ինքը բարձրացնում էր Սոնային ձիու վրա, հետո իր ձին նստում և գնում արտերը խուրձի:

Մի անգամ էլ Սոնան խնդրեց, որ միասին նստեն: Ու մի ձին հետքից քաշեցին: Առջևը Սոնան էր նստել, հետևում՝ ինքը: Մի ձեռքով սանձն էր պահում, մյուսով գրկել էր նրա բարակ մարմինը: Աղջկա ծամերը քսվում էին նրա երեսին:

Իսկ մյուս առավոտը, երբ այդ քարին հասան, և ինքը առաջարկեց նորից միասին մի ձի նստեն, Սոնան հայտնեց, որ մայրը հանդիմանել է իրեն և խստիվ պատվիրել առանձին նստելու:

— Ինչո՞ւ:

— Ամոթ է,— ասաց աղջիկը արդար ժպիտով:

Դիլան դային մոտեցավ մի դեզի, ձեռքը կոխեց խուրձերի մեջ և տաքություն զգաց: Կեծացել¹ էին խուրձերը, գիշերվա

¹ կեծանալ – սաստիկ տաքանալ

խոնավությունից հասկերը տմկել¹ էին:

Երբ ծանոթ արտին հասավ, հենվեց կայծքարով հրացանին, միտք արեց: Սոնան այստեղ մի ամառ քաղհան էր անում, կռանում էր ցորենների վրա, մատները փուշ էին մտնում: Սոնան հնձվորի համար հաց էր բերում, քրտնում էր արևի տակ և քրտինքից շապիկը փակչում² էր լանջին: Լիններ, այնպես լիներ, որ ինքը հնձվոր լիներ, նրանց արտը հնձեր, Սոնան հաց բերեր իրեն, շապիկը քրտներ և քրտնած նստեր կողքին:

Ետ նայեց Դիլան դային, եկած ճանապարհին նայեց: Մարդ չկար. աշնան մերկ դաշտերն էին: Ու միայն մասրենու կարմիր թփերն էին, և փայլուն մասուրները դեղնած տերևների արանքում:

Հանկարծ մի թփի հետևից լավեց կաքավի ձայնը.

— Կախ-կղա, շախ-կղա...

Դիլան դային զգույշ քայլերով, կուզեկուզ մոտեցավ թփերին: Հնձած արտում կաքավները հավաքում էին ընկած հատիկները, կոցահարում թափված հասկերը: Մեկը չէր, շատ էին: Ցատկոտում էին, օրորում գեր մարմինները: Գարնան երկու ձուտեր մի հասկի համար կռվում է՝ կտուց կտուցի:

Դիլան դային չոքեց, նշան բռնեց: Մի գեր կաքավ սպիտակ վիզը ձգեց, սկսեց չորս կողմը նայել: Սյունները լռեցին, տապ արին ծղոտների մեջ:

Քամին խշշացրեց թփերը, ինչպես Սոնան սիմինդրի երկար ցողունները... Ու խշշոցը կաքավներին հասավ թե չէ, իսկույն փռռալով մի քանի հանգույց արին օդում, իջան արև առած արտերի վրա:

Ճանապարհը շարունակեց: Քանի գնում, թփերն ավելի էին

1 տմկել – խոնավությունից փափկել

2 փակչել – կպչել

շատանում, արտերի մեջ երևում էին հատուկենտ կաղնիներ՝
ծռված, կռացած, կայծակից խանձված: Ասես պահապաններ
էին կանգնել անտառի և արտերի սահմանում:

Արահեռը բարակում էր: Վերջին արտերն էր կոխ տալիս:
Անտառից հովը փչեց նրա դեմքին, ռունգերն ազահորեն
ծծեցին անտառի խոնավ ու զով օդը:

* * *

Անտառը ծանոթ էր նրան, գիտեր, թե որտեղ է սիրում բույն
դնել ու կանչել միրհավը, մթին անտառների ոսկեփետուր
թռչունը:

Անտառի մեջ մամռոտ ժայռեր կային, արջաբներ, քամուց
ընկած դարավոր կաղնիներ, որոնց վրա սունկերը շար
էին ընկել: Ծառերի կիսաչոր ճղները մամռոտել էին, և
կիսախավարի մեջ կարծես հետին ոտքերի վրա բրդոտ
արջեր էին կանգնած:

Ժայռերին չհասած՝ դիմացից լսվեց հրացանի պայթյուն:

Աղմուկից դրնգաց անտառը, դեղին տերևներից ցողի
խոշոր կաթիլները մետաղի ծանրությամբ ընկան խազալի՝
վրա: Մթնկա խորշում թպրտաց գիշերահավը:

Ո՞վ պիտի լիներ: Կայծքարով հրացանի ձայն չէր: Իսկ
գյուղում ուրիշ բերդան չկար:

— Տեսնես ո՞վ է որս անում,— մտածեց նա:

Տերևները խշշացին: Դիվան դային տապ արավ, պահվեց
քարի հետևը: Միրհավն էր. հանգիստ քուջուջ անելով փոխում
էր արնագույն տոտիկները և կտուցով քրքրում լորենու
փափուկ տերևները:

Դիվան դային թաքստոցից գլուխը հանեց նշանի, հրա-

1 խազալ - չորացած խոտ, տերև

ցանի փողը երկարեց քարի վրա: Բայց հանկարծ թռավ միրհավը, հետքից մի ուրիշը, ապա երրորդը, չորրորդը... Զգույշ է միրհավը, դժվար է նրան խփել: Երբեմն այնքան մոտ է գալիս, ահա ուզում ես կրակել, բայց մի թեթև խշշոցից, նույնիսկ որսորդի խոր շնչառությունից, բացում է թևերը, թռչում է գնդակից արագ, ծղրտում, պտույտներ անում թանձր սաղարթի վրա և անձայն իջնում մի ուրիշ տեղ: Զգույշ է միրհավը, քուջուջ անելիս ձգում է վիզը, աջ ու ձախ կռանում և ապա նորից երկարում վիզը, չորս կողմը նայում:

Դիլան դային թաքստոցից դուրս եկավ, ճանապարհը շարունակեց: Արդեն անտառի խորքն էր. տեղ-տեղ ծառերն անանց պատնեշ էին կազմել: Տերևները հարյուրավոր տարիներ թափվել էին իրար վրա, արևերես չէին տեսել ու չէին փնտրել: Ծառերի բները թաղվել էին տերևների կույտի մեջ և ճյուղերը թխսամոր թևերի նման փռել ստվերում բուսած կապույտ սունկերի վրա:

Դիլան դային կոխ էր տալիս չորացած տերևները, թաղվում, ինչպես հարդի շեղջի մեջ, սայթաքում և ձղներից բռնելով ճանապարհը շարունակում:

Հասավ աղբյուրը, կռացավ կուշտ ջուր խմեց: Քիչ հետո իջավ լորենիների ձորը:

Ներքև, քարերի վրա, այնքան շատ միրհավ կար... Արևը տաքացրել էր մամռոտ քարերը, ոսկեփետուր միրհավը, թևերին սև պուտեր, թռչում էր քարից քար, կանչում, կոցահարում հարևանին, էգի շուրջը պտույտներ անում:

Նշան բռնեց: Երբ քարը կայծ տվավ, և կայծից բռնկվեց վառողը, հրացանի փողից բոց ու մուխ ելավ, ձորերը որոտացին ահավոր արձագանքով, ձորից թռան միրհավները՝ թևերը լայն, փափուկ բմբուլով, թևերը փռած աշնան արևի ոսկե շողերի տակ:

Միայն մեկը թփրտաց, մամռոտ քարից վայր ընկավ թփուտների մեջ:

Դիլան դային վազեց և վազելիս նկատեց, որ մի սպիտակ շուն, լեզուն հանած, ցատկեց թփուտների կողմը:

Որսկան շան շունչն ու Դիլան դայու ձեռները միասին ձգվեցին դեպի արնոտ միրհավը:

Նրա մատները դիպան դեղին բմբուլներին, բայց վիրավոր միրհավը հանկարծ թևին տվեց, թռավ վեր: Երկու փետուր օրորվելով վայր ընկան, աշնան դեղին տերևների նման:

Դիլան դային ափսոսանքով նայում էր արնոտ միրհավի ետևից, երբ հանկարծ, շատ մոտիկ լսվեց ոտնաձայն: Ետ նայեց, աչքերը զարմանքից լայնացան, և հրացանը բնազդ-մամբ ձեռքից վայր սահեց ծառի հետևը:

Անտառապահն էր, աչքերը՝ կաս-կարմիր ածուխ...

Մոտեցավ, բղավեց և մինչև ուշքի կգար, նրա մտրակը օդը ձեղքելով չափեց Դիլան դայու ուսը, մինչև թիակների ոսկորը մրմուռը ծակեց, ինչպես եղինջի հարվածը բաց մսերի վրա: Անտառապահը հարվածում էր նրան և զայրանում, որ Դիլան դային փախցրել էր նրա զարկած միրհավը:

Անտառապահի որսկան շունը մեկ նայում էր տիրոջը, մեկ՝ Դիլան դայուն, մոռում էր, պոչը գետնով տալիս, մեկ բերանը բաց՝ հուզմունքից հորանջում, մեկ էլ անհանգիստ հոտոտում թփերը, որտեղ քիչ առաջ թաքտում էր արնոտ միրհավը:

Անակնկալ հանդիպումը նրան շշմեցրեց... Նրանք արդեն հեռացել էին, երբ Դիլան դային ուշքի եկավ, նայեց նրանց հետևից, մտաբերեց շան կարմիր երախը...

Դիլան դային նստեց քարի վրա: Ցավից նրա դեմքը կծկվում էր: Մեջքը կարծես շիկացած շամփուրներով խան-ձել էին, աչքի տակը հարվածից տաքացել էր: Երկար միտք արեց Դիլան դային, աչքը միրհավի երկու փետուրներին: Մի

անհուն դառնություն և կսկիծ ավերեց նրա չքնաղ օրը:

...Արևը խաղում էր մայրամուտի ամպերի հետ: Անտառում լռություն էր: Միրհավը թռել էր հեռու... Մամռոտ քարի վրա երկու փետուր էր ընկած, դեղնագույն-սև պուտերով, իսկ թփի չոր ճյուղերին՝ արյան կաթիլներ:

Դիլան դային ձորով իջավ ներքև:

Երբեմն երազ էր թվում միրհավը, բայց մտրակի տեղերը մրմնջում էին, աչքի տակ ցավ էր զգում, ոտքերը թեթև դողում էին:

Սեղմել էր հրացանի տաք փողը, ինչպես միրհավի մարմինը, որին միայն մեկ վայրկյան շոշափեց և մատների ծայրով զգաց, որ բմբուլը փափուկ է: Միրհավի մարմինը՝ տաք բմբուլ, ինչպես Սոնայի մարմինը լաջվարդ շապիկի մեջ:

Տուն չգնաց: Քարքարոտ արահետով իջավ այգին: Ճանչաց հնձանի դռնակը, ներս մտավ, մեկնվեց քարե հատակի վրա:

Երբ առավոտյան արևի շողքը հնձանի դռնակի ձեղքով փայլեց ներսում, Դիլան դային զարթնեց, տրորեց աչքերը և աչքի տակ ցավ զգաց: Ուռուցքը չէր անցել:

Այդ օրը նա քարե տաշտում ավելի զայրացած էր ճմլում սև խաղողը և չէր զգում, թե ինչպես քրտինքը գլորվում էր ձակատից, կաթում պղտոր գինու մեջ...

* * *

Աշուն էր, պայծառ աշուն...

Հնձանի առաջ նստել էր Դիլան դային, գլուխը խոնարհել կրծքին ու միտք էր անում արևի տակ՝ անցած-գնացած օրերի մասին:

Այդ աշնան հաջորդ ամառը Սոնան մեռավ երեխայի վրա և լաց լացին նրա մայրը, ամուսինը, բարեկամները:

Ուրիշ աղջիկ գնաց նրա տեղը, Դիլան դային էլ կին առավ, քայց հիշողության մեջ հավիտյան անջինջ մնաց Սոնան, հնձանը, լաջվարդ շապիկը, արծաթե սուրմաները:

Դիմացի բլրակի լանջին գերեզմանատունն է: Սոնայի գերեզմանաքարի վրա մամուռ կա, գրերը վաղուց լցվել են հողով, քարը թեքվել է մի կողմի վրա և թաղվել հողի մեջ: Սոնային լաջվարդ շապիկով թաղեցին: Արդեն վաղուց փտել է լաջվարդն էլ, ոսկե մամուռի նման մարմինն էլ...

Քանի աշուն էր անցել այն օրից, համարք չունի: Գիտի, որ ինքը գառամել է արդեն, քայլելիս հենվում է փայտին, աչքը չի տարբերում աշնան անտառի գույները, ականջը սուր չէ մանրիկ ոտնաձայն լսելու:

Հնձանի առաջ խոխոջալով հոսում էր առվակը, գիշեր-ցերեկ ջուրն աղմկում էր, ջրի անվախճան և անքննելի զրույցն անում մամուռներին, քարերին...

Դիլան դային առվակի կողմը նայեց, ժպտաց: Նրա հիշողության խավար անդնդում բոցկլտաց այն օրը, ինչպես միայնակ աստղը մթին երկնքում: Այն օրը, երբ Սոնան սրունքները կախել էր առվակի վրա և ծիծաղում էր...

Ապա միտքը սահեց, արահետով անցավ դեպի անտառը:

Միրհավ կար անտառում, թռավ արնակոլով, երկու փետուր թողեց փափուկ մամուռների վրա: Միրհավի պես էր Սոնան, աչքերը խաղողի սև հատիկներ, տարիներ առաջ, մի արևոտ աշնան, երբ իր ջլուտ ոտները պղնձաքարի ծանրությամբ ճմլում էին խաղողը և անապակ գինին շիթ առ շիթ ծորում էր մատների արանքով...

Միրհավի պես թռավ Սոնան, հետքից թողեց տխրություն և դառնաթախիծ հուշեր:

... Դիլան դային վեր կացավ, ետ քաշեց հնձանի դուռը, երկաթե փակն ամրացրեց, մինչև մյուս գարուն: Ապա կռացավ,

դժվարությամբ շալակեց չորացած ոստերի և ցողունների կապը և հոգնած ոտքերը ծերունու հուշիկ քայլերով փոխեց դեպի այգու դուռը:

Այգում էլ ոչ ոք չմնաց:

Միայն իրիկվա հովից խշշում էին սիմինդրի կոշտացած ցողունները. չորացած տերևներն անհանգիստ խմբվում էին այս ու այն անկյունում, թաքտում հուսահատ և անմռունչ պառկում սև գուրբի մեջ:

O tempora, o mores...

Օ Զանգեզուր, Օ Կյորես...

1

Քաղաքն ուներ երկու անուն՝ Գորիս և Կյորես: Երրորդ անունը՝ Կորիս, տալիս էր միայն մի մարդ՝ դեղավաճառ Քյալլա Ծատուրը, որը քաղաքում հռչակված էր որպես փիլիսոփա և հին գրքերի սիրահար: Գուցե այդ գրքերից էր նա հանել քաղաքի Կորիս անունը, որ իզուր ճգնում էր տարածել: Նրան համամիտ էր միայն ժամհար Պարսեղը, որը և միակ ունկնդիրն էր Քյալլա Ծատուրի ձեռագիր խորհրդածությունների՝ ճշմարիտ հավատի, ամուսնալուծության և «Երից տարրի փոխակերպման մասին»:

Քաղաքն ուներ երկու անուն, և այդ երկու անվան մեջ, ինչպես ընկույզի երկու կճեպի մեջ, պարփակվում էր մի քաղաք երկու իմաստով, մի բնակավայր երկու տարբեր ժողովրդով, որոնք ունեին իրենց առանձին սովորությունները, առանձին շահերը, և մինչև անգամ նրանց անունները տարբեր էին, և պատահում էր, որ այդ երկու ազգերը իրար լեզու չէին հասկանում: Մի կողմը «օտարականներն» էին, կամ ինչպես կյորեսեցիք էին ասում՝ ղարիբականներն էին, մյուս կողմը բուն Կյորեսն էր և նրա միջնաբերդը՝ Շենը, և նրա նշանավոր պարագլուխները՝ Ղաթրինի Աղալոն, որ բեռնած էշը գետնից

բարձրացնում էր, Պարան-Պարան Ավանեսը, որի ձայնը հասնում էր մինչև Դրնգանի ձորը, Գյուրջի Օբին, որի լեզվից վախենում էր մինչև անգամ քաղաքագլուխ Մաթևոս բեյը:

Ղաթրինի Աղալոն, Պարան-Պարան Ավանեսը, Գյուրջի Օբին և շատ ուրիշ կյորեսեցիներ, լինելով բուն կյորեսի պարագլուխները, ժամանակակից չեն եղել: Այդ մի դինաստիա էր հողագործների, բրուտների, ներկարարների, դարբինների և տավարածների, ցեղային դինաստիա, որ ի դեպ գլխավորում էր բուն կյորեսի և նրա միջնաբերդ Շենի կռիվը Գորիս քաղաքի և նրա «օտարականների» դեմ: Ղաթրինի Աղալոյի ժամանակ Գորիսը դեռ քաղաքագլուխ չուներ, և քաղաքը դեռ չէր տարածվել մինչև Մեծ կամուրջը: Ղաթրինի Աղալոն դեռևս կարող էր Գորիսի վաճառականներից երեքին խուրձի թոկով շալակել և սպառնալ նրանց թափել ձորը, եթե վաճառականները Թավրիզի կտավը չծախեն յուրի հետ բարբար¹: Նրա ժամանակը հեշտ էր. ինքը՝ Շենն ուներ իր կտավագործները, իր դերձակները, իր իջևանատները, որտեղ գիշերում էին ուրիշ երկրներից քարավաններ: Վերջապես, Ղաթրինի Աղալոյի ժամանակ վաճառականների մեծ մասը դեռ «ղարիբական» չէր, այլ կյորեսեցի էր, այսինքն վար ու ցանք ուներ և մինչև անգամ ապրում էր Շենում, առևտուրն անելով Գորիսի շուկայում:

Այլ էր Գյուրջի Օբին և նրա ժամանակը... Գորիս քաղաքն ուներ երեք հարկանի բանտ, այնքան ընդարձակ, որ կարող էր Շենի կեսը մեջն առնել, ուներ ուրիշ կալանատուն՝ սուբահանոց, միայնակ կալանավորների համար, այնտեղ էր նստում գավառապետը, այնտեղ էր ձիավոր պահակների գորամասը և Պենգայի 686-րդ դրուժինան: Գյուրջի Օբին զգզզված շորերով, ինչպես հետին մուրացկան, հարբած

¹ բարբար - հավասար

դուրս էր գալիս Շենի միջնաբերդից և ծածանելով զգեստի ծվենները, քաղաքի հրապարակում հայհոյում էր քաղաք հիմնողին, նրա գլխավորին, Կյորեսը կույր դանակով մորթողներին ...Այն ժամանակ իրենց մաղազաներից՝ դուրս էին գալիս Գորիսի առևտրականները՝ Եփրատ երեւը, Մալակրովնի Նիկոլայը, Բադիրին Չանթա-Ռեֆս Գալուստը, եղբայր Բաղիրովները, և զվարթ ծիծաղում էին, ինչպես եթե հրապարակում կապիկ պար ածեին: Բայց երբ Գյուրջի Օբին սկսում էր խաղ ասելով տեսնել Գորիսի անվանի քաղաքացիներին, այն ժամանակ նրա շուրջն էին հավաքվում հացթուխները, խմոր հունցողները, կոշկակարի աշակերտը, որին վարպետը ջրի էր ուղարկել, մշակները, որոնք անկյուններում սպասում էին, թե նրանց ով հացափոր աշխատանք կտա և մինչև անգամ քաղաքագլուխ Մատվեյ Մատվեյիչը, նույն ինքը՝ Մաթևոս բեյը չէր կարող կտրել Գյուրջի Օբու այդ լեզուն:

Կար Գորիս, և կար Կյորես: Երկու տարբեր ժողովուրդ էին, և տարբեր էին նրանց լեզուն, սովորությունները, անունները, և մշտաբորբոք կրակի նման նրանց միջև վառվում էր հին կռիվը: Թե ինչ ազգի մարդիկ էին և ինչ լեզվով էին խոսում նրանք, այնքան էլ հեշտ չի պատմել: Շենում ասում էին, որ գորիսեցիք խոսում են շան լեզվով.

— Խոջա Բադիրի թոռները մեր Բողարի նման են հաչում... Նրանք ինչ մարդիկ են: Մեր կծոտողի ճակատը նրանց ճակատից արդար է, — այդպես էր ասում Աթա ապերը, երբ Գորիս քաղաքից վերադառնում էր:

— Կյորեսի լեզուն շենավարի է... Ափսոս չի՞ մեր բլաղարող-նի² լեզուն, — այդպես էր ասում տիկին Օլինկան՝ Մատվեյ

1 մաղազա - խանութ

2 բլաղարողնի - (ռուս.) - ազնիվ

Մատվեյիչի կինը, Անիկա տյոտյային, երբ նրանք նստում էին ֆրապ¹ խաղալու:

— Հայ Գրիշա, Միշա, Մաշո, չեմ իմանում էլ ինչ շաշո... Ափսոս չի՞ մեր Մանգասարը, մեր Մանուչարը, մեր Սոնան... Հերս որ հարսին կանչում էր Մանիշանկ, Մանիշանկ, տասը մանիշակ էր բացվում, — այդպես էին խոսում ամենամոլեռանդ կյորեսեցիք, որոնք ծաղրում էին Գորիսի օտարականների ոմանց շյապան, անվանելով կլիբո և ծղաման², ոմանց կանանց՝ անվանելով շինովի տիկնիկ, ոմանց միրուքն էին ծաղրում, անվանելով կուտուռուզ և այլ այնպիսի խոսքերով, որ գրքի մեջ ընդունված չեն: Կյորեսեցիք ծաղրում էին քաղաքացիներին, հորինելով մականուններ՝ Պրիստավի Թագի, Թեփռած Եփրեմ, Ամբարի կատու Սողոմոն՝ ավագ եղբայրը Ավագիմովների, որոնք վաճառում էին այլուր և բրինձ:

Եթե մի այդպիսի հին կյորեսեցու հարցնեիր, թե ինչ ազգից ես, նա կասեր տոհմի անունը՝ Ավետանց, Շալունց, Բակունց և ճվ գիտի ինչպիսի ազգանուններ, որովհետև նրանց լեզվով ազգ նշանակում էր տոհմ, գերդաստան, տուն, որի բոլոր անդամներն իրար հետ կապված են արյան կապով: Իսկ եթե նրան բացատրեիր, որ ազգությունն ես հարցնում, այլ ոչ թե տոհմը, նա կպատասխաներ.

— Կյորեսեցի եմ... Զանգեզուրի մարդ եմ, — կարծես «Զանգեզուրի մարդ» այդ նույնպիսի ազգ է, ինչպիսին ռուսը, անգլիացին, թուրքը:

— Աթա ապեր, բա դու հայ չես:

— Ա քեզ մատաղ, դե ես ի՛նչ իմանամ ինչ եմ, է... Թողնում են գլխիս մեջ հուշ մնա, որ իմանամ, թե ես ինչ եմ... Էսպես

1 ֆրապ - թղթախաղի մի տեսակ

2 կլիբո - խրճիթ, տնակ, ծղաման - ծղոտից հյուսած աման, այստեղ՝ գլխարկի ծաղրական անվանումներ

որ գնա չեմ իմանա, թե ես Աթան եմ, թե՞ էն աղբանոցում հաչողը...

— Վերջը, Աթա ապեր, բա դու հայ չե՞ս...

— Դե հայ եմ մի տակով մի գլխով: Որ ավազանում մկրտված եմ, ուրեմն հայ քրիստոնյա եմ էլի: Հո անհավատ նասրանի՜ չեմ... Հիմա որ հայ եմ, ի՞նչ եմ արել: Գլուխս հո մեղրոտ չեմ արել: Ոչ ու փուչ լինի խոջա Բաղիրի թոռը, երկու բեռ ցորեն տարա... — Բայց ընդհատենք Աթա ապոր զրույցը, որովհետև բնիկ կյոբեսեցի լինելով, նա խոսում է ծոր տալով և ծանր-ծանր, կարծես բառերը ձուլելով թափում է և դեռ երկար կպատմի, թե ինչպես խոջա Բաղիրի թոռը նրան խաբեց և երկու բեռ ցորենի դիմաց տվեց մի ոչինչ բան՝ մի քանի արշին չիթ, պառավի համար հալավացու, երկու գրվանքա շաքար, մի քիչ բոնոթի, այն էլ կեսը հող: Ընդհատենք Աթա ապորը և հարցնենք, թե խոջա Բաղիրի թոռներն ի՞նչ ազգից են:

— Շան ազգից են խոջա Բաղիրի ճտերը... Նրանք էն ազգիցն են, որ խիղճ ասածդ չունի: Նրանք նասրանի են, նրանք մոլթանի են, նրանք մարդ պլոկող ազգից են...

— Աթա ապեր, նրանք էլ հայ են, տեղացիներ են, հայ վաճառականներ են Գորիս քաղաքից, մինչև անգամ կարող է, որ խոջա Բաղիրը քո Օհան պապի խաչեղբայրը եղած լինի:

— Որ նրանք հայ լինեն, ես հայությունից դուրս կգամ, — Աթա ապերը սկսում է զայրանալ, — հայը ես եմ, Ղուրդանց Իսոն է, որ ցամաք հացին աստված է կանչում, չկա: Հայը վար կանի, ծառ կտնկի, շալակով փայտ կբերի, քերծ կքանդի, հայը խեղճ ու կրակ ռահաթ է էս ձորերում բառաչող: Խոջա Բաղիրի ժառանգներն ի՞նչ հայ են, կամ Ավագիմովներն ի՞նչ հայ են, ասենք նրանց պապի անունը հայ է: Իսկ եթե ասում ես,

1 նասրանի - այստեղ՝ փխբ.՝ անօրեն, անհավատ

որ խոջա Բաղիրն իմ Օհան պապի խաչեղբայրն եղած լինի, ուրիշն՝ էլ ասի, չհավատաս: Իմ Օհան պապի խաչեղբայրը եղել է Բակունց Վիշապը, որ մի նստելում յոթ հաց կուտեր... Ա՛յ թե ով է եղել իմ Օհան պապի խաչեղբայրը... Իսկ խոջա Բաղիրը ուրիշ ազգից էր և կարող է, որ գիլանի եղած լինի:

Կյորեսն ուներ իր սուրբերը՝ Կանաչ եկեղեցի, սուրբ Մարտիրոս («իմ երեսս նրա ոտի տակ», — կասեր Անա զիզին, երբ սուրբի անունը տար), Եզան Սուրբ, Ճգնավոր և այլ այսպիսի ուխտատեղեր՝ հին և հնավանդ, ինչպես այն ընկուզենիները, որ, ով գիտե, քանի հարյուր տարի աղմկում էին Մատուռի ձորում: Ոչինչ եկեղեցական չկար այդ ուխտավայրերում՝ ոչ գիր, ոչ խաչ: Քարափոր այրեր էին բարձր քերծերի լանջին և կամ խուլ ձորում խոխոջող մի աղբյուր և մի քարակույտ: Միայն Կանաչ եկեղեցին ուներ ժայռի մեջ փորած սանդուղքներ, որ իբր թե յոթը տարի փորել էր մի մենակյաց, թեև Սայու Մաղին, Կյորեսի նշանավոր քերծ քանդողն ասում էր.

— Չորս փութ կորեկ տվեք, թե յոթ շաբաթում էդքան չքանդեմ, իմ հոր տղան չեմ:

Կյորեսն ուներ այդպիսի ուխտատեղեր, մրոտած պատերով, հողե սև ճրագներով, օջախի քարերով, որ երբեմն տաքանում էին մատաղների կրակից, և երբ ծուխը բարձրանար, մի ծերունի նայում էր, թե քամին որ կողմն է քշում ծուխը: Այդ միամիտ ծերունին հավատում էր, թե ծուխը որ կողմը գնար, այն կողմի արտերն այդ տարին շատ բերք կտային...

Եվ պատահում էր, որ ծուխը գնում էր դեպի Ծլանգի տախտը, որտեղ խոջա Բաղիրի քսան օրավար արտերն էին: Ծերունին բարկանում էր.

— Ես պիտի իմ ոչխարը քեզ մատաղ անեմ, որ դու հացը խոջա Բաղիրի որդիներին տան:

Եվ ասում են, որ մի անգամ, երբ մատաղի ծուխը փարթամ

քուլաներով գնացել է քաղաքի վրա և մինչև անգամ փովել է քաղաքի շուկայի վրա, Ջդին Հարուդ անունով մի բնիկ կյորեսեցի սուրբ Մարտիրոսի մատուռի առաջից կիսաեփ կաթսան գրկած տարել է Եզան Սուրբի ձորը, ասելով.

— Եզան Սուրբ, եթե դու էլ սուրբ Մարտիրոսի նման լիբես, մատաղը կածեն շների առաջ...

Երբեմն պալտոնավորը, այսինքն Գորիս քաղաքացիք՝ Եփրատ Երեմը, Անիկա տյոտյան, տիկին Օլինկան, Կիզիկով Իսակը հանդերձ ընտանյոք, Սահակ Սերգեյիչը՝ թագավորական ուսումնարանի տեսուչը, Ավագիմով եղբայրները, Ճաղարին Մուղրովը՝ արծաթյա մեդալներով, Կարճիկ Կևերբեյի աղջիկները, նավթավաճառ Գեորգին, Լալազարանց տունն իրենց նշանավոր աղջիկներով, որոնցից մեկը՝ Հերսեյան ամենաչքնաղն էր քաղաքում՝ և կոչվում էր «թևը կոտրած հրեշտակ», որովհետև Հերսեյան քայլում էր ձախ ուսը մի քիչ բարձր, երբեմն այդ ահագին բազմությունը լիքը զամբյուղներով ուխտ էր գնում սուրբ Մարտիրոս, գնում էր գուգված-գարդարված, գույնզգույն հովանոցներով (որոնցից ամենագեղեցիկը երկնագույն մետաքսե) հով էր անում օրիորդ Հերսեյային, և երիտասարդ չինովնիկների ու գործակատարների մի խումբ, որ հետևում էր Լալազարանց աղջիկներին և մանավանդ թևը կոտրած հրեշտակին, հիանում էր Հերսեյայի խշխշան շորերով, բարակ մարմնով և նրա երկնագույն հովանոցով:

Երբ պալտոնավորն ուխտ էր գնում, Շենը դժգոհում էր, կարծես եկողներն այլադավան էին: Գորիսեցիք էլ էին մատաղ անում. մինչև անգամ Լալազարանց Հերսեյան, բարձրացնելով զգեստի փեշերը, ծնկաչոք մտնում էր Կանաչ եկեղեցին, և այդ ժամանակ երիտասարդ չինովնիկներից մեկը փռում էր մի թերթ, որ ավագը չծակծկի նրա մարմար ծունկը:

Նրանք էլ էին մոմ վառում, ոչ այն դեղին մոմը, որը ճրագուից թափում էր սապոն եփող Սավադը, այլ սպիտակ և զառ նշանով մոմեր:

Պատահում էր, որ օրիորդ Հերսելյան և կամ Սահակ Սերգեյիչի դուստր Սուսաննան, համբուրում էին մատուռի քարը և մինչև անգամ խաչակնքում էին:

— Հողս գլխիդ, — նրանց հետևից ասում էր մի կյորեսեցի պառավ, — տեսնես բուլվարում քանիսին ես պաչպչել: Էլ սուրբը քեզ հի՛նչ անի...

Եվ դուրս էին գալիս եկեղեցուց, գորիսեցիք ընկուզենիների տակ մատաղը մորթում էին, իսկ նրանք, որոնք կյորեսեցի էին, քաշվում էին վեր իրենց զուռնա նաղարայով, հին պարերով, և հարս ու աղջիկ ծառերից կախելով պարանները, ճոճվում էին խոր անդունդի վրա, փռփռացնելով զգեստները: Քաղաքացիները նայում էին նրանց, և օրիորդ Հերսելյան ստուդենտ Ռուբենին ռուսերեն ասում էր.

— Երանի նրանց...

Երբեմն կյորեսն ու Գորիսն ընդհարվում էին հենց ուխտավայրում: Եվ նույնիսկ քահանաները չէին կարողանում հաշտեցնել նրանց: Ծաղրով, ծիծաղով կյորեսեցիք քշում էին բուլկի ուտողներին: Այդ ժամանակ մի հարբած բրուտ մտնում էր Կանաչ եկեղեցու քարանձավը և այսպես էր գոռգոռում.

— Ապա դու սուրբ ես... Էն որ նավթ ծախող Գևորգը քո պատին մոմ կպցրեց, ինչի՞ նրա մատները չբռնեցիր չկպցրեցիր քո պատին: Ապա չե՞մ ասել քեզ, որ քսան մանեթի դիմաց երկու եզս տարավ, ինձ սոված թողեց: Ի՛նչ է, նրա մոմը ոսկի զառով էր, համ... Է՛, Կանաչ եկեղեցի, դու էլ ես ղալբացել՝, — և հարբած բրուտն սկսում էր հանգցնել քաղաքացիների մոմերը, գետնովն էր զարկում մոմերը և շարունակում էր

1 ղալբ - կեղծ, ղալբանալ - կեղծ դառնալ

նախատել սուրբին, — այ, ասում եմ, դրա վերջը որ չտաս, դուռդ կպատեմ... Դու սուրբ ես, թե յոթը դռան հաչող շուն...

Այդպես ամեն ինչով տարբեր էին Գորիսն ու Կյորեսը և մանավանդ Շենը՝ Կյորեսի միջնաբերդը: Տարբեր էին նրանց լեզուն, սովորությունները, տարբեր ազգ էին, և նույնիսկ նրանց հավատն ուրիշ էր: Նրանք կողք կողքի ապրում էին, և նրանց միջև կռիվն անպակաս էր, հին կռիվը, ինչպես հին էր ձորը և ձորի գետը:

2

Ինչպես ձորը և ձորի գետը...

Բայց նույնիսկ ձորի գետը քանդում էր Կյորեսի կողմը, որովհետև Գորիսը փովել էր բարձրադիր տափարակի վրա միանման տներով, որոնք բաժանվում էին հավասար քառակուսիների, և ամբողջ քաղաքը նման էր զինվորական ճամբարի: Այնտեղ ամեն ինչ այնպես էր, ինչպես քաղաքի Սպիտակ բանտում: Փողոցներն ուղիղ միջանցքներ էին՝ հավասար լայնությամբ, տները միանման կամերներ՝ մեծ ու փոքր, երկու-երեք կամ չորս պատուհանով, որոնք պատած էին երկաթե խիտ վանդակով, ինչպես բանտի պատուհանները: Փողոցներում մայթերը նույն չափի էին՝ նույն քարով սալած: Տների առաջ միանման ծառեր էին՝ ուռենի, բալ, ընկուզենի և երբեմն դեղին ակացիա: Յուրաքանչյուր տուն զբաղեցնում էր չորս հարյուր քառակուսի սաժեն, որի անկյունում, փողոցի վրա, տունն էր, մի կամ երկու միանման հարկ, — իսկ մնացածը՝ պարտեզն էր նույն ծառերով, ինչ որ փողոցում՝ ուռենի, բալ, ընկուզենի, խնձոր և երբեմն դեղին ակացիա:

Գորիսն ուներ մի թագավորական ուսումնարան՝ ռուսաց շկոլ և մի հայոց դպրոց: Ուներ մի բանտ, մի ռուսաց ժամ, մի հայոց եկեղեցի, մի բիլիարդանոց, որի պատուհանները

փակ էին, որովհետև անտիրական կատուները սիրում էին օթևանել այդ ապահով ներքնահարկում, մի հյուրանոց երեք սենյակից, մի բաղնիս, որի դուռը ժանգոտել էր իբր թե ներսի գոլորշուց, բայց դռան առաջի խոտերը վկայում էին, որ այլ էր պատճառը. գուցե ճշմարիտ էին նրանք, որոնք իբր թե բաղնիսի ավազանների մեջ տեսել էին կանաչ գորտեր: Քաղաքն ուներ մի ժամագործ՝ Սահաթսազ Սանդրոն, որը նաև ոսկերիչ էր և սրում էր թարաքյամա՝ քոչվորների դաշույնները: Կար մի կանդիտեր, որ սրճատան հետևի մասը դարձրել էր գինետուն, որովհետև Գորիսի բնակիչները սուրճը համարում էին տիկլին Օլինկայի խմիչք, իսկ տիկլին Օլինկան միայն կիրակի օրերն էր սուրճ խմում: Քաղաքն ուներ լիմոնադի մի գործարան, որ հիմնել էին Շոր աղբյուրի կողքին: Երեք տարուց հետո տերը գործարանը ծախել էր ուրիշին և գնացել Բաքու՝ պատրաստի հագուստեղեն վաճառելու: Քաղաքում պատմում էին, որ նա իր հետ փափուկ հող էր տարել և իբր թե հեռանալուց առաջ նա համբուրել էր Շոր աղբյուրի քարը և ասել էր. «Շեն մնաս, Շոր աղբյուր, իմ հարստությունը դու տվիր»... Քաղաքն ուներ միայն մի գործարան և այն էլ լիմոնադի գործարան՝ առանց ծխնելույզի, և երջանիկ այդ քաղաքում ուրիշ ոչ մի ծխնելույզ չէր մրոտում փիրուզե երկինքը:

Բայց ոչ այդ գործարանը, ոչ հյուրանոցը և ոչ նույնիսկ «Սասուն» տպարանը, որտեղ տպում էին հարսանյաց հրավերներ, գավառային վարչության բլանկներ և զանազան պուր-լիկացիաներ տուրքի, քոչի և զինվորակոչության մասին, ոչ այդ ամենը և նույնիսկ տիկլին Օլինկայի Հայ կանանց միությունը քաղաք չէին կազմում, Գորիսը չէին, որի միջուկը, այսպես ասած, պարունակությունն էին վաճառականները և չինովնիկները, դյուքանդարները և մեծամեծերը, ինչպես կա-

1 թարաքյամա - քրդական քոչվոր ցեղ

սեր Աթա ապերը: Նրանք էին բուն օտարականները, որոնց դեմ կռվում էր իսկական Կյորեսը և նրա միջնաբերդը՝ հին Շենը:

Ինչքան էլ ձորի գետը քանդեր բուն Կյորեսի կողմը, և Գորիսը բարձրադիր լինելով գերծ մնար, այնուամենայնիվ գետը չէր քանդում կյորեսեցիներին, այլ «պալտոնավոր օտարականները», որոնք հետզհետե դուրս էին մղում Շենը իր հին հողերից և ջրովի խոտհարքներից, փակում էին ճանապարհները և այլևս ոչ Ղաթրինի Աղալո կար, ոչ Պարան-Պարան Ավանես, որ դիմադրեր նրանց, այլ մնացել էր մի խեղճ Գյուրջի Օբի՝ շորերը գզգզված, աղքատ, արքա՝ օրավարձ մշակների, ջրկիրների, այրիների և որբերի, որոնք դեռ մնում էին Կյորեսի միջնաբերդում, իբրև պաշարված զորք, որ սպառել է հացը և վերջին կաթիլ ջուրը և դեռևս մի քանի զինվորներ շարունակում են կրակել՝ իրենց աղաղակներով խլացնելով բերդի մեջ մեռնողների կանչերը:

Գորիսը հաղթել էր: Ու թեև հին կռիվը շարունակվում էր, բայց այդ պաշարվածների հուսահատ դիմադրություն էր և ոչ թե հավասարների պատերազմ: Պատահում էր, որ Կյորեսի տղաները գետում լողանալու ժամանակ ընդհարվում էին «բուլկի ուտողների» հետ, մինչև անգամ նրանց ծեծում էին, քարերով քշում էին դեպի քաղաքը, բայց այդ մանկական խաղ էր, ինչպես արդեն խաղ էր և այն, երբ Կյորեսի հարբած ուխտավորները ծաղրով և ահագին գոռում-գոչյունով Կանաչ եկեղեցու ուխտից քշում էին Կիզիկով Իսակին՝ հանդերձ ընտանյոք, նավթավաճառ Գեորգուն, Եփրատ Երեմին, Ավագիմով եղբայրներին, և մինչև անգամ քշում էին Ճաղար Մուղրովին, որի կուրծքը զարդարված էր մեղախներով:

Կյորեսը մեռնում էր, ինչպես մեռնում էր Խոռուփի ձորի վերջին կաղնին... Ամեն տարի մի ճյուղ չորանում էր, անձրևները մերկացնում էին անտառի հողը, և հողի խորքից

հետզհետե ցցվում էին տձև ժայռեր՝ սապատավոր և ահռելի:

Տեսնելով վերջին կաղնին, ոչ ոք չէր ասի, որ երբեմն Շհարի Տախտը, որտեղ քաղաքն էր, և նաև Տախտի հարևան ձորերը պատած են եղել խիտ անտառով, որից մնացել է միայն մի կաղնի Խուռուփի ձորում: Այդպես էլ ոչ ոք չէր ասի, թե երբեմն Կյորեսը, նրա միջնաբերդը՝ Շենը, իր թաղերով եղել է աղմկոտ փեթակ, և այնտեղ, ուր միայնակ խոխոջում է Ղաթրինի աղբյուրը, մի ահագին գյուղ կար քարանձավների մեջ, քերծերի գլխին... Որ Սալ կամուրջը, որից մնացել է միայն մի կամար, եղել է ժողովուրդների կամուրջ, քարավանների կամուրջ, և՛ անհամար բազմություններ են անցել այդ կամուրջով, ինչպես հետո անցնում էին թագավորական ճանապարհով:

Հետզհետե ամայանում էր Կյորեսը: Անդունդն էր սուզվում հողագործների ազգը: Ով մեռնում էր, առանց բարձրացնելու այն քարը, որ ընկնում էր հին տան պատից, ով ծախում էր վերջին հորթը պարտքի դիմաց և կամ գերի էր գրվում մի վաճառականի կամ գլուխը փեշի տակ գնում էր օտարություն՝ Բաբու և Անդրկասայան մի երկիր, մինչև Քերքի, մինչև Բուխար և ավելի հեռուներն էր գնում քարանձավում ծնված կյորեսեցին: Այսպես «օտարականները» բնիկներին մղում էին օտար երկրներ, և իզուր էր Գյուրջի Օբին սպառնում, թե մի օր նրանք գերությունից ետ կգան և բուլվարի ծառերից մեկ-մեկ կկախեն «պալտոնավորներին»:

Այդ սպառնալիքը վաճառականներին միայն զվարճություն էր պատճառում, և երբեմն Բադիրին Չանթա-Ռեխ Գալուստը՝ ձոթի մաղազայի տեր, մի շիշ օղի էր խոստանում Գյուրջի Օբուն, եթե նա խանութի առաջ կանգներ և երգեր «Գորիսի գովքը», մի երգ, որ կապել էր Նիազանց Անդրին և որով ծաղրում էին Գորիսի վաճառականներին և չինովնիկներին՝

որի ազահությունը, որի պարտք ուրանալը, որի կաշառակերությունը և որի ընտանեկան կեղտը...

Հատ ու կենտ կյորեսեցիներ էին մնացել, որոնք հավատում էին, թե Գորիսի վերջն էլ կգա. բայց թե ինչ վերջ կլիներ այդ, նրանք չգիտեին: Միայն Աթա ապերը, մի հարգևոր ծերունի, իբրև տեսիլք նկարագրում էր այն ժամանակը, երբ բազարի տեղն ինքը կամ մի ուրիշ կյորեսեցի վար կանի, պրիստավ Վասիլի տներից վեր նորից խոտհարքներ կդառնան, և Կանաչ աղբյուրը, որի ակը խցկել են Սպիտակ բանտի տակ, նորից կհորդա: Այդպես էր ասում Աթա ապերը՝ ծոր տալով և երգելով, ինչպես երգելով խոսում էին հին կյորեսեցիք: Բայց ո՞վ պիտի բացեր Կանաչ աղբյուրի ակը և ինչպես պիտի բացեին: Աթա ապերը չէր ասում, այլ միայն պատմում էր այն օրերի մասին, երբ ինքը հոտաղ տղա էր և եզները պահում էր այնտեղ, ուր հիմա Սպիտակ բանտն է... Պատմում էր Սալ կամուրջի և կորած ճանապարհների մասին և պատահում էր, որ նրան լսելով մեկը մոռանում էր առօրյայի հոգսը:

Իսկ Կյորեսն այնուամենայնիվ մեռնում էր: Մի կողմից գետն էր քանդում գետափի պարտեզները, երբեմն փլվում էին քերծերը՝ ծածկելով լանջերի փոքրիկ արտերը. հողը հողագործի ձեռքից գնում էր, և այդ անխուսափելի էր, ինչպես մահը, ինչպես արևի մայրամուտը... Բայց նրան ամենից ավելի մաշում էր Գորիսը՝ վաճառականների և մեծամեծների քաղաքը, որի մոտ Կյորեսը՝ ինչպես մի բուռ ձյուն խարույկի մոտ:

Մի անգամ Կյորեսում եղավ մի դեպք, որից հետո նույնիսկ Գյուրջի Օբին այլևս չերևաց քաղաքի հրապարակում, և այնպիսի ահ պատեց Կյորեսին, ինչպես՝ եթե հանկարծ պայթեր Լաստի խուրթը:

Խաչի անունով մի մարդ՝ բուն Կյորեսից, որին անվանում էին Ծմակի Խաչի, որովհետև տարին բոլոր նա շրջում էր

անտառներում և վայրի ձորերում և այնքան էր մենակ շրջել, որ ասում էին, թե Ծմակի Խաչին խոսել չգիտե, այլ մոնչում է գազանի նման, Ծմակի Խաչին աղվեսի, կզաքիսի և լիսենսի մորթիների մի շալակ տանում է Միրումովների մաղազան: Շատ վաղ ժամանակ Ծմակի Խաչին նրանցից պարտք էր առել տասնմեկ մանեթ: Եվ այդ ժամանակից տարին երկու անգամ՝ գարնանը և խոր աշունքին, Ծմակի Խաչին երկու շալակ մորթի էր բերում:

— Նրա վիզը կմաշի, բայց Միրումովների դրած լուծը չի մաշի, — աստուում էին կյորեսեցիք, որոնցից յուրաքանչյուրն ուներ իր լուծը և իր մաշվող վիզը:

Ծմակի Խաչին մտածում է, որ այս անգամ կազատվի պարտքից, որովհետև մորթիների մեջ կային երկու աղվեսի արծաթափայլ մորթի, որ հազվագյուտ է: Միրումովների մաղազայում նրան ասում են, որ պարտքից դեռևս մնում է քառասունչորս մանեթ և երեք արասի:

— Երեք արասին էլ քո գլխին մատաղ, — և Միրումով Կյուրին, որին անվանում էին Կույր գայլ, համրիչը դնում է տեղը:

Ասում են Ծմակի Խաչին գոռացել է, ինչպես՝ եթե վրան կրակ թափեին: Եվ փախել է առանց ետ նայելու...

Երեք օր փնտրել են նրան: Փնտրել են որսորդ ընկերները, փնտրել են եզնարածները, մինչև անգամ տանուտերին են հայտնում, երբ մի օր մի հորթարած լուր է բերում, թե Լաչին քերծի տակ երևում է մի դիակ: Գնում և քերծի գլխից ճանաչում են Ծմակի Խաչու դիակը: Ձորն այնքան խորն է և անառիկ, որ հնար չի լինում իջնել՝ ոչ պարանով և ոչ այլ կերպ: Եվ վերևից հող են թափում դիակի վրա:

Այդ օրերին ջրաղացպանը պատմել է, որ ինքը գիշերով Լաչին քերծի կողմից լսել է մի ամեհի գոռոց:

— Քանդվեն դու, Գորիս, — լսել է ջրադացպանը:

Այդ դեպքից հետո Գյուրջի Օբին այլևս չեքնաց քաղաքի հրապարակում, և այնպիսի ահ պատեց Կյորեսին, ինչպես՝ եթե հանկարծ պայթեր Լաստի խուրթը:

3

Գորիս քաղաքի միջուկը, այսպես ասած պարունակությունը կազմում էին վաճառականները և պետական պաշտոնյաները՝ դյուքանդարները և մեծամեծները, — ինչպես նրանց անվանում էր Աթա ապերը: Այդ մի ամբողջ բանակ էր, որ իր քարաշեն գորանոցները կառուցել էր գետահովտում և Շհարի Տախտից մբակոծում էր մինչև խուլ գյուղերը՝ անտառների խորքում, բարձր լեռների լանջին և այնպիսի խոր ձորերում, որի բնակիչներն իրենց գյուղի ճանապարհի մասին այսպես էին ասում.

— Մեր շենի ճանապարհը կարգին ճանապարհ է... մինչև անգամ բեռնած էշն էլ կանցնի:

Գորիսը կենտրոն էր՝ վարչական, ռազմական և տնտեսական կենտրոն մի լայնածավալ գավառի, որ ամենաընդարձակն էր Անդրկովկասում և տարածվում էր Սևանա լճի հարավային լեռներից մինչև Արաքս: Լեռնաշղթաներով և խոր ձորերով կտրտված այդ աշխարհում ապրում էին այլացեղ և այլադավան ժողովուրդներ՝ նստակյաց և վաչկատուն, խաշնարած և հողագործ և այնպիսի ժողովուրդ, որ ոչ հողագործ էր և ոչ խաշնարած, այլ անտառաբնակ էր, և ոչ ոք նրանց մասին ստույգ բան չգիտեր, և նույնիսկ ասում էին, որ նրանք առանձին ազգ են՝ ապրում են և երկրպագում են բարձր ծառերի և իբր թե մութ ծմակներում նրանք շրջում են առանց զգեստի:

Այդ ընդարձակ գավառը՝ Զանգեզուրը, լեռնաշղթաներով

և խոր ձորերով բաժանված էր բազմաթիվ մահալների: Իրենք՝ մահալները, բաժանվում էին իրարից անջատ մանր գյուղախամբերի և հաճախ կարելի էր լսել այսպիսի խոսք.

— Մինչ սարի սեռը մեր երկիրն է, էն երեսը Աղվանու երկիրն է: — Նույն գյուղացիներն իրենց գյուղին «հայրենիք» կամ «երկիր» էին ասում, հարևան գյուղին՝ «օտար երկիր» կամ «ղարիք տեղ»:

Շհարի Տախտի բնակիչները գրավել էին այդ ամեն «երկիրները», ինչպես մի իրական պետություն զենքի ուժով գրավում է իսկական երկրներ, Մահալները և գյուղերը՝ մինչև վերջին բնակավայրը, որ նույնիսկ գյուղ չէր հաշվվում, այլ ձմեռանոց, այդ ամբողջ երկրներն իրար մեջ բաժանել էին Գորիսի վաճառականները և չինովսիկ մեծամեծները: Բաժանել էին կռվով, և ուժեղին բաժին էր ընկել ամենից հարուստ մահալը: Այսպես՝ Միրումովները հնուց անտի տիրում էին Մինքենդի բոլոր գյուղերին, այն լեռնային մահալները, որոնք այժմ կազմում են Քյուրդիստանի հյուսիսային մասը, Բայանդուրից մինչև Շոթանան սեփական ժառանգությունն էր Բաղիրովների առևտրական տան: Միսիանի մի մասը՝ Որոտան գետից ձախ, տիրում էին Ֆրանգուլովները: Չորերը՝ Ավագիմովների միահեծան թագավորությունն էր, Կյորեսը և քաղաքամերձ չորս գյուղ բաժանված էին առևտրական երկու տների միջև: Յուրաքանչյուր առևտրական տուն իր մահալի գյուղերում ուներ մանր ու մեծ խանութներ և ահագին թվով մանր վաճառականներ, որոնք խանութ չունեին, այլ ձիերի վրա, երբեմն սեփական մեջքի վրա այդ խանութների ապրանքը բարձրացնում էին մինչև լեռան ծերպը¹, եթե այնտեղ ծխում էր մի օջախ:

¹ Ծերպ - ծայր, գագաթ, նաև՝ ճեղք

Նրանք ոչ միայն վաճառում էին շիլեյ¹, մահուդվարի², Իրանի ղադաք³, փոնձա, շալ, շաքար, նալ ու մեխ, սադսի⁴, նավթ, սաղրի քոշ⁵ և այլ այսպիսի ապրանքներ, որ քարավաններով ստանում էին Թավրիզից, Շուշուց (ռուսական մանուֆակտուրան՝ Պրոխորովի, Կրատնիկովի, Վիտովի, Ցինդելի և ուրիշ ֆիրմաների մեծաքանակ պահեստները Անդրկովկասի հարավի և Հյուսիսային Իրանի համար կենտրոնացված էին Շուշի շահաստան քաղաքում), — ստանում էին Բաքվից և մինչև անգամ Տրապիզոնից էին ստանում, — նրանք ոչ միայն վաճառում էին, այլ յուրաքանչյուր առևտրական տուն իր մահալում մենաշնորհ իրավունքով գնում էր բուրդ, ցորեն, անասուն, յուղ, պանիր, հավաքում էր գորգեր՝ թիրմահի, եան, խորասան, մարդաշենք, պատնոց, — կարպետներ՝ դարախլու, շղթա-շղթա և առանց զարդի, — նրանք հավաքում էին պղնձե ամաններ՝ կուժ, կուլա, ջամ, մարթար, սինի, բադիա, կաթսա, — ինչ որ ձեռք ընկներ և հալելով՝ իբրև կարմիր պղինձ, ուղտերի նույն քարավանով ուղարկում էին Թավրիզ, Խորասան և Եզդան շահար:

Այդ առևտրական տները նաև յուրատեսակ բանկեր էին: Նրանց ձեռքում էր դրամը. նրանք վաշխ⁶ էին առնում՝ մանեթին երեսուն, քառասուն և ավելի: Միրումով Կյուքին, որին անվանում էին Կույր գայլ, իր որդիներին սիրում էր ասել պապից լսած խոսքը.

— Որտեղից լացի ձայն լսես, ներս մտիր. կամ մարդ է մեռել,

1 շիլեյ - կարմիր կտավ

2 մահուդվարի - բրդյա հաստ գործվածք

3 ղադաք - բամբակի գործվածք

4 սադսի - ամանեղեն

5 սաղրի քոշ - ոչ խորը ոտնաման

6 վաշխ - շահ, տոկոս

կամ սոված են, կամ տան տիրոջ ձեռքը նեղ տեղն է: Տո՛ւր, պարտք տուր, չարմելսիր¹, էնպես մելսիր, որ հուր հավիտյան դռանդ կլանջի:

Եվ մեխում էին, շղթայում էին ծանր շղթաներով, և որոնք սարերում ազատ վրնջացել էին, նրանք դառնում էին բեռան ձի: Հետզհետե ուռչում էին սանադի դավթարները² և դաբզի մյուջրիները, այն փոքրիկ սնդուկները, որոնց մեջ հազար մուրհակ և հազար անուն կար:

Պատմում են, որ Ֆրանգուլով Բադալ ապերը մի անգամ նստած, բաց ու խուփ էր անում աջ բուռը:

— Ապեր, էդ ի՞նչ ես անում, — հարցնում է որդին:

— Ա՛յ որդի, նայում եմ բոխ և փառք եմ տալիս աստծուն, թե էս ահագին մահալը ղնց եմ պահում բոխ մեջ...

Ջամբա ծատուրը՝ հռչակավոր վաշխառուն, երբ բաց էր անում մյուջրին, մուրհակների դարսը զսպանակի նման վեր էր թռչում:

— Կարդա՛, — ասում էր որդուն: Եվ որդին առնում էր առաջին մուրհակը.

— Վեր առիմ և պարտ եմ քառասունվեց մանեթ... Էյվազ Խդըր օղլի...

— Էդ չի, — ընդհատում էր հայրը:

— Վեր առիմ... Հիսունմին մանեթ... Գիչունց Տանիել...

— Էդ չի...

— Վեր առիմ... Մեհտի Ղուլի Իմամվերդի:

— Թիվը քանի՞ է, — հարցնում էր Ջամբա ծատուրը:

— Հուլիսի 25-ը:

— Էսօր 16-ը չի՞:

— 15-ն է:

1 չարմելսել - այստեղ՝ կախման մեջ գցել, ապա կեղեքել, հարստահարել
2 սանադի դավթար - մուրհակների մատյան

— Էդ մեկը հանի... ասում են Մեհտի Ղուլի Իմամվերդին երկու լավ մատակ ունի, — և այդ մուրհակը հանում էին:

— Կարդա՛, — և շարունակում էր ընթերցումն ինչպես միալար ժամերգություն:

Կային այնպիսի առևտրականներ, որոնք իրենց մահալում միահեծան տեղ էին, բառիս լրիվ իմաստով: Նրանք դատ էին անում, եղբայրը եղբորից բաժանում էին, խառնվում էին ամուսնության գործերի, կալանավորում էին, ծեծում և արյան գին էին որոշում, մի խոսքով մահալում խան ու սուլթան էին: Նրանց ձեռքի տակ էին գյուղական գրագիրները, տանուտերերը, և մինչև անգամ պրիստավը լսում էր նրանց, որովհետև նրանք բոլորը կերակրվում էին խոջայի հարուստ սեղանից:

Առևտրականների չափ, գուցե և ավելի, Գորիսն ուներ բեյեր և պաշտոնյաներ: Կային երեք Ներսես բեյ՝ Հաստ Ներսես բեյ, Խուրդա կամ Կարճիկ Ներսես բեյ և Պրիստավի Ներսես բեյ: Կային Կևեր բեյ՝ Ճաղար, այսինքն կապուտաչյա և Բալասան Կևեր բեյ: Կային երկու Զիլֆուղար բեյ հայ և թուրք, որոնց միջև կար միայն մի տարբերություն. տարին երկու անգամ հայ Զիլֆուղար բեյի տունն օրհնում էր տեղ Զավեն քահանան (Տեղ զի բագումը՝ ինչպես նրան անվանում էին), իսկ թուրք Զիլֆուղար բեյի տունն օրհնում էր մոլլա Մուսին: Ուրիշ և ոչ մի տարբերություն չկար երկու Զիլֆուղար բեյերի միջև: Վերջապես կային բեյեր, որոնք մի հատ էին, ինչպես Գորիսում մի հատ էր տիկին Օլինկան, Փոշտի Աստոնը, Եփրատ Երեմը, նավթավաճառ Գեորգին և ուրիշները... Կար մի Ասատուր բեյ, որ ասունաս չէր խաղում, այլ սիրում էր որձ այծի միս, կար Պավլի բեյ, որ «Մշակ» թերթի անխափան բաժանորդն էր. կար Վաղարշակ բեյ՝ զար գցող, կար Խանլար բեյ՝ շուն պահող, կար... և

այլ ինչպիսի բեյեր չկային երանելի Գորիս քաղաքում: Այդ բեյերից ոմանք շառավիղն էին ազնվական հին տոհմերի և ունեին կալվածքներ, որոնց հասույթով անկարոտ ապրում էին: Այդպիսին էր, օրինակ, Պավլի բեյ Օրբեյանը, «Մշակ» թերթի հավատարիմ բաժանորդը, որ առանձնացած ապրում էր իր տանը, ինչպես իշխանը դոյակում, հագնվում էր հին տարազով, և ասում էին, թե իբր գավառապետը նրան չի սիրում, որովհետև Պավլի բեյը իր այգում վեճի էր բռնվել ռուս քահանայի հետ և հաստատել էր, թե հայոց կրոնն ավելի հին և ավելի ճշմարիտ է: Այդպիսին էր նաև Համբարձում բեյը, որ երբեմն գյուղ էր գնում՝ տաքացրած թան ուտելու իր ազգի տանը: Այդ ժամանակ նրա շուրջն էին հավաքվում ազգական ծերունիները, և մունդիրը հանելով Համբարձում բեյը ննջում էր բարձերի վրա, իսկ ծերունիները շարունակում էին պատմել վաղի ժամանակներից:

Կային այդպիսի բեյեր՝ հին տոհմերից, բայց բեյերի մեծ մասը կեղծ ազնվականներ էին, որոնց հայրերը 1851 թվի բեկական հանձնաժողովին (бекская комиссия) ներկայացրել էին ինչ-որ թղթեր իրենց ծագման մասին՝ Տաթևի վանքից, խանի ժամանակներից, և նույնիսկ գնդապետ Սարոկինի ձիապան Խուդին հաջողացրել էր բեյի կոչում ստանալ և վերադարձել էր իբրև Խուդաբախշի բեյ: Բեյերի մի մասն այդպես էր ձեռք բերել կոչումը, իսկ մյուսները նախկին տանուտերերի, գրագիրների և հարուստ հողատերերի որդիներ էին, որոնք պետական ծառայության մտնելով, կոչվել էին բեյ. մի սովորություն, որ մնացել էր պարսկական տիրապետության ժամանակից:

Առևտրականների նման բեյերը ևս ունեին իրենց ազդեցության մահալները և գյուղերը: Ոմանք այդ ազդեցությունն ունեին ի ծնե, որովհետև այդ գյուղերի ջրաբբի հողերը նրանց

հայրական սեփականությունն էր: Ոմանք այդ ազդեցությունը ձեռք էին բերել «քրտինքով», և մի անգամ ձեռք բերածն արդեն անքակտելի էր:

Բեյերի բույլը¹ բռռերի նման վխտում էր գավառային վարչության դիվանում (դավթարխանա), գինվորական և հաշտարար ատյաններում (սուդարան), հարկային տեսչության մեջ, վխտում էին՝ աղմկելով սապոգների պղնձե խթաններով, ոմանք թրերով, ոմանք ճռռացնելով սապոգները: Ընդարձակ սենյակներում գործավար, սեղանապետ և քարտուղար բեյերի խմբերը մինչև ճաշ հնչեցնում էին իրենց ձայները՝ թավ, երբ Համգա բեյ Մահմուդբեկովը պատմում էր մի «անառակ» անեկդոտ, խոպոտ, երբ Հաստ Ներսես բեյը վերջացնում էր ռապորտի² պատճենը և մեջքը հենելով աթոռին, ասում էր. «Դւն-աս... երեկ լավ ժամանակ անցկացրինք... и не скучала, душа моя...» Իսկ մի հեռու սենյակից լսվում էր աղվեսահաչ արագ-արագ և սուր ձայնով, ինչպես հաչում է տնային շնիկը կատվի վրա, որ նայում է պատի գլխից և բեղը չի շարժում: Եվ բոլորն էլ ճանաչում էին ավագ գրագիր Նազար բեյի ձայնը և առանց տեսնելու գիտեին, որ նա բարկացել է շինականի վրա...

4

Գորիսը կենտրոնն էր Զանգեզուրի ընդարձակ գավառի, որտեղ ապրում էին այլացեղ և այլադավան բազմաթիվ ժողովուրդներ: Բայց այդ կենտրոնն ուներ իր կենտրոնը, այսպես ասած քաղաքի միջուկը և այդ՝ Գորիսի շուկան էր:

Գորիսի շուկան...

¹ բույլ - խումբ

² ռապորտ - (ռուս.) զեկույց, զեկուցագիր

Ո՞ր ծայրից սկսել և ո՞ր ճանապարհով մտնել շուկա, որովհետև յոթ ճանապարհ էր մտնում շուկան՝ յոթ միանման ու լայն փողոցներ, որոնցով մտնում և դուրս էին գնում ահագին քարավաններ, բեռներ, մալականի ֆուրգոններ, Խաչենի սայլեր և մարդիկ՝ հազար, տասը հազար մարդ, մանավանդ ամառը, երբ Սալյանից, Մուղանից, Լենքորանից հազար-հազար քոչվոր բարձրանում էր Զանգեզուրի ամառային արոտները, և ամբողջ ամառը նրանք առնում և ծախում էին Գորիսի շուկայում:

Ո՞ր ճանապարհով մտնել շուկա և ո՞ր ծայրից սկսել... Մտնել լեռան ճանապարհով, որտեղ բերում էին պանրի և յուղի բեռներ, բուրդ, հազարավոր ձիեր, ոչխարներ, — և այդ ամենն այնպիսի աղմուկով, որ մինչև անգամ շներն իրար էին խառնվում, և հենց քաղաքային ինքնավարության առաջ բարձր գոռոցով թեմիր-միսկյանլու՝ մի չորբան ժխորի մեջ կանչում էր իր շանը՝ «Ալաբաշ հեյ, Ալաբաշ, Ալաբաշ...», կանչում էր այնքան բարձր, որ քաղաքագլուխ Մաթևոս բեյը դուրս էր գալիս քաղաքային դումայի պատշգամբը, որպեսզի հանցավորին պատժի, բայց հանցավոր չէր գտնում, այլ գտնում էր անասունների հեղեղ, որ սարերից տրաքված մտնում էր քաղաք:

Արդյոք սկսել հարավից, որտեղից շուկա էին բերում ձմերուկի և սեխի սարեր, Բարկուշատի բրինձ, Օրդուբադի չիր, թուզ և ուրիշ ինչ մրգեր չէին բերում, ուղտերի մեջքին, գրընգ-հա-գրընգ՝ զանգերով, բոժոժներով և փնջերով զարդարված ուղտերի մեջքին: Բայց առաջին քարավաններն արդեն վայր են դրել բեռները, ուղտերը նստել են և փակել են ճանապարհը: Ուղտերը տոնգում² են, և մի ուղտապան

1 թեմիր-միսկյանլի - թաթարական քոչվոր ցեղ

2 տոնգել - ձայն հանել (տոնգոց-ուղտի հանած ձայնը)

կեռգլուխ մահակով խփում է նստած ուղտին, կատաղած խփում է, և ուղտը կեռ ու մեռ ոլորում է վիզը և, հեռվից այնպես է երևում, թե մի վիթխարի օձ գալարվում է բեռների արանքում... Արդեն այնտեղ է քաղաքային ոստիկան գարա-դարուլդի¹ Մուխանը՝ որին հրամայված է կարգ պահել հրապարակի այդ մասում և բաց պահել ճանապարհը: Բայց Մուխանը տեսել է Օրդուբադի չիրի և թուզի բեռները, լցնում է գրպանները և նույնիսկ գլխարկի մեջ է լցնում:

Ո՞ր ճանապարհով մտնել այդ հարուստ շուկան...

Լավ է շուկա մտնենք ոչ լեռներից իջնող ճանապարհով, ոչ հարավի և ոչ թագավորական ճանապարհով, որով Շուշի քաղաքից բերում էին շաքար, մանուֆակտուրա և երկաթեղեն: Մենք շուկա մտնենք Կյորեսի ճանապարհով, — այն հին ճանապարհով, որով Գորիս էին մտնում ձորերի մեջ կորած գյուղերից՝ ցաքուտեցիք, մեզարցիները, նորուեցիք, ձորկեցիները և ուրիշները:

Գետից այն կողմը ճանապարհը բարձրանում է ջրաղացների կողքով: Այստեղ դեռևս հին Կյորեսի հետքերն են... Ահա կանաչ ընկուզենու տակ ննջում է ալրոտ ջրաղացպանը: Ծառից կապած երկու էջ գլուխ գլխի կանգնել են, կարծես խոր մտքի են և այնքան են խորասուզված, որ չեն զգում ճանձերի խայթոցը: Այստեղ դեռևս հին Կյորեսն է... Ճանապարհին ընկած է մի կտորած նալ, այստեղ-այնտեղ թափված են խուրձերից վայր ընկած հասկեր: Շենից մի աղքատ կին ջրաղացի առաջ փռել է վերջին պարկ ցորենը, այն ցորենը, որին ջրաղացպանն անվանում է հավի կուտ...

Արդեն հետ մնաց վերջին ջրաղացը՝ այն իմաստուն ջրաղացպանով, որ հազար հեքիաթ գիտեր: Նա իր կյանքը անց

¹ գարադարուլդի - ռուս.՝ городской (քաղաքապահ ոստիկան) բառի աղավաղված ձևն է

էր կացրել այդ ձորում և ձորի ջրաղացում: Գիշեր մինչև լույս ջրաղացը բանում էր, իսկ ջրաղացպանը եթե չէր ննջում, ջրաղացի դռանը նստած կամ օջախի մոտ՝ պատմում էր իր հեքիաթներից մեկը, պատմում էր հայերեն և թուրքերեն, որովհետև նրա ջրաղացն աղուն էին բերում և՛ հայերը, և՛ թուրքերը: Նա հնագույն կյորեսեցի էր և նրա ասելով Ղաթրինի Աղալոյի մահից հետո Կյորեսում ապրելը հարամ էր: Նրա կարծիքով առհասարակ մարդ-օլանը քանի գնում ժեռանում էր, այսինքն փոքրանում և վայրենանում էր... Մարդ՝ առաջվա մարդն էր, ոսկորը հաստ և զորեղ: Մարդ էր Ղաթրինի Աղալոն, մարդ էր Ցուլ Օհանը, որի ձայնից Դրնգանի ձորում գազանները թաքնվում էին: Եվ նա պատմում էր Ցուլաքարի և Ցուլ Օհանի մասին, որ և մենք կպատմենք, լռած լինելով ջրաղացպանից, որովհետև՝ այդ վերջին ջրաղացից մինչև քաղաք ուրիշ նշանավոր բան չկա և երկրորդ՝ մի անգամ լսած լինելով այդ պատմությունը, չի կարելի չվերհիշել, երբ դեպք է լինում անցնել Կյորեսի վերջին ջրաղացի կողքով:

Վաղ ժամանակ Շենում՝ հին Կյորեսում ապրել է մի մարդ, անունն Օհան: Այն ժամանակ Շենն այժմվա ձորերում չէր, այլ ավելի հյուսիս, այնտեղ, ուր ձորի մեջ երևում է մի կոտրած վանք, որի ճակատաքարին դեռևս կարդացվում է. «Թիւ ՌԺԴ ...Ես Մելիք Էզան կառու[ցի]...»: Այդ ձորի գյուղում ապրել է Օհանը, որ կոչվել է Ցուլ, նախ որ նրա ձայնից Դրնգանի ձորում գազանները թաքնվում էին և ապա նույնիսկ երեցկինը նրանից հանգիստ չուներ: Եվ մի պատարագի երեցին հայտնում են, որ Ցուլ Օհանը քշել է վերի թաղի կողմը: Քահանան շուրջառն ուսին, ինչպես պատարագում էր, թոչում է դեպի տուն և ձեռքն առնելով բահի կոթը՝ վազում է: Նրա ետևից վազում են վերի թաղի մարդիկ, որոնց կանանց նույնպես չարչարել էր Ցուլ Օհանը: Քահանայի տնից նրանց դեմ է դուրս գալիս

Ցուլ Օհանը, գրկի մեջ երեցկինը, որի կիսամերկ մեջքը դեպի քահանան էր: Այդ տեսնելով, երեցը բացականչում է. «Ցուլ Օհանի բահի կոթն իմից գորեղ է, ժողովուրդ, և քանի այդպես լինի, աշխարհում շատ մարդու կին իմ կնոջ նման կնաստի...»: Երեցը շուրջառը գետնին է գցում, հեռանում է գյուղից: Այլևս նրան չեն տեսնում: Իսկ Ցուլ Օհանն ապրում է շատ տարիներ, և այդ տարիներում, երբ դղրդար նրա ձայնը, կանայք անհանգստանում էին՝ նույնիսկ իրենց ամուսինների գրկում:

Նրան միայն ծերությունը հաղթեց: Բայց նույնիսկ օր ծերության, երբ աչքերը պարզ չէին տեսնում և քայլելու ուժ չունեի, Ցուլ Օհանը չէր մոռանում կանանց: Իրենց տան առաջ նա ցցել էր մի քար, աղբյուրի ճիշտ դեմը: Երբ կանայք աղբյուրն էին գալիս կամ աղբյուրի ջրում լվանում էին ցորեն, բուրդ, Ցուլ Օհանը պառավ գայլի նման քարանձավից դուրս էր գալիս և քարի գլխից նայում էր աղբյուրի կանանց, որոնք բարձրացնում էին կուժը և օրորվելով գնում, ոտքերը մերկ մտնում էին ջուրը և թևերը քաշած ցորեն էին լվանում: Ասում են քարի գլխից Ցուլ Օհանը տեսնելով աղբյուրի կանանց, հիշում էր նրանց մայրերին և ոմանց անունը շշնջում էր* :

Ահա ետ մնաց և վերջին ջրաղացը, նրա հետ և այն ամենը, ինչ մնացել է Ղաթրինի Աղալոյի և ավելի վաղ ժամանակներից: Այստեղից սկսվում է քաղաքը: Առաջինը՝ հենց քարափի գլխին, նավթի պահեստն է: Չորս-հինգ գյուղացի երեխաներ, շշերը մատներից կախած կանգնել են: Նրանք մի քանի անգամ համրել են իրենց սև փողը, ստուգել են խցանը՝

* Ղաթրինի ձորից հյուսիս, երրորդ ձորում, որտեղ մնում են անհայտ գյուղի քարայրները և կոտրածվանքը, դեռ մնում է Ցուլ Օհանի ցից քարը, որն անվանում են Ցուլաքար: Մի ժամանակ չբեր կանայք ուխտ էին գնում, և ինչպես ոմանք վկայել են, Ցուլաքարը դեռ գորավոր էր, ինչպես ինքը՝ առասպելական Ցուլ Օհանը:

կարտոֆիլից կամ մասուրի փայտից, բայց դարձյալ սպասում են, որովհետև նավթավաճառ Գեորգին նարդի է խաղում Բալասան– Կներ բեյի հետ.

— Սե–բիր Սիբիրստան, Գեորգի Մինայիչ... Զան, դուբարա, քարերը թուփ արա:

Իսկ նավթավաճառը միայն կրկնում է.

— Զառ, քեզ տեսնեմ, գառ, — և գառերը «դուշեշ» չեն բերում: Երեխաներն սպասում են և դեռ կսպասեն այնքան, մինչև խաղից կշտանա Բալասան Կներ բեյը, և կամ երևա մի հաճախորդ, որ նավթ է գնելու բեղոնով¹...

Նավթի պահեստից մինչև Նազար բեյի տունը հին շուկան է, շուկայի այն մասը, որ վաղ ժամանակ միակ շուկան էր, բայց արդեն դարձել էր իսկական շուկայի արհամարհված ծայրը, որտեղ առևտուր անելը հավասար էր կտոր ընկնելուն: Հին շուկայում մեծ մասամբ բնիկ կյորեսեցիներ էին, որոնց Գորիս քաղաքի իսկական շուկան քշում էր դեպի Շենը և վաղ թե ուշ նրանք պետք է կամ օտարություն գնային, կամ ետ վերադառնային հայրենի տունը ձորերի մեջ: Ներկարարներ, համետ կարողներ, սաղրի չմուշկի վարպետներ, հնակարկատներ, դարբիններ, (որոնք զոդում էին խոփը, բայց անիվ չէին կապում, որովհետև շինականները՝ ցաքուտեցիք, մեզարցիները, նորուեցիք և ձորկեցիները սայլ չունեին), փափախ կարողներ, որոնք փափախ էին կարում ոչ թե բուխարայի, այլ գառան հասարակ մորթուց («մոթալ փափախ»), եզան, էշի, ձիու և ջորու պայտարներ, որոնք գիտեին ձիու մաշված նալը հարմարեցնել էշի մանր ոտքին, երկու վարսավիր՝ Դալլաք Բոզին և Քթևան Ասրին, որոնք մանգաղի նման ածելիներով թրաշում էին շինականներին, տզրուկ էին պահում և աշնանը՝ կալի ժամանակ իբրև մու–

¹ բեղոն – հեղուկի տարա

րացկաններ շրջում էին տնետուն, հավաքելով ամբողջ տարվա վարձը, և այլ այսպիսի վարպետներ գարդարում էին հին շուկան: Միակ ճոթավաճառը Մանգասար դային էր... Նրա խանութի նման երկրորդը չկար ամբողջ Գորիսում, և կարծես Մանգասար դային խանութն այդպես պահել էր, որպեսզի ցույց տա, թե ինչպես էին ճոթի խանութները Աղա Մամմադ խանի ժամանակ: Կամարակապ թաղբանդի¹ հատակը ծածկված էր գորգերով: Գունագեղ կտորները դարսված էին իրար վրա՝ մինչև առաստաղը: Ինքը՝ Մանգասար դային, նստում էր գորգի վրա՝ մի ծունկը ցցած... Գալիս էր մի մուշտարի, նստում էր նրա կողքին, և նրանք զրուցում էին: Այա մուշտարին հարցնում էր ղանավուզ² արխալուղացուի գինը: Մանգասար դային չէր շտապում.

— Կտամ է, կտամ տանես... Վերջին թոփն է, տար հագի: Մանգասար դային որ մեռնի, էլ պրծավ ղանավուզը, թռնվ թիրմահին³, — և զրույցը շարունակում էին:

Այդ հին շուկայում կային և մի քանի խանութներ, որոնք ցուցանակ ունեին, ինչպես իսկական շուկայի խանութները, բայց ներսը դարակները դատարկ էին, եթե չհաշվենք ճրագի յոթանոց ապակիները ծղոտների մեջ, ղազանի սապոն, մի երկու կապ պարան և այդ ամենը թանձր փոշու մեջ, որ նշան էր, թե այդ ապրանքներին վաղուց ձեռք չէին տվել: Բայց խանութները ցուցանակ ունեին, նրանցից մեկի վրա ռուսերեն գրված էր՝ «Մանրութի խանութ թեյ շաքար Ակոբ Ապինցև» և ինքը՝ Ափունց Ակու ամին առավոտ կանուխ խանութը բաց էր անում, ինչպես մյուսները, բարի լույս էր տալիս հարևաններին

1 թաղբանդ - կոր առաստաղով սրահ

2 ղանավուզ - մետաքս

3 թիրմահի - ճոթ, կտոր, գործվածք

և անցնում դախլի¹ գլուխը, ինչպես մյուս խանութպանները:

Ափունց Ակու ամին վաղուց էր մոռացել ղազանի սապոնի ու ճրագի յոթանոց ապակիների առքի գինը: Նա ապրում էր այն նամակներով և ծանրոցներով, որ օտարության տեղից հայրենիք էին ուղարկում ձորկեցիները: Յուրաքանչյուր փոստի Ակու ամին իր դրացուն խնդրում էր «աչքը խանութի վրա պահել», ինչպես առաջ, երբ Ակու ամին գնում էր խոջա Բաղիրի մաղազայում մազանդա² իմանալու... Ակու ամին գնում էր փոստը և ստանում նամակների և դրամական ծանուցագրերի մի կապ, ապա վերադառնում էր խանութը և աչքի էր անցկացնում հասցեները. «Գորիս քաղաք մանրուքի խանութ Ակուր Ապինցևին» ռուսերեն և տակը՝ ծրարի վրա, հայերեն՝ «Ակու դայի նամակս շուտ հասցնես մեր գյուղը իմ հայր Առաքել Գիչունցին» («Երևի խեղճի ականջով դիպել է Առաքելի մեռնելը», — ասում էր Ակու ամին, վերցնելով մի ուրիշ ծրար): «Նամակս հասնի ի ձեռն Վարդազարի Տերակուփին ի գյուղն Ձորեկ» («Երեկ հենց Վարդազարն էստեղ էր...»): «Շատ բարևս կհիշեմ քեզ Ակու ամի» և ուրիշ ոչինչ, բայց Ակու ամին ձեռագրից ճանաչում էր, որ գրողը որբևայրի Հերիքնագի փոքր տղան է:

Ակու ամին ստանում էր նամակները, դրամը, ծանրոցները: Ձորկեցիները գալիս էին և առնում իրենց նամակները, դրամը և ծանրոցները: Ակու ամին գիտեր, թե որ ձորկեցին է գրագետ: Եվ նամակների մեծ մասն հենց այդտեղ էլ կարդում էր Ակու ամին՝ միալար ձայնով և միայն, երբ դժբախտ լուր էր, նա ցամաք հագում էր և ակնոցների վրայից նայելով նամակատիրոջ գունաթափ երեսին, կարդում էր. «որ իմանաս ապեր մեր Անդրեասի աջ կուռը մնաց չարխի տակ, և նա

1 դախլ - վաճառասեղան

2 մազանդա - ապրանքի շուկայական գին

լազարեթում պառկած է...»:

— Էս լավ է, որ լազարեթում պառկած է, — ընդհատում էր Ակու ամին, — ուրեմն փորձանքն անցել է, որ լազարեթում պառկած է, — և շարունակում էր ընթերցել. «Շատ բարև մեծ քեռակնոջ, Ավանին և երեխաներին և շատ բարևս նմանապես Ավետիսին, Ոսկանին և Ասար բիբուն ասա Կաքավ աղբյուրը դեռ միտս է և նաև բարի կամեցողաց...»:

— Ջանն որդի, — ասում էր նամակատերը, անհայտ է նրա համար, որ տղան դեռևս կարոտում է գյուղի Կաքավ աղբյուրը, թե՛ նրա՝ որ «մեր Անդրիասի աջ կուռը մնաց չարխի տակ...»:

Ափունց Ակու ամին ստանում էր ձորկեցիների նամակները, հարևանը՝ ցաքուտեցիների, նրա հարևանը՝ Բադամ Բախշին, ստանում էր նորուեցիների նամակները... Այդ խանութներում նամակները կարդում էին, ուրախանում էին, եթե լուրը բարի էր, դժբախտության դեպքում մխիթարում էին, և բոլոր դեպքերում նամակների պատասխանն ինքը՝ Ակու ամին գրում էր ձորկեցիների համար, հարևանը՝ ցաքուտեցիների և Բադամ Բախշին՝ նորուեցիների համար:

Ինչ վարձ էին ստանում նրանք, հայտնի չէր: Միայն հայտնի էր, որ Ակու ամին, նրա հարևանը և Բադամ Բախշին երբեմն տասը-տասնհինգ օր, նույնիսկ մի ամիս ժամանակով ինչ-որ գումարներ շահով տալիս էին մյուս մանրավաճառներին, և նրանք ճիշտ ժամանակին վերադարձնում էին ձեռաց փոխ առած գումարը: Երբեմն էլ, երբ գյուղից Բաքու կամ Անդրկասապյան երկիր ուղարկում էին մի ծանրոց, մեջը չորաթան, ձավար, փոխինձ, բրդե գուլպա, ուղարկողը մի թաշկինակ ձավար կամ մի տասնյակ ձու բերում էր Ակու Ամուն, ասելով.

— Էս էլ քո բաժինը, Ակու ամի... Բույրդ խնդրեց երեխայի

հասցեն լավ գրես...

Այսպես էր այն հին շուկան՝ նավթի ամբարներից մինչև Նազար բեյի տունը, որ արդեն դարձել էր Գորիսի իսկական շուկայի արհամարհված ծայրը, որտեղ դեռ բուրում էր հին Կյորեսը և Շենը՝ նրա մեռնող միջնաբերդը...

5

Այլ էր իսկական շուկան՝ Գորիսի սիրտը:

Նազար բեյի տնից մինչև դավթարխանան, այնտեղից ուղիղ գծով մինչև Մաթևոս բեյի տունը, ապա մինչև դրուժինայի գորանոցը և հայոց եկեղեցին, մի կատարյալ քաղաք էր, փոքր Մոսկվա, ինչպես ասել էր քաղաքագլուխը մի խնջույքի, Այսրկովկասի Հայդելբերգը, ըստ բժիշկ Տիկրան Պետտիչի («բժիշկ Տիկուշ»), որը նույնպես քաղաքի զարդն էր, ինչպես «Մասուն» տպարանը, լիմոնադի գործարանը, ինչպես Սպիտակ բանտը և ռուսաց եկեղեցին:

Այդպես էին քաղաքի հռչակավոր վաճառատները, ինչպես, օրինակ՝ Կիզիբինի մագազինը («Նադեժդա»), Ֆրանսիական ապրանքների մագազինը, «Դրուժբա» ընկերությունը, Ավագիմովների վաճառատունը և Պասաժը՝ նորագույն շուկան, ակնեղենի և գոհարեղենի խանութներով: Իրար ետևից ձգվում էին հարյուրավոր խանութներ միայն ռուսական մանուֆակտուրայի, ապա գալիս էին մանրուքի խանութներ, այնպես ճոխ զարդարված, որ մինչև անգամ խանութի դռներից կախված էին ժանյակներ, մետաքս թել, գույնզգույն երիզներ և ուլունքներ՝ այնքան առատ, որ խանութի դուռը չէր երևում: Շատ խանութների առաջ, հենց հրապարակում դարսված էին ապրանքի հակերը, որովհետև խանութները լիքն էին, և լիքն էին պահեստները... Շուկայի բազմությունը խոնավում էր հարուստ խանութների առաջ, մոլորվում էին

անցքերի լաբիրինթի մեջ, գնում էին հակերի կամարների տակով և հանկարծ դեմ էին առնում ավելի շքեղ խանութի:

Մի խանութի առաջ ռուսական այլուրի բուրգեր են՝ այն քան բարձր, որ խանութից երևում է միայն գավառապետի դիվանի վերին հարկը: Բուրգերի շուրջը խոնաված մարդիկ մրջյունի մեծության և մրջյունի պես կրում են այլուրո, որ թեև մի քիչ կծված է, բայց Ամբարի կատու Սողոմոնը՝ Ավագհիմովների ավագ եղբայրը, երդվում է, որ ֆուրգոնները ջուրն են ընկել, և այլուրը մի քիչ խոնավացել է, «թե չէ այլուրն իսկական Կուբան է և սա մեռնի, եթե վնասով չեմ ծախում»... Ամբարի կատուն ասում է «սա մեռնի» և ձեռքը խփում է մտտ այտին: Նա երդվում է, ըստ սովորության, ինչպես բոլոր վաճառականները, թեև կարող է չերդվել, որովհետև գիտի, որ Սիսիանի, Տաթևի և Գորիսի մահալներում արտերը խանձվել են, և հաց չկա: Ամբարի կատուն այդ շատ լավ գիտե, ինչպես և լավ գիտե, որ յուրաքանչյուր փութի մեջ ունի երեսուն կոպեկ մաքուր շահ: Նրա գործակատարները կշռում են, վաճառում են, իսկ ինքը դախլի գլխին՝ առավոտից մինչև երեկո մատները խաղացնում է փողի մեջ:

— Քեզ թաղեմ, խնամի, եթե մի քոռ կոպեկ օգուտ ունեմ էս գործում... իմ օգուտս այ էն առաջին տեսակ այլուրի մեջ է, որ չեն առնում, — խոսք է ասում մի մարդու, որն ուզում է խնամի Սողոմոնին առանձին տեսնել և այլուրը ապառիկ խնդրել: Ամբարի կատուն վաղուց է նկատել այդ, բայց ուշացնում է առանձին խոսելը և խոսում է նրանց հետ, որոնք դմակով¹ են: Նա և՛ դրամ է ընդունում, և՛ հաշվում է, և՛ խոսում է հաճախորդի հետ:

— Չե՞ս երևում, դայօղլի²... վեց արասի, վեց արասի

1 դմակով - փխբ.՝ հարուստ

2 դայօղլի - քեռու տղա

երկու մանեթ, վեց աբասի, էս էլ մի վեց աբասի: Կնունքն էլ մենակ կերար... վեց աբասի... Ա՛յ բարով, հազար բարի... — և Ամբարի կատուն ձեռքը մեկնում է գեյվեցի Իսաջանին, — որ սա էլ է եկել՝ ուրեմն Ղափանի մահալում էլ հաց չկա, — և գործակատարին կարգադրում է, տաբուրետ՝ տուր Իսաջանին... Ո՛նց ես, քեֆ, հալ... Վեց աբասի, վեց աբասի...

Իսաջանը դեռ անտարբեր նայում է դախլի առաջ հավաքված մարդկանց, որոնք վճարում են ով երկու փութի, ով երեք, ով նույնիսկ մի փութի գին:

— Դու ես պահում էս հացապակաս ժողովրդին... Օրինյալ լինես, Սողոմոն... — Ամբարի կատուն ժպտում է:

— Կարո՞ղ եմ չպահեմ, Իսաջան... Շան չարչարանք եմ քաշել, մինչի Արմավիրից այսուրը բերել եմ... Տալի՞ն են որ: Չեն տալիս, ասում են չկա: Էնտեղ էլ պինդ սով է: Բայց ի՞նչ արած. որին խնդրելով, որին տեսնելով, մի կերպ հասցրել եմ էստեղ, թե ինչ է բարեկամներս կուշտ մնան: Էն կանաչ մեռունը վկա, որ վնասով եմ ծախում:

Ավագ գործակատարը քթի տակ ժպտում է: Միայն նա գիտե, որ Ավագիմովները այսուրը Կուբանից չեն բերել, այլ Շուշի քաղաքից և ջրի գնով գնել են կայազորի համբարակից², որը գորքի համար ստացել է նոր այսուր... Միայն գործակատարը գիտե և քթի տակ ժպտում է:

Մանուֆակտուրայի խանութներից ելնում է լաստիկի, սատինի և գունավոր չիթերի բույր: Ներսում հատակը, դիմացի պատը և երկար զաստոյկան պատած են հաստ գորգերով: Դրանից է, որ այդ խանութներում ձայները խլանում են և նույնիսկ լեռնցի մարդիկ շշնջում են, ինչպես մեռելատանը: Գորգերի վրա փափուկ աղմուկով փռում են կտորների

1 տաբուրետ - աթոռ՝ առանց թիկնակի

2 համբարակ - համբար, ամբար-պահեստ, շտեմարան

հակերը, ապա մի թոփի ծայրից բռնելով ծաղկավոր շալը ծալ-ծալ նստում է, և գույները ծփում են: Լսվում է մկրատի զնգոց. «Շնորհավոր լինի, բարով մաշես...», և ուրիշ անկյունից է լսվում խուլ աղմուկը, չթի կտորի ծաղիկները մարմանդ փայլում են, և նորից է ծփում գույների ծովը:

Ներսը կիսամութ է: Արևի լույսը մինչև խորքը չի հասնում. խորքում կապույտ ցուլքով վառվում է մի ճրագ, որից ավելի խորունկ է թվում ճոթի մաղազան: Այնտեղ ինչ-որ դռնակ բացվում ու փակվում է: Ձայներն իջնում են գետնի տակ, ձայները կորչում են և ապա նորից բարձրանում են խորքից: Մաղազաների տակ խորունկ պահեստներ են, որտեղ գիշեր-ցերեկ մութ է: Ինչ գանձեր կան այնտեղ... Ահա հեռու անկյունից, որտեղ կապույտ ցուլքով վառվում է ճրագը, դեպի դուռն է գալիս գործակատարը, ուսին կտորների հակեր: Հաճախորդներին այնպես է թվում, թե գետնի տակ մաղազայի չափ տասը մաղազա կա՝ խորունկ, շատ խորունկ, որտեղ զառ-ատլասները մթնում լույս են տալիս, ինչպես ոսկու շեղջեր: Ջրընգ-գրընգ ոսկին և արծաթը և պղինձը կարթկթում են դրամարկղի մեջ, թղթադրամը խշխշում է, ինչպես ծաղկավոր չիթը:

— Դրեի չորս չարեք... իսկական Ցինդելի՝ արջանշան: Սրանից լավ վերմակի երես կլինի: Ուզում ես բութա-մախմուր տամ, — և բաց է անում թավիշը՝ կանաչ-ոսկեգույն, նշան պուտերով: Մի այլ գործակատար ձեռքին խաղացնում է պարսկական թաշկինակների փունջը: Ինչպես են խշխշում, ինչ նախշ, ինչ բույր: Մի հաճախորդ, որ հարսանիք ունի, գնել է ինչ որ տանը պատվիրել են և դեռևս նայում է դարակներին՝ չի՛ մոռացել ոչինչ, իր պառավ մոր համար արդյոք չգնի՞ այն սև շալը, թե՛ մայրը հին շալը մինչև մահ հազիվ մաշի...

Գործակատարի աչքից վրիպում է նրա տարակուսանքը: Եվ

ահա փափուկ քայլերով մոտենում է ինքը՝ մաղազայի տերը, անվանի խոջա Մակիչը: Նա բրդի նախշուն գուլպաներով է, ինչպես տանը, քայլում է՝ ասես ման է գալիս իր պարտեզում:

— Անխիդձ, էսքան ապրանք որ ծախել ես, ինչո՞ւ մի վարդ թաշկինակ չես նվիրել, — գործակատարին հանդիմանում է խոջան: Հաճախորդները հետ են քաշվում: Խոջա Մակիչը գործակատարի ձեռքից խլում է թաշկինակների փունջը:

— Էս էլ իմ խալաթը¹... Ուրախ ժամի լինի, — և նա, որ հարսանիքի համար ամեն ինչ գնել էր, ընդունում է նվերը, խոջա Մակիչին և նրա ձեռոտի² մարդկանց հրավիրում է հարսանիքի, — պառավ մոր համար գնում է սև շալը, նաև ուրիշ ապրանք՝ խոջա Մակիչի նիսիայի դավթարում իր անվան դիմաց թողնելով մի թեթև պարտք:

— Հազար անգամ ասել եմ, մի թողնեք մուշտարին դատարկ ձեռքով խանութից գնա, — խոջա Մակիչն ինքն է անցնում գաստոյկայի ետևը, իսկ մուշտարին, որ արդեն մոտեցել էր դռանը, ետ է վերադառնում:

— Առքի գնից էլ պակաս տուր, միայն դատարկ ձեռքով մի թողնի գնա... Մեզ համար է ամոթ: Գինը քանի՞ ես ասել...

— Գյազը³ վեց շայի, — վախեցած պատասխանում է գործակատարը:

— Բա սրա գինը վեց շայի է՞, որ ասել ես, — խոջա Մակիչը զայրանում է, որ գործակատարը գյազն ութ շահանոց մահուդ-վարի ռեբենակը⁴ առաջարկել է վեց շայի:

— Մխալմունք է, կպատահի, Մակիչ ապեր, — այն կողմից միջնորդում է ավագ գործակատարը:

1 խալաթ - այստեղ՝ նվեր

2 ձեռոտի - ձեռք, ոտքը տեղը, աշխատանքի ընդունակ, այստեղ՝ աշխատող

3 գյազ, գազ - երկարության պարսկական չափ = 112 սմ

4 ռեբենակ - կտորի տեսակ

Իսկ նա, որ այդ գնից դժգոհ գնում էր ուրիշ խանութ, արդեն տնտղում է կտորը:

— Սա խալիս¹ մահուդվարի է, քո իմացած թանձիֆը չի: Դե որ բերանից դուրս է թռել վեց շայի, թող վեց շայի լինի: Էդ էլ քո բախտը: Ես կհամարեմ, թե ջեբիցս փող եմ կորցրել. քանի գյազ կտրեմ:

— Կտրի ինը գյազ...

Խոջա Մակիչը գյազը շուլալում է կտորի մեջ, ծալ-ծալ թափվում է կարմիր հալավացուն: Ապա խոջան վերադառնում է մաղազայի խորքը, որտեղ մարմանդ ցուք է տալիս կապույտ ճրագը:

Իսկ ի՞նչ է կատարվում արհեստավորների խանութների առաջ և խանութների մեջ... Կարծես լեռներից մի ամբողջ զորաբանակ է իջել՝ բոբիկ, մերկ և առանց գլխարկի, և մի օրում հարկավոր է այդ բանակը հագցնել:

Ահա թափվել են դերձակների խանութների վրա: Քսան-երեսուն կարած արխալուղ է դուրս հանել Դարզի Հանեսը. «Պանհ-պանհ-պանհ... Եղար խանի տղա», — կանչում է դերձակը՝ արխալուղը հագցնելով մի լեռնցու: Իսկ նա զմայլված կանգնել է, և շողում են նրա առողջ ատամները: «Իսկը քեզ վրա է կարած...»: Լեռնցին թևերը չի շարժում ու թեև թևերի տակ սեղմում է, բայց արխալուղն այլևս ուսերից չի հանում, այլ ուզում է այդպես՝ իբրև խանի որդի երևալ հայրենի լեռներում:

Մի ուրիշ տեղ Չաքմաչի² վեսկանը նստեցրել է մի թուրք սարվորի, և երկու հոգով նրա ոտքին են քաշում սապոգը. «Հը...», — և երկուսով տնքում են, տնքալով քաշում են: «Մտավ հա՛, մտավ... Մատներդ մեջը խաղացրո՛ւ, խաղացրո՛ւ...», և

¹ խալիս - գուտ

² Չաքմաչի - երկարաձիտ կոշիկ կարող

նորից են քաշում, գոռով հագցնում են, և ահա սարվորը զարմացած նայում է, թե ո՞ր կորան ոտները:

«Մի քիչ ման գաս կբացվի», — քրտինքը սրբելով ասում է Չաքմաչի Վեսկանը, մի ուրիշին նստեցնելով:

— Վեսկան քիրվա, այ Վեսկան քիրվա, — ներս է մտնում մի վիթխարի հովիվ, ետևից շունը, — կոշիկ կկարեն...

— Կարեն, կարեն... Մատներդ մեջը խաղացրո՛ւ, խաղացրո՛ւ, — և Չաքմաչի Վեսկանը քաշում է ութերորդ զույգը, — կարեն, կարեն...

— Համա մի քիչ ճրճըռ կդնես տակը:

Ճոճռան կոշիկն առանձնապես հարգի էր սարվորների մոտ: Նրանք սիրում էին, երբ կոշիկը ձայն էր հանում, և հովիվը, որ շունն ետևից մտել է խանութ, այդ է խնդրում:

— Էդ մի քիչ դժվար է:

— Ինչի՞ է դժվար, չաքմաչի քիրվա:

— Դրա համար հարկավոր է քսան ձու, մի գրվանքա յուղ...

— և հովիվը բերում է քսան ձու և մի գրվանքա յուղ:

— Հիմա կլինի:

— Հիմա որ կլինի... Երեք օրից կոշիկներդ պատրաստ են: Էնպես ճրճըռ դնեմ մեջը, որ մինչի Ղարաբաղ ձայնը լսվի, — և հովիվը, ոտքի չափը թողած, գնում է: Իսկ Չաքմաչի Վեսկանը աշակերտներից մեկին պատվիրում է «մի լավ ձվածեղ քսան ձվից»: Հովվի բերած ձվերը և յուղն ուտում են, ապա կոշկակար վարպետը դանակով կտրատում է մի բարակ կաշի, թաթախում կեղտոտ նավթի մեջ և շարտում աշակերտին.

— Էս կդնես է՛ն հայվանի կոշիկի տակ: Էնպես ճոճռա որ...

Մայր հրապարակում ուրիշ առևտուր է: Մարերից և գյուղերից քշած բերել են հազարավոր ոչխար, կով, ձի, եգ:

Չողառները¹ գործի են: Նրանք մոտենում են ոչխարի հոտին, ձեռքով տրորում են ոչխարի մեջքը և կողքը, մի ակնթարթում հաշվում են հոտը և հարցնում են. «Հիսուն ոչխարին ի՞նչ տամ»... Միջնորդները, որոնց ձեռքով են առնում և վաճառում անասունները, իսկույն մոտենում են:

— Աստված բարի տա, — և իրար են միացնում չողառի և ոչխարատիրոջ ձեռքը:

— Հատին չորս մանեթ, որը հավանեմ:

— Հատին հինգ մանեթ:

— Լավ գին է, ես իմ աստված: Առավոտյան Հաջի Բադիրը ծախեց չորս մանեթով:

— Չորս մանեթ մի արասի:

— Աստված բարի տա, — և միջնորդը համարյա զոռով իրար է միացնում նրանց ձեռքերը և բղավում է.

— Չորս մանեթ երկու արասով հիսունը ջոկիր:

Կանչ, աղմուկ, շների կլանչոց: Հովվական շները, որոնք ոչխարի հետ սարից իջել են, անհանգիստ են, երբ օտար մարդիկ քշում են ոչխարը, և տերը նրանց չի կանչում՝ «Չամբար քոնս, Ալաբաշ, հասի», — այլ բարկանում է շների վրա և նույնիսկ նրանց վրա մահակ է բարձրացնում: Շները լռում են և գլուխը կախ միտք են անում, թե ի՞նչ կատարվեց, որ տերը իրենց վրա մահակ բարձրացրեց, այնինչ ուրիշները ոչխարը քշեցին:

Մի այլ անկյունում ձիերը վրնջում են, և նրանց հետ զիլ և արծաթահնչյուն վրնջում են քուռակները... Շո՞գ է, ծարավ են, նրանց ճնշում է բազմության աղմուկը, անհանգիստ են այն խորթ ձեռքերից, որ ահա քանի անգամ բաց արին ձիու բերանը, թե՛ նրանք կարոտել են լեռնային արոտները, որտեղ փոփռում է խոտը, և ոչ սանձ կար, ոչ այսքան մարդ:

¹ չողառ - անասուն առնող ծախող

Հրապարակում կլանչում է մի շուն, կով է բառաչում, մարդիկ բարձրագոչ աղաղակում են հայերեն, թուրքերեն, ժխորը հետզհետե սաստկանում է, ժխորը հասնում է մինչև Մեղրաքերձ, և ժխորին խառնվում է գինվորական փողը, որ հնչում է գորանոցի կողմից... Երբեմն հանկարծ լռում են, ինչպես ճնձղուկների երամը, երբ գետնի երեսով անցնում է անգղի ստվերը: Ձիավոր ոստիկանների գլուխն անցած, հրապարակը ձեղքելով սլանում է գավառային պահակախմբի պետ Ավթանդիլ Խուրշուդ բեյը... Ավազակները սարից նախիր են քշել, մամրո են սպանել, հարձակվել են փոստի վրա, թե՛ ուրիշ դեպք է եղել՝ դեռ ոչ ոք չգիտե, և ժողովուրդը ճանապարհ է տալիս. «Խուրշուդ բեյը Բարկուշատ գնաց», ասում են իրար և բոլորը հասկանում են, որ այն կողմերում «բան կա»...

Երբեմն շուկայի հրապարակով անցնում էր Պենզայի 686-րդ դրուժինայի ջոկատը՝ թմբուկի սուր կտկտոցով, բահերի ու զենքերի զրնգոցով... Առջևից գնում էր երիտասարդ սպան, որ դիտմամբ ծռել էր ճանապարհը, որովհետև ձանձրալի էր անցնել Գորիս քաղաքի խուլ փողոցներով:

Ջոկատը վերադառնում էր գինվորական վարժությունից կամ երևում էր բանտարկյալների խումբը գորշ խալաթներով՝ ոտներին շղթա (նրանց տանում էին հող փորելու) կամ սլանում էր Ավթանդիլ Խուրշուդ բեյը՝ ետևից ձիավորները, հրապարակում աղմուկը դադարում էր, ինչպես ճնձղուկների ծվծվոցը, երբ գետնի երեսով անցնում է անգղի ահարկու ստվերը:

Այդ ժխորից՝ մարդկանց և անասունների կանչերից ազատ էր Պասաժը¹: Այնտեղ ազնիվ լռություն էր: Այնտեղ ամեն ինչ

1 պասաժ - երկու կողմերից վաճառասեղաններ ունեցող ծածկված շինություն

ազնվացեղ էր և առաջին պրոբի: Ակնեղենի և գոհարեղենի խանութների կողքին կային խամիչքի և նպարեղենի մեծ խանութներ, որտեղ չէին վաճառում ոչ տեղական գինի և ոչ տեղական ձուկ, այլ վաճառում էին ֆրանսիական լիկյորներ, Հավանայի սիգար, Հռենոսի գինի և այսպիսի կոլոնիալ ապրանքներ, որոնց գնորդները բեյերն էին և չինովսիկ մեծամեծերը, նաև ռուս քահանան, որի մասին ժամհար Պարսեղը լուր էր տարածել, թե նա եփած խխունջ է ուտում:

Երբեմն մի լեռնցի կամ քոչվոր մի թուրք մոլորված մտնում էր այդ խանութներից մեկնումեկը, օրինակ, Կուրդը բեժա, որ Պասաժի հարուստ խանութներից էր. «Բաշլըղ՝ ունի՛ս, քիրվա», և հովիվը շճմած նայում էր շողշողուն դարակներին: «Ա՛յ, էնտեղ կա...», Կուր դը բեժայից ցույց էին տալիս ժամագործ Սանդրոյի խանութը: «Էնտեղ լավ բաշլըղ կա, լավ ծամոն կա, էշի փական էլ կա...»:

Պասաժի վաճառականները բուխարա փափախ չէին ծածկում, ինչպես բուն շուկայի առևտրականները, որոնց ժողովուրդը վաղեմի սովորությամբ անվանում էր խոջա: Պասաժում մահող չուխա չէին հագնում, այլ կոստյում և ծածկում էին շյապա, իսկ Եփրատ Երեմը խանութ էր մտնում սպիտակ ձեռնոցներով և այնպես անթերի հագնված, որ Լյուդմիլա Լվովնան՝ գավառային նոտարի կինը, ամուսնուն հանդիմանում էր, օրինակ բերելով Եփրատ Երեմին: Պասաժում ամեն ինչ ազնիվ էր և ազնվացեղ. այնտեղ ռուսերեն էին խոսում, և նույնիսկ Հայոց կոնսիստորիայի² քարտուղարը, որ ռուսերեն չգիտեր, Պասաժի կողքով անցնելիս խոսում էր այդ լեզվով:

Բվաշևյանի 5 1915. info Ն

1 բաշլըղ - հաստ կտորից բրդի ծածկոց

2 կոնսիստորիա - թեմական հոգևոր մարմին՝ վարչական և դատական ֆունկցիաներով

Երբեմն խոջաներից մեկն այցելում էր Պասաժի խանութը, որի տերը նրա որդին էր՝ նոր վաճառականը, հին վաճառատան ոսկե ճյուղը: Խոջան նստում էր... վենսկի աթոռի վրա, որ նրան մատուցում էր որդին. — «Ապեր, լիկյոր բաց անեմ...»: Ապերը լուռ նայում էր դարակներին՝ անհայտ, անծանոթ իրերին:

— Այ տղա, էն գիզի-բիզի բաներն ինչ են, — և խոջան մահակը մեկնում էր դեպի Ժորժ Բորմանի շոկոլադները:

— Ապեր, շոկոլադ են... Էս էլ Դեզի կանֆետ է, էս էլ Դվարժոլլու հալվա է Ադեսից, — և որդին արծաթե պատառաքաղով մեկնում էր մի կտոր Դվարժոլլու հալվա:

— Հալվան ինչ է, նրա տված օգուտն ինչ լինի, — ապերը վերադարձնում էր հալվայի կտորը. — դանավուզ կտոր լիներ, Իրանի գադաք լիներ հա... Կանֆետ ծախելով մարդ չես դառնա, այ որդի...

Բայց այդ խոսքին ներս էին մտնում Լյուդմիլա Լվովնան և բժիշկ Տիկրան Պետտիչի կինը՝ Սառա Կասպարովնան, նաև մի փոքրիկ շնիկ՝ կապույտ ժապավենով: Ապերը զարմացած նայում էր շնիկին:

— Փառքդ շատ, աստված... Սա էլ կասի, որ շուն է և շան ազգից է... — Շնիկն սկսում էր հոտոտել կանֆետի թղթերը՝ վազվզելով խանութում, ապա հաչում էր մի տղայի վրա, որ դրսից պատուհանով ճվ գիտի ինչու նայում էր խանութին:

— Պուշոկ, նե սմեյ Պուշոկ... Երեմ Նիկիտիչ, խավիարը հիանալի էր...

Խոջան զարմացած նայում էր տիկիներին, նրանք բուրում էին ինչպես խանութը, և նրանցից յուրաքանչյուրը մի ոսկեզառ կանֆետ էր: — «Երեմ Նիկիտիչ...», և խոջան ինքն իրեն մի քանի անգամ կրկնում էր. «Ուրեմն խոջա Մակիչը, Մուգումին Մկրտիչը դառավ Նիկիտ... Զեզ փանք աստված...»: Եվ աթոռի

վրա խոջան ննջում էր, ու նրան օրորում էին կանանց և յուր որդու կչկչան ձայները:

Այդպես էր Պասաժը, Գորիսի բուն շուկայի ոսկե գարդը:

Բայց և այնպես նա բուն շուկայի ճյուղն էր, ինչպես հին շուկան՝ ներկարարների, համետ կարողների և պայտարների գետնահարկ խանութներով հին շուկան արմատն էր, արդեն գառամյալ արմատը, որ այնուամենայնիվ կապված էր բունի հետ: Եվ այսպիսով, նավթի պահեստներից մինչև Մաթևոս բեյի տունը, այնտեղից դրուժինայի զորանոցը և հայոց եկեղեցին՝ մի ամբողջություն էր, մի ամբողջական շուկա, որ կենտրոնն էր Գորիս քաղաքի և կենտրոնն էր Զանգեզուր ընդարձակ գավառի՝ Սևանա լճից հարավ, մինչև Արաքս:

6

Բացվում է առավոտը:

Չորերի մթնում հագիվ է նշմարվում Շենը: Բարակ ծուխը խառնվել է գիշերվա մշուշին, և չեն երևում ոչ քարափոր տները, ոչ Կյորեսի հին եկեղեցին, այլ միայն նշմարվում են ժայռերի կատարները մշուշի մեջ: Իսկ քաղաքում արև է... Տների թիթեղյա կտուրները ցոլցոլում են, գոյացնելով կաթնագույն լույսի ծով, որի մեջ, ինչպես դեղին յուղագունդ, լողում է ռուսաց եկեղեցու ոսկե գմբեթը:

Հետզհետե զարթնում է Գորիսը:

Մսավաճառներն առաջինն են բացում խանութները: Ահագին կեռերից գլխիվայր կախված են եզներ և ոչխարներ, որոնք դեռ երեկ մայում էին: Արևն ընկնում է նրանց կարմիր մսերին, և ահագին դմակները, ինչպես պղնձե վահաններ, արևից ցոլքը նետում են դեռ քնած տների վրա: Խանութի հատակին ընկած են եզների գլուխներ՝ վիթխարի եղջյուրներով: Մեկի շնչափողից կաթկթել է արյունը: Մի ոչխարի գլուխ՝ սառած

աչքերով զարմացած նայում է արևին: Եզան կծղակի մեջ դեռ կանաչ է խնձորախոտի տերևը:

Ահա գալիս են առաջին գնորդները, որոնք միս չեն առնում, այլ փորոտիք, աղիքներ, ոտքեր և գլուխ: Շուկայի պահակ Կետանը խսիրի մեջ փաթաթում է մի գլուխ և ութ ոտք: Մսավաճառ Պետրուսը նրանից դրամ չի վերցնում, այլ միայն Կետանին պատվիրում է ցերեկով իրենց այգին ջրել: Գալիս է խարչենի¹ պահող Թևատորոսը, որի ճաշարանում երկու կոպեկի «կես պորցի» բոզբաշ են ուտում Ամիր Աստանը, սալդաթ Երանոսը, Ճոլուն Կևին, Քյաթառան, քարահունջեցի Ճաղար Պետին և այս կարգի մարդիկ, որոնք գիշերում էին կիսավերակ քարանձավներում, խոտի դեզերի մեջ և բուլվարի ցանկապատի տակ: Գալիս է Թևատորոսը և յուր ճաշարանի համար շալակած տանում է ճարպի կտորներ, աղիք և եզան գլուխ:

Մսավաճառների խանութների առաջ գլխահակ շրջում են շները, որոնք դեռ գիշերն են զգացել թարմ մսի հոտ և անհանգիստ խլրտացել են մսի խանութների շուրջը: Շները գլուխը կախ ման են գալիս, կարծես նրանք ինչ-որ լուրջ բանի են, ինչպես Սպիտակ բանտի պահապանները, որոնք գիշերցերեկ պարիսպների վրա գնում գալիս են: Շներից ոչ մեկը չի հանդգնում մոտենալ մսի խանութներին: Շները հին են, ինչպես Գորիսում հին է «դավթարխանան»: Նրանք սեփական կողերի վրա փորձել են, որ եթե մոտենան մսավաճառների խանութներին, դասաբ Պետրուսը կարող է նրանց գլխով զարկել տասը գրվանքանոց կշռաքարը, քիթը մեծ Իվանը կշարտի մեծ դանակը, իսկ Դանգա-Բուռուն Ասրին իր երկար ոտքով շանն այնպես կխփի, որ շունը երեք անգամ օդի մեջ կպտտվի և այլևս երբեք չի պտտվի: Շներն այդ լավ գիտեն

¹ խարչենի - ճաշարան

և դրա համար հեռու են շրջում և կամ չեն շրջում, այլ սովից լիզում են իրենց ոտքը կամ կլափելով բերանը՝ ճանճ են որսում, այն ուռած ճանճերը, որ մինչև անգամ դավթարխանայից առավոտները հավաքվում են մսի խանութների վրա... Միայն երկու շուն հեռվից հեռու, ինչպես հուղարկավոր, հետևում են խարչևնի Թևատրոսին, որ տանում է եզան մորթած գլուխը:

Արևը հետզհետե բարձրանում է, և արդեն երևում են առաջին միս առնողները: — Պետրոս ամի, մի լավ կոլոլակացու կտրի, — ասում է բախկալ Այազը: Ահա եկավ Փոշտի Անտոնը, որից հետո մեկ-մեկ երևում են մանր աստիճանավորները: Շուկայում խանութներն իրար ետևից բացվում են: Առավոտի ցինջ օդում լսվում են մետաղի սուր և անդուրեկան ձայներ: Այստեղ մի դուռ ծալեցին և կայցրին պատին, այնտեղ աղմուկով հետ քաշեցին երկաթե կապը (և բոլորը գիտեն, որ խանութն աղմուկով բացողը մելոչնի Բախշին է), մի այլ տեղ զնգաց ցուցանակի թիթեղը, վերջապես ահա Պասաժի խանութների դռներն էլ բացվեցին, բայց ոչ կողքի, այլ դեպի վեր, որովհետև նրանք հնարով են շինած և հնարով էլ զնգում են:

Արդեն միս, հաց և կանաչի է առել ռուս քահանայի աղախինը՝ քոծ Մառուսյան, որի և ռուս քահանայի մասին անառակ լուրեր էր տարածում տիրացու Պարսեղը՝ Տեր գի բազումի հավատարիմ օգնականը, մոլեռանդ հավատացյալ և խիստ ռուսատյաց: Արդեն միս, հաց և կանաչի են առել Մառուսյան, ստրաժնիկ¹ Վասիլի կինը, Պաչիստի Ավանեսը, կոնսիստորիայի ղալամդանը², Վաղարշակ բեյի ծառան, Ֆայտոնչի Իբիշը, Չաքմաչի Վեսկանը կես ոչխար է տարել, որովհետև երեկոյան նշանդրեք կա: Ահա հայոց ուսումնարանի վարժապետ պարուն Արշակը ևս երկու գրվանքա միս առավ և

1 ստրաժնիկ - պահնորդ

2 ղալամդան - գրագիր

ոսկորից բռնած տուն է տանում՝ ետևից մի պառապ շուն, որը ճանաչում է մսավաճառ Պետրուսի բոլոր հաճախորդներին, որոնց մեջ ամենաբարին պարուն Արշակն է:

Հայոց ուսումնարանի վարժապետ Արշակն էլ միս առավ, և հանկարծ մսավաճառի խանութի առաջ ծանր-ծանր քայլերով երևաց ինքը՝ Ներսես բեյը, ոչ այն Ներսես բեյը, որ կոչվում է Խուրդա կամ Կարճիկ Ներսես բեյ և ծառայում է դատարանում և ոչ էլ այն Պրիստավի կոչված Ներսես բեյը, այլ Հաստ Ներսես բեյը՝ գավառային վարչության սյունը:

— Պետրո՞ւսը, — կանչում է Ներսես բեյը և կես բոպե այլևս ոչինչ չի ասում:

Եվ կարիք չկար, որ ասեր: Նրա փոխարեն ասում էին նրա ուռած և արյունով լցված աչքերը, հաստ շրթունքը, որ կարծես չորրորդ կզակն էր, ձյունափայլ բրյուկը և նույնպես ձյունափայլ տյուժուրկան՝ խնամքով արդուկած և կոճկած մինչև վերջին կոճակը: Հանդարտ ծփում էր նրա մարմինը, ինչպես ահագին ժայռ, որ ցցվել է ծովի մեջ և շողշողում է արևից: Ներսես բեյը ոչինչ չէր ասում և չէր նկատում այն մանր չինովնիկներին, որոնք նրա կողքից ահով են անցնում: Գարադաբուլդի Մուխանը, նա, որ գրպանները սիրում էր լցնել Օրդուբադի չիրով, արձանացել է և այդպես մի շաբաթ արձանացած կմնա, եթե Ներսես բեյը հրամայի: Բայց Ներսես բեյը ոչ մանր չինովնիկներին է նկատում, ոչ տեսնում է Մուխանի արձանը, այլ խոր հագում է՝ խոռալով և շատ խոր, Ներսես բեյը դեռ հագում է «հարուստի հագով», իսկ մսավաճառ Պետրուսը բարձրացրել է սպիտակ քաթանը, որի ետև, մյուս գնորդների աչքից հեռու, կախված էին երկու ոչխար՝ ոսկեգույն դմակներով:

— Դովնացու ուղարկի, — և Ներսես բեյը երեսը շրջում է

1 տյուժուրկա - տնային կամ տարագային բաձկնու

դեպի դավթարխանայի շենքը՝ շուկայի դիմաց: Ներսես բեյը գնաց, և գավառային վարչության առաջ խոնված ժողովուրդը պատկառանքով դեռ նոր է նրան ճանապարհ տվել, այնինչ դոլմացուն արդեն նրա տանն է և գարադաբուլդի Մուխանը՝ քրտինքը սրբելով, խանումի՝ տիկին Վարսենիկի առաջ գովում է միսը:

Մսավաճառ Պետրուսը Հաստ Ներսես բեյից ևս դրամ չէր առնում, ինչպես շուկայի պահակ Կետանից, որը ոչխարի մի գլխի և ութ ոտքի դիմաց ցերեկը պիտի ջրեր Պետրուսի այգին: Իսկ դոլմայի, կոլոլակի, բոզբաշի, յախնիի մսացուի դիմաց Հաստ Ներսես բեյը տարվա սկզբին, երբ բոլոր առևտրականները պատենտ էին առնում, հարկային տեսչին ի միջի այլոց ասում էր.

— Ինչ առևտրական է այդ Պետրուսը որ... խեղճ աղքատի մեկն է, սիրելի Նիկիֆոր Վասիլիչ, և դուք ինքներդ եք իմանում...

Ահա երևաց ինքը՝ քաղաքի հայրը, քաղաքագլուխ Մաթևոս բեյը, նրա ետևից կիսահամր-կիսախուլ Կիրին, որ քաղաքային այգու պահակն է, քաղաքային ինքնավարության (դումա) ծառան և միաժամանակ տիկին Օլինկայի սպասավորը՝ ծանրություններ տեղափոխելու, գորգերը լվալու, Շոր աղբյուրից կժերով ջուր բերելու շաբաթ օրերը, երբ տիկին Օլինկան իբրև երեք լվացարարուհու կարգադրիչ, սկսում էր լվացքը... Այն ինչ էր կատարվում քեզ հետ, իմ հայրենի քաղաք: Այդ օրերին չէր կարելի անցնել ոչ միայն նրանց տան առաջով, այլ նույնիսկ հարևան փողոցով չէր կարելի անցնել... Անհամար բարձերից միլիոն բմբուլ թռչում էր քաղաքի և տների վրա, ինչպես ուռենու սերմերը մայիսին: Բմբուլը թռչելով հասնում էր մինչև դատարանի շենքը և նստում էր խեղճ գրագրի ունքերի վրա: Եվ ամբողջ քաղաքը գիտեր, որ նրանց տանը

լվացք կա: Իսկ երբ բմբուլի ամպերն անցնում էին՝ բակը, ցանկապատը, նույնիսկ փողոցի պատերը սպիտակում էին փռած լվացքից:

Մինչդեռ մենք զբաղվեցինք տիկին Օլինկայի լվացքով, արդեն շուկա մտավ քաղաքագլուխը և նրա անբաժան թիկնապահ Կիրին: Մաթևոս բեյը, մոտենալով մսավաճառների խանութին, միայն վերահասու է նրանց մաքրության: Նա գերադասում է մրգավաճառների խանութները, որոնց տները, նրա անձնական թույլտվությամբ, գրավել են նաև հրապարակի և մայթի մասը՝ ձմերուկի և սեխի դեզերով և խաղողի կողովներով: Խանութի ճակատից մինչև հրապարակը, որտեղ ձմերուկներն են, փռված է հաստ կտավ, մրգերն արևից պաշտպանելու համար: Այդ անուշահոտ բուրգերի և մրգավաճառի խանութների միջև ընկնում է մի նեղ անցք, այնքան նեղ, որ երկու մարդ կողք-կողքի դժվար են անցնում: Բայց հենց այդ նեղ անցքն էլ քաղաքագլխի սիրած վայրն է ամբողջ քաղաքում:

Մաթևոս բեյը, նրա հետևից Կիրին շտապում էին ոչ թե մսավաճառների մոտ, այլ անմահության այդ դրախտը: Առանց զմայլանքի չի կարելի նկարագրել այն տեսարանը, երբ Բիժո Ակյալը՝ նշանավոր մրգավաճառը, Մաթևոս բեյի քթին էր մոտեցնում դեղին կանաչ սեխը, որի վրա դեռ մնում էր ցողի մի քանի կաթիլ: Եվ Մաթևոս բեյը, որ ալեհեր էր, երեխայի նման հիանում էր, Բիժո Ակյալի ձեռքից սեխն առնում և հոտոտում էր: Ապա այդ սեխը խանութպանն առանձնացնում ու բերում էր ձմերուկ, ինչ ձմերուկ... Իսկ Մաթևոս բեյն արդեն մտել է հարևան խանութը, որովհետև նրա աչքին են ընկել մուգ մանիշակագույն սալորները: Եվ նա մանրամասն հարցնում է, թե ո՞ւմ այգուցն է, արդյոք սառը մատանում կդիմանամ մինչև նոյեմբերի 4-ը (տիկին Օլինկայի

ծննդյան օրը), կարելի է մուրաբա եփել այդ սալորից, այդ ֆենումենալ շլորից, ինչպես ասում էր Մաթևոս բեյը:

Օրվա այն ժամն էր, որին ժողովուրդն կոչում էր դատավորի թեյի վախտ, այսինքն ժամը 11-ը անց էր, և դատավորները դեռ նոր էին գնում դատարան, որի առաջ խոնված սպասում էր հազար մարդ: Դատավորի թեյի վախտն էր, բայց Մաթևոս բեյը դեռ չէր հասել մրգավաճառի վերջին խանութին: Հակառակի նման այդ խանութները շատ էին, բոլորը մի շարքի էին և կարծես դիտմամբ հավաքվել էին հենց դումայի շենքի տակ, քաղաքագլխի ճանապարհի վրա: Քաղաքում՝ դումայի մի քանի անդամներ, որոնք պրոգրեսիստ էին, բամբասում էին Մաթևոս բեյի այդ պակաս կողմը և պատրաստվում էին նոր ընտրություններին նրան սև քվե տալ: Բայց այդ միայն բամբասանք էր, իսկ Գորիսում ղում չէին բամբասում, մինչև անգամ նավթավաճառ Գեորգուն էին բամբասում, թե իբրև նավթի պահեստը նա կառուցել է ջրաղացների առվի մոտ, որպեսզի... Զարմանալի քաղաք էր Գորիսը:

7

Առավոտից լսվող առանձին ձայները՝ մի անհանգիստ շան հաչոց, քաղաք մտնող նախիրի բառաչ, քարավանների դողանջը, Ներսես բեյի հազը, խանութների բացվող դռների աղմուկը, վերջապես այն ձայները, որ հետզհետե բարձրանում են դարբնոցներից և թիթեղագործների արհեստանոցներից, այդ ամենը, դեռևս անախորժ աղմուկ են, նման այն աղմուկին, որ արձակում է նվագախումբը վարագույրից առաջ: Բայց ահա դիրիժորը բարձրացնում է ձողիկը, և նվագախումբը ներդաշնակ հնչեցնում է բարդ սիմֆոնիան:

Այդպես էլ ժամը 11-ից անց, երբ քաղաքագլուխն ստորագրում էր առաջին թուղթը, քաղաքի անկարգ ձայներն իրար

հարմարելով սկսում էին ներդաշնակ հնչել, գոյացնելով մի քաղցրալուր նվագ: Պատահում էր, որ մի ձայն դուրս էր թռչում այդ աղմուկից, ինչպես կեղծ հնչյուն նվագախմբում: Պատահում էր, որ մի հովիվ սարերից իջնող մարդկանց և անասունների հեղեղի մեջ կորցնում էր իր շանը և հենց փողոցում կանչում էր, «Ալաբաշ, հեյ, Ալաբաշ...»: Այդ ձայնին իսկույն պատշգամբ էր դուրս գալիս քաղաքագլուխը, որպեսզի խլացնի այդ աններդաշնակ ձայնը և մինչև անգամ գայրանում էր, ինչպես զգայուն դիրիժորը, բայց նույն մարդկային ժխորն ինչպես հեղեղ խլացնում էր այդ անպատեհ և անհարիր կանչը: Եվ նույնիսկ եթե այդ ժամանակ բոլորովին մոտիկ մի աքլոր շոգից կատաղած կանչեր, եթե երկու չարաձճի գիմնագիստներ, անցնելով դալլաք Բոզու վարսավիրանոցի կողքով, կանչեին՝ «դալլաք Բոզի, գլուխդ խոզի» և ինքը՝ հին շուկայի պատվելի վարսավիրն ընկներ նրանց հետևից և բարձրաձայն ասեր. «Այ, ես ձեր խրատողի...», միևնույնն է, ոչինչ այլևս չէր խանգարի այն ռիթմը, որով ընթանում էր քաղաքի աղմուկը:

Նա շուկա էր մտել յոթ ճանապարհով, նա հոսում էր դավթարխանայի, քաղաքայինինքնավարության, դատարանի, ոստիկանական վարչության, հարկային տեսչի, պետական գանձարանի և սուբահանոցի՝ նախնական կալանատան յոթ դարպասներից, որոնք բացվում էին շուկայի վրա: Ինչպես բարակ առու, այդ աղմուկը գալիս էր ճոթի մաղազանների խորունկ խորքերից, որտեղ լեռնցիների խրոխտ ձայները խլանում էին... Եվ ինչքան արևը բարձրանար, այնքան զորեղանում էր նվագը և արևի թեքվելու հետ, երբ դեպի լեռներն էին վերադառնում գյուղացիները և քոչվորները, այդ սիմֆոնիան մոտենում էր իր վախճանին:

Այդ պահին քաղաքի ամենահետաքրքիր անկյունները ոչ մանուֆակտուրայի խանութներն էին, ոչ պետական հիմ-

նարկները և ոչ էլ նույնիսկ Պասաժը: Դատարանում դատավորներն առանձնացել էին խորհրդակցության, և մի ամբողջ ժամ նրանք չէին կարողանում քրեական դատավարության Կոճղ Օրինացի մեջ գտնել այն հոդվածը, որով կարելի է հարևանի գոմշի պոչը թրով կտրող հանցագործին պատժել, և արդեն երդվյալ հավատարմատար Ֆեոկտիստ Իվանիչն առաջարկում էր գործն ուղարկել նոր քննության, որովհետև շատ մութ էին հանցագործության հանգամանքները... Գավառային ինքնավարության մեջ այն ժամն էր, երբ Համգա բեյ Մահմուդբեկովը թավ ձայնով «անառակ» անեկդոտներ էր պատմում, իսկ Նազար բեյը աղվեսահաչ էր տալիս... Այդպիսի ժամ էր քաղաքային ինքնավարության մեջ և հայոց վիճակային կոնսիստորիայում այդպիսի խաղաղ ժամ էր, որովհետև Տեր զի բազումը վաղուց էր կնքել ծննդյան երկու վկայականները:

Նույնիսկ փողոցները խաղաղ էին: Ծառի շվաքում կարելի էր հանդիպել մի քանի գյուղացիների, որոնք կամ սեխ էին ուտում, կամ փռել էին գնած ապրանքը և նորից նոր հաշվում էին՝ անընդհատ կրկնելով. «Հո չխաբե՞ց մեզ էն շան որդին...»: Բայց հետաքրքիր չեն սեխ ուտող գյուղացիները և կամ նրանք, որոնք իրար երեսի նայելով դժվարանում են գտնել, թե գյազը 27 կոպեկով մահուդվարին ինչքա՞ն կանի, եթե իրենք գնել են 5 գյազ և մի չարեք:

Քաղաքում այդ պահին ամենահետաքրքիր տեսարանը խոհանոցներումն էր և ոչ թե սենյակներում, որտեղ նույնիսկ Հերսեյան՝ «Թևը կտորած հրեշտակը», շրջում էր տնային զգեստով և չուներ այն հմայքը, որ ուներ, երբ հագնում էր խշխշան շորերը և պահում էր երկնագույն մետաքս հովանոցը:

Ամենահետաքրքիրը խոհանոցներում էր...

Ներս մտնենք Հաստ Ներսես բեյի տան դարպասով:

Արդեն դարպասի մոտ զգացվում է այն բույրը, որով անսխալ կարելի է որոշել, թե ի՞նչ վիճակումն է դուրման: Արդյոք այն, երբ փակ կոկոնի նման հազիվ է երևում մի կտոր վարդագույն միս, երբ հետզհետե փքվելով իր մեջ է կլանում շոգին և չոր մրգերի հյութը, և խաղողի տերևների արանքներում բրնձի հատիկները խաղում են... Կաթսան փրփրում է, շոգին երբեմն բարձրացնում է կափարիչը պուֆ անելով, և կափարիչը զնգալով նստում է: Կաթսայի այդ շնչառությունը հիշեցնում է Ներսես բեյի հետկեսօրյա քունը, երբ հաստ շրթունքները ուռցնելով քնի մեջ նա պուֆ էր անում, արձակելով հոտավետ շունչ:

Մեծ կաթսայի կողքին շար են ընկել բազմաթիվ ջամեր, բաղյաներ, կոթավորներ, պղնձե պնակներ, որոնց պարունակությունը և կետ նպատակը նույն դուրման է: Մեկի մեջ տաքանում է սերկևիլի և նռան ջուր, որ պիտի եռա միայն մի անգամ, ապա ծաղկավոր կոթամանի մեջ աղախինը պիտի իջեցնի մառանը՝ սառեցնելու: Նա պիտի երևա այն բույսին, երբ մեծ ափսեի մեջ խոհանոցից դուրս կգա դուրման, և Ներսես բեյը նրա գոլորշին կհանգցնի նռան և սերկևիլի սառած ջրով: Նրա կողքին տաքանում է հիլի և դաբչինի լուծույթը, ավելի հեռու չորանում է այն կարմիր հացը, որ Ներսես բեյը մատներով պիտի փշրի դուրմայի ջրալի հյութի մեջ: Խոհանոցում այլ պնակների մեջ կանաչի է՝ քաղցր սոխ, կինձ, կոտեմ, առանձին դարսված են սպիտակ բողկի պահունակները, ոչ այն բողկի, որ հասնում է մի ամսում, այլ այն, որ մի տարում հազիվ է հասնում, բայց երեք տարի համը պահում է:

Խոհանոցում Ներսես բեյի կինը ձեռքի աղացով սուրճ է մանրում և գանգատվում է, որ ֆրանսիական ապրանքների մագազինից այլևս հարկավոր չէ սուրճ առնել, այլ հարկավոր

է առնել Եփրատ Երեմից, որի սուրճը Լյուդմիլա Լվովսկան շատ է հավանել: Նա գանգատվում է, բայց ականջը կաթսայի կողմն է. յուրաքանչյուր քլթոց, կափարիչի յուրաքանչյուր գրնգոց նրա համար նշաններ են դոլմայի ձևավորման: Տանտիկինը ձեռքի փոքրիկ շերեփով չափ է տալիս այդ բարդ շարժման: Ինչպես նավավար նա վարում է ճաշի նավը մինչև վերջին նավահանգիստը, մինչև...

Բայց այդպես էր բախտը Գորիսի շատ առաքինի և անվանի տիկիներին, նրանց այդ էր վիճակված՝ բմբուլի բարձերը փքված պահել, անկողինը փափուկ, ճաշն անթերի և առատ, տունը հարուստ, իմանալ սուրճ եփել և հյուրերին զբաղեցնել մինչև սուրճը և ապա լոտո կամ թուղթ խաղալ: Այդ էր նրանց վիճակը, և նրանցից շատերը նույնիսկ ամուսնու պաշտոնը չգիտեին, այլ միայն գիտեին, որ նա դավթարխանայի մեծերից է և նրանից բարձր միայն երկու բեյ կա՝ այսինչը և այնինչը, իսկ մնացած բոլոր բեյերը նրանից քաշ են, նրանց կանայք իրենից քաշ են, նրանց երեխաներն ինչ են, որ խաղան իր երեխաների հետ: Նրանք կարող են ունենալ գիլանառի՝ մուրաբա, իսկ իրենք՝ սերկևիլի, նրանց սերվիզն արծաթից է, իրենցը՝ արծաթ ոսկեջրած, մի խոսքով, մի աստիճան պիտի բարձր լինեին այն բեյերից, որոնցից աստիճանով բարձր էր տան տերը:

Այդպես էին այդ կանայք՝ բազմաթիվ երեխաների մայր, խոհանոցի տնօրեն, հյուրընկալուհի և դեռևս ինչքան պարտականություններ ունեին նրանք... Ահա դիմաց-դիմաց պատուհանից խոսում են երկու այդպիսի տանտիրուհի.

— Վարսենիկ, էդ ինչո՞ւ ձեր լույսերը ամբողջ գիշեր վառվում էին... Հյուրերդ ուշ գնացին, հա՛...

— Ինչ ուշ, սհաթի տասներկուսին չարեք էր պակաս, որ

1 գիլանառ, գիլանար - բալ

գնացին... Աղջի, տաք էր, տաք... Միրոս ուզում էր ճաքի:

— Է, տաք ասում ես պրծնում... Գիշերը աչքերս չեմ փակել: Դու դեռ լավ ես: Ուզում եմ գնամ Շուշի. ասում են պրոֆեսոր Բահաթուրովը եկել է... Ժենսկիյ հիվանդություննից նա լավ է...

— Բախտավոր ես... Ես էլ կգայի, եթե երեխան չլիներ...

Պատուհանները փակում են, և երկու սիրելի հարևանուհիները իրար հասցեի շնջում են.

— Հողեմ գլուխդ, թե քո մարդը քեզ Շուշի կուղարկի... Դու երեխան մահանա բռնի:

— Էդ դեղնած կերպարանքիդ Բահաթուրովն էր պակաս...

Եվ միայն կարելի է զարմանալ, թե որքան խելոք էին այդ կանայք և ինչ եռանդի տեր էին, որ այդքան զբաղմունքից հետո դեռևս ժամանակ էին գտնում կտրելու փողոցը, որպեսզի փորձեն հարևանի մուրաբայի համը, այն մուրաբայի, որի եփելու կերպը քաղաքներից բերել է Վառվառա Մինանյան, տիկին Վառիսկան, Վառի-բաջին, ինչպես նրան կանչում էր լվացարարուհի Մինան: Նրանք ժամանակ էին գտնում վերջին մոդայի պլեդիրիայի ձևն ընդօրինակելու, նույնիսկ մտնում էին կանացի դերձակ Մացակի տունը, իբրև թե պատահմամբ, բայց նպատակ ունենալով տեսնել այն կոֆտան, որ պատվիրել է տիկին Օլիսկան և որի մասին այնքան շատ էին խոսում Լալազարանց տանը: Եվ ինչի՞ մասին կարծիք չէին հայտնում և ինչ կարծիքներ չէին հայտնում նրանք...

— Ստուդենտ Ռուբենը շատ կախավի, եթե Հերսեյային առնի: Նրա մեջն առողջ չի...

— Ամբրումովի տղան չի բարիշում խորթ մոր հետ: Ասում են տեր Զավենը գնացել է հաշտեցնի...

— Սահակ Սերգեյիչի մեծ աղջիկը լկստված է... Երեկ գիշեր նրան բուլվարում տեսել են ռուս օֆիցերի հետ...

— Է, ժամանակս փոխվել է, զարգացել են, լուսավորվել

են... Մեզնից ծնվածն էլ մեզ չի հավանում...

— Տեղն է, Սահակ Սերգեյիչի կնոջ տեղն է... Ասում էին աղջկադ հեռու մի ուղարկի, կլկստվի, թե թող ուսումը տեղ տա, բժիշկ պիտի դառնա: Դե հիմա թող բժիշկ դառնա... Կդառնա, ինչպես չէ:

Այդպիսի կարծիքներ հայտնում էր նաև տիկին Վարսենիկը, ոչ միայն պատուհանից զրուցելով հարևանուհու հետ կամ այդ նպատակով հյուր գնալով մի տուն, որտեղ իրար էին փոխանակում լուրերը, լուր էին փոխ առնում, ինչպես փոխ էին առնում մի աման նավթ, որովհետև ցերեկով մոռացել էին գնել, առժամանակով առնում էին լուրը, ինչպես մի անգամի համար հարևանից վերցնում էին փլավ քամելու պղնձե մաղը: Տիկին Վարսենիկն այդ բանով զբաղվում էր նույնիսկ խոհանոցում, դուլմայի ձևավորման ամենապատասխանատու րոպեին, երբ կրակի հզորացումը կամ մի ավելորդ համտես կարող էր փչացնել ամեն ինչ, ինչպես եթե նավավարը աչքը դեպի ծովային ճայերը, նավը հանկարծ զարկեր ստորջրյա քարի...

Բայց տիկին Վարսենիկի ձիրքն էլ հենց այն էր, որ նա կարող էր ֆրանսիական ապրանքների մագազինի սուրճը վատաբանել և նույն ժամին կրակից հանել մի փայտ, որի ջերմությունից նռան և սերկևիլի ջուրը կսևանար: Տիկին Վարսենիկն իր աղախինին պատմում էր.

— Ասում են երեք օր առաջ Շենում մի կին գնացել է բանջարի, հասել է մինչև Մատուռի ձորը... Քանի միտս է, գինու փարչը դիր առվի մեջ, մի քանի էլ դամբուլ քաղի էն ծայրի ծառից, իսկ ինքը բաց է անում կաթսայի կափարիչը և գոլորշուց, բույրից, ավելի ճիշտ, եռացող ջրից հասկանում է, թե ինչ է կատարվում կաթսայի խորքում:

— Գալիս է, պապան գալիս է, հետն էլ մի մարդ կա, —

ճչալով ներս է վազում տիկին Վարսենիկի փոքրիկ աղջիկը, որին մայրը պահակ է դրել փողոցի անկյունում:

— Գալիս է, պապան գալիս է և հետն էլ Նազար դյադյան է, — ճչալով ներս է վազում տիկին Վարսենիկի փոքր տղան, որ ավելի հեռվում էր դիրք պահել:

— Գալին են, — ճչում են երեխաները, ինչպես նավաստիները կկանչեն.

— Ցամաքը երևաց, ցամաքը...

Այստեղ տիկին Վարսենիկի ձիրքը հասնում է կատարելության, մինչև տանտիկնության արվեստի բարձունքները:

— Կաթսան մի կողմ դիր, — և հյուրի համար ավելացնում է ձիշտ այնպիսի գավաթ, ինչպիսին դրել է ամուսնու համար:

— Բողկը ջրից հանի, — և շտապում է հինգ բոպետում զգեստը փոխել, հարդարել իրեն, փոքր տղայի գոտին շտկել, աղջկանը հիշեցնել, որ Նազար դյադյային հարկավոր է բարևել և այդ տագնապի մեջ մոռանում է բուրբ մատի մուրը, որ կնկատի երեկոյան, երբ շարունակի պատմել այն կնոջ մասին, որ երեք օր առաջ գնացել էր Մատուռի ձորը...

Ներսես բեյի և նրա հյուրի՝ Նազար բեյի ներս մտնելուց հետո ճաշն իսկույն չի սկսվում, թեև Ներսես բեյը դեռևս ռապորտ գրելուց էր քաղց զգացել, ավելի ձիշտ նրա քթովն էր ընկել դոլմայի հոտը, ինչպես տիկին Օլինկայի բարձերից մի բմբուլ հասել էր մինչև դատարան և նստել խեղճ գրագրի ունքին: Ներսես բեյը քաղցած էր, բայց կային անխուսափելի ծեսեր, ինչպես բողկը անխուսափելի էր դոլմայից: Այդ ծեսերից վեհագույնը կատարվում էր այգում, երբ Ներսես բեյն իր սեփական ձեռքով, վարունգի թփերի մեջ փնտրում էր երկու-երեք փոքր վարունգ, ծաղիկը դեռ պոչին, փոքրիկ փշիկներով, ինչպես երեխայի աղվամազը, այն նուրբ վարունգը, որ բերանի մեջ հալվում է և որին Ներսես բեյը

մեծարում էր տասնյակ փաղաքշական բառերով՝ պիկուլիա, կուլուլիա, պիծի-միծի Բաղդասար, Կլապիդոն Իվանիչ, բիբուլի և այլ այսպիսի բառերով, որոնցից մի քանիսը յուր ժամանակ ուղղված էին տիկին Վարսենիկին: Բայց ահա նա գտավ այն վարունգները, որոնց, Ներսես բեյի ասելով, աստված Քարահունջի օղու հետ միաժամանակ աշխարհ է ուղարկել, որպեսզի մարդկային հոգին չձանձրանա...

Եվ ճաշը սկսվում էր...

Սկսվում էր այն ճաշը, որից հետո տիկին Վարսենիկի աղախինը կանչում էր լվացարարուհի Մինային, և երկուսով միասին առվի ջրում մոխրով լվանում էին պնակները, կաթսաները, մեծ ու փոքր ափսեները... Եվ մինչև արևը մայր մտներ, նրանք լվանում էին: Իսկ ներսը, հով սենյակում, դիվանների մեջ ընկղմած քնել էին Ներսես բեյը և Նազար բեյը. տիկին Վարսենիկը գնացել էր իմանա, թե արդյոք չէ՞ն այրվել տիկին Վառինկայի գաթաները, մեծ տղան պապայից ծածուկ ընկուզենու տակ ծխում էր, փոքրը փետում էր թիթեռի թևերը, մեծ աղջիկը պատուհանից ո՞վ գիտի ինչու նայում էր դուրս, իսկ փոքրն սպառնում էր պապային ասել, որ ժորժիկը ծխել է և մամային ասել, որ մեծ քույրը դարձյալ պատուհանից չէր հեռանում:

Փողոցում լռություն էր: Լսվում էր միայն ամանների գնգգնգոցը և Ներսես բեյի միալար պուֆերը, կարծես դեռևս կաթսայի մեջ դուլման եռում էր:

8

Ամբողջ քաղաքում բեյերը քնել են հետկեսօրյա քնով, և քանի նրանք քնած են, հարկավոր է պտույտ անել քաղաքի փողոցներում, որովհետև շներն էլ քնած են: Իսկ Գորիս քաղաքի շները կատվի ձագեր չէին, ինչպես Լյուդմիլլա

Լվովնայի շնիկը, որի մասին խոջա Մակիչը մի անգամ ասել էր.

— Փառքդ շատ, աստված... Սա էլ կասի, որ շուն է և շան ազգից է:

Գործիսում հայտնի շներ կային, ինչպես օրինակ՝ Սիմոն բեյի Թորուշը, որից ամբողջ թաղը դողում էր, և նույնիսկ մուրացկանները սիրտ չէին անում նրանց բակը մտնել: Նրանք շներ չէին, այլ շղթայած առյուծներ և վագրեր, ինչպես Խանլար բեյի Զինդառ շունը, որ տիրոջ հետևից գնում էր գյուղերը հավ հավաքելու, այսինքն աչքին ընկած հավը կուլ էր տալիս և մնում էր անպատիժ, կարծես թագավորական խարջ հավաքող էր: Հապա պրիստավ Աղալոյի Զանգի-Զրանգին. նրանց փողոցով անց ու դարձը դադարում էր, երբ լուր էր տարածվում, որ պրիստավ Աղալոն էլի մեղք է եկել շներին և նրանց արձակել է: Վերջապես փաստ է, որ 1913 թվի դեկտեմբերի 4-ին Գորիսի քաղաքային դուման քննության առավ շների հարցը, որովհետև Սիմոն բեյի Թորուշը կծել էր Փոշտի Աստոնի քիթը՝ պարտականության կատարման, այսինքն նամակատարության ժամին: Այդ առթիվ դումայում մեծ կռիվ ծագեց պրոգրեսիստների և հետադիմականների միջև, և միայն արհեստավորության դեպուտատ Չաքմաչի Վեսկանը, որ ոչ առաջադիմական էր և ոչ հետադիմական, այլ պաղվալական էր (նա այդպես էր ասել Բարի աջողումի գինու նկուղում), և միայն Չաքմաչի Վեսկանի առաջարկով դուման որոշեց դեղամահ անել քաղաքի անտիրական շներին (պարոն Արշակի ասելով՝ այդ էլ ուներ իր բուն արմատը. շներից մեկը ցերեկով գողացել էր դուրսը տակառի մեջ թրջոց դրած պաղոշը):

Այդպիսի անվանի շներ կային Գործիսում, որոնք որդոց որդի ապրելով միևնույն տանը, վարժվել էին իրենց տերերի

բնավորության, իսկ մի քանիսն այնքան էին երես առել, որ իրենց վարքն ու բնավորությունը նմանեցնում էին տերերին: Օրինակ, Նազար բեյի շունը, երբ գյուղացին փափախով մտներ նրանց բակը, աղվեսահաչ էր տալիս՝ արագ-արագ և սուր ձայնով, և ձայնը կտրում էր, երբ գյուղացին փափախը հանում էր: Տեր գի բազումի Չամբարը ոռնում էր, երբ լսում էր ռուսաց եկեղեցու զանգերի ձայնը: Զիլֆուղար բեյը (հայ) մի շուն ուներ, որ երբեք չէր հաչի, եթե նույնիսկ կես գիշերին գյուղացիները թափվեին նրանց բակը: Բայց եթե նրանք գային առանց ոչխարի, առանց պանրի և յուղի, շունը քիչ էր մնում շղթան կտրեր, կարծես նա էր կաշառք հավաքում:

Գորիսում այնպիսի շներ կային, որոնք լափում էին դուլմայի մնացորդը և տիրոջ նման հետկեսօրյա քնով քնում էին և նույնիսկ քնի մեջ պուֆ էին անում, ինչպես Ներսես բեյի շունը: Շները զարթնում էին, երբ հնչեր տիրոջ ձայնը: Այնուհետև նրանք արթուն պահակ էին մինչև լուսաբաց: Տերը կարող էր կանաչ սեղանի շուրջը նստել մինչև վերջին ռուբլին, կարող էր բիլիարդ խաղալ, կարող էր հարբած տուն գալ, ամեն ինչ ապահով կարող էր անել, քանի շունը կար... Մի խոսքով, եթե դատական հին գործերում ձեզ պատահի հանդիպել այսպիսի արտահայտության՝ «նա ինձ համար շուն չէր, այլ բերդ էր», իմացեք, որ այդպես ասողը գորիսեցի էր:

Քանի շները քնած են, հարկավոր է պտույտ անել քաղաքի փողոցներում և մի քանի տուն մտնել: Բայց հարկավոր չի մտնել Հաստ Ներսես բեյի հարևան տունը, որտեղ ապրում է Խուրդա կամ Կարձիկ Ներսես բեյը, որովհետև այստեղ էլ ամեն ինչ նույնն է՝ աննշան տարբերությամբ: Կարձիկ Ներսես բեյը դուլմա չի կերել, այլ կոլոլակ, նա մեջքի վրա չի քնած, այլ կողքի, և նրա շան երկու աչքերը կապույտ են, իսկ Հաստ Ներսես բեյի շան մի աչքը երկնագույն է, մյուսը՝ կապույտ:

Մնացածը նույնն է, նույն այգին, նույն չորս երեխան, որից մեծ աղջիկը պատուհանի առաջ սպասում է, թե երբ կանցնի հարևանի գիմնազիստ տղան. այն բակից էլ մի աղջիկ տեսնում է Ժորժիկի ծխախոտի ծուխը:

Հարկավոր չի ներս մտնել այս տունը նաև այն պատճառով, որ երկու հարևաններ իրար թշնամի են, և դառն է պատմել նրանց թշնամությունը, որովհետև կարող են կարծել, թե երկու Ներսես բեյերը չնչին մարդիկ էին, եթե նրանց երկարամյա գժտության առիթը եղել էին նրանց շները, ավելի ճիշտ՝ Հաստ Ներսես բեյի շունը, որ մի գիշեր կապը կտրել և թեղ էր հարևանի այգին և այնտեղ հարևանի շան հետ շնություն էր արել և այդ ոչ թե այգու մութ խորքում, այլ նոր մարգերի մեջ, այնտեղ, ուր Կարճիկ Ներսես բեյի կինը ցանել էր Երուսաղեմի լոբի, ռեհան, կինձ և գլխավորն է՝ կատաղած վարունգ, այն վարունգը, որի սերմերը Քութախից ուղարկել էր հարկային տեսչության ավագ ռեիզոր իշխան Այլախիարին, երբ պաշտոնական գործով եկել էր Գորիս և յոթ օր հյուր էր եղել Կարճիկ Ներսես բեյին: Իշխանը դեռևս Գորիսումն էր, երբ ամբողջ քաղաքը խոսում էր Քութախի կատաղած վարունգի մասին, որը բերանում չի հավվում, ինչպես Հաստ Ներսես բեյի սիրած պիծի-միծի Բաղդասարը, այլ հասնելու մոտ պայթում է ահագին աղմուկով, ինչպես նկարագրել էր իշխանը, պայթում է ինչպես ռումբը, և ամբողջ քաղաքն անհամբեր սպասում էր այն օրվան, երբ ինչպես ռումբ պիտի պայթեր առաջին կատաղած վարունգը, որի սերմից Կարճիկ Ներսես բեյի կինը հինգ հատիկ էլ չէր տվել իր հարևանուհուն և մինչև անգամ Լալազարանց տանը այդ առթիվ ասել էր.

— Անցյալ տարի կոֆեն կրակի վրա մի գցելու ցիկորիա՝ ուզեցի, թե՛ ես էլ հյուր ունեմ, ինձ հերիք չի... Հապա ես էդ

1 ցիկորիա - շաքար

կմոռանամ...

Բայց գժտության առիթն այդ չէր, այլ շների մոլությունը, որի ընթացքում կատաղած վարունգի ծիլերը արմատախիլ տրորվել էին: Կարձիկ Ներսես բեյի կինն այդ համարել էր նախանձից տրաքված հարևանուհու գործը, և յոթ օր երկու հարևան պարտեզներից լսվում էին մերթ հանդարտվող և մերթ բորբոքվող կռվի աղմուկ, անեծք և անվայել խոսքեր... Յոթ օր, յոթ գիշեր երկու տունը նման էին երկու բերդի, որտեղից լսվում էին ռմբակոծության ձայներ: Հաստ Ներսես բեյը նիհարեց, որովհետև նրա կինն այդ օրերին ոչ դուրս էր եփում, ոչ կոլոլակ, այլ եփում էր այնպիսի խառնափնթոր կերակուր, որ կվայելեր խարչևնի պահող Թևատորոսին: Ներսես բեյը միայն սովից խեղճացավ և խեղճանալով հանձնառու եղավ, որ Կարձիկ Ներսես բեյը մի ոչինչ մարդ է, գնչու է և նույնիսկ ասաց, որ հարկային տեսուչ Նիկիֆոր Վասիլիչը նրանից շատ է անգոհ...

Իսկ հարևան բերդում ռմբակոծությունը դադարեց միայն այն ժամանակ, երբ Կարձիկ Ներսես բեյը խոստովանեց, թե անցյալ տարի իշխան Այլախարին գիշերվա կեսին գնաց պարտեզ և որովհետև շատ ուշացավ, ինքը ևս գնաց պարտեզ և ջրածակի մոտ, ասինքն այնտեղ, ուր առուն պատի միջով մտնում է հարևանի պարտեզը, այդտեղ ինքը տեսավ իշխանին, և տիկին Վարսենիկը նմանապես իրենց պարտեզումն էր: Կարձիկ Ներսես բեյն ուրիշ ոչինչ չխոստովանեց իր կնոջը, որովհետև նախ այդ նկատելուց հետո նա անմիջապես տուն էր վերադարձել և ապա նա չկամեցավ անառակ պատմությունով վարակել իր կնոջը: Նա միայն այդ խոստովանեց, որովհետև կինն իսկույն դեմքը ձեռքերով ծածկեց, ինչպես ամոթխած կին, որ այդ ձևով պաշտպանում է իր կուսական լսողությունը:

Դրանից հետո երկու բերդերի միջև սկսվեց խրամատային խուլ կռիվ, և երբ տիկին Վարսենիկը մի աղջիկ ծնեց, թվաց թե նրա կողմը հաղթեց, և հույս կար, որ կնունքի առթիվ կարող էր վերջանալ նրանց կռիվը, բայց երկու շաբաթ հետո Կարձիկ Ներսես բեյի կինը ևս մի աղջիկ ունեցավ, և նրանք այդպես էլ չհաշտվեցին:

Ի պատիվ երկու Ներսես բեյերի պետք է ասել, որ անձնատուր լինելով իրենց կանանց, նրանք այնքան հեռու չգնացին և իրար ոչ մի անվայել խոսք չասացին: Նրանք նույնիսկ իրար հետ խոսում էին, երբ հարկային տեսչության տեղեկագրերը Կարձիկ Ներսես բեյը ռապորտով ուղարկում էր իր հարևանին: Մինչև անգամ չինովսիկների կյուբում, երբ բակարա էին խաղացել, Հաստ Ներսես բեյը հարևանին շատ ազնիվ և քաղաքավարի ասել էր.

— Թուղթը ձերն է, հավաքեցեք...

Ահա այդ չնչին թշնամության պատճառով հարկավոր չի մտնել Կարձիկ Ներսես բեյի տունը: Նաև կարող ենք խանգարել Լուսիկին՝ Կարձիկ Ներսես բեյի մեծ աղջկան, որը օգտվելով հետկեսօրյա խաղաղությունից, Ժորժիկի նամակի պատասխանն ահա տանում է դեպի պատը՝ ջրածակի գլխին: Իսկ Ժորժիկն ընկուզենու տակ անհամբեր ծխում է և սպասում է ազդանշանին:

Կարձիկ Ներսես բեյի տնից վերև դարձյալ բեյի տուն է՝ Խուրշուդ բեյի տունն է: Այդպես էր Գորիս քաղաքում. երբեմն մի շարքի ընկնում էին քսան-քսանհինգ բեյի տներ, ինչպես ճոթի մաղազաները: Երբեմն այդ շարքն ընդհատվում էր վաճառականների տներով և նաև մի այնպիսի տնով, որի տերը ոչ բեյ էր, ոչ վաճառական, այլ օրինակ՝ Ափունց Ակու ամին էր, ձորկեցիների նամակառուն:

Չորրորդ տունը, որ երկու միանման ճակատ ուներ, որով-

հետև նայում է երկու միանման փողոցների, նշանավոր էր և՛ տան տերով, և՛ տնկեցով, ինչպես Գորիսում անվանում էին ուրիշի տանը վարձով ապրողին: Այդ տան ներքնահարկում, ճիշտ այնպիսի զերգամբայում¹, որտեղ տիկին Վարսենիկը ձմեռվա համար պահում էր կարտոֆիլ, թթու կաղամբ, սոխ, ձմռան բողկ, նաև այնպիսի իրեր, որ ամառ-ձմեռ այդ կիսամութ ներքնահարկում էին՝ հնաձև թամբ, կոտրած տակառ, թիթեղի կտորներ, որ մնացել են տան կտուրից, պարսկական լագան և այլն, ճիշտ այդպիսի զերգամբայում ապրում էր Հայաստանցի Ավետիսի ընտանիքը:

Ինչպե՞ս էր նա ընկել այդտեղ և ո՞ր գավառից էր, հայտնի չէր. միայն եթե նրա մասին հարցնող էր լինում, պատասխանում էին, որ Ավետիսը փախստական է Հայքստունի կողմերից, և նրա խոսած լեզուն այն կողմի լեզուն է: Այդքան էին պատասխանում, որովհետև Գորիսում խեղճ մարդկանց մասին երկար չէին խոսում: Միայն պարուն Արշակը հայոց պատմության դասին պատմելով Մշո երկրից՝ ծխական դպրոցի սաներին հարցնում էր.

— Կարդացել եք չե՞ Ահարոնյանի «Արցունքի հովիտը»...

— Կարդացել ենք, բոլորս միաբերան կարդացել ենք, — գոռում էր մի չարածձի:

— Ահա Հայաստանցի Ավետիսն այդ երկրից է: Այդ արցունքի հովիտից, որ կոչվում է Հայաստան, իսկ հնում՝ Նաիրի երկիր, — և պարուն Արշակը շարունակում էր դասը:

Հայաստանցի Ավետիսը Մուշից էր, թե Վանից, թե Ալաշկերտից էր, ո՞վ գիտեր, որովհետև Գորիսում միայն պարուն Արշակը և Սասուն գրախանութի մարդիկ գիտեին Մուշը և Վանը և Ալաշկերտը, իսկ մնացածների համար այդ ամենը յոթը սարից այն կողմ մի մութ երկիր էր, մի անհայտ Հայքս-

¹ զերգամբա - գետնահարկ նկուղ, մառան

տուն, որտեղից երբեմն գալիս էին մաղ ծախող գնչուներ, լարախաղներ, որոնք խաղից առաջ խաչակնքում էին հանուն Մշո Սուլթան սուրբ Կարապետի, գալիս էին օտարոտի տեսքով մարդիկ, որոնք ոչ ռուս էին, ոչ զիլանի քուրդ, ոչ կլայեկ անող լեզգի, ոչ խոյեցի կլլան էին, այլ Հայրստունցի էին:

Ինքը՝ Հայաստանցի Ավետիսը, ոչինչ չէր պատմում: Նրանից այդ մասին չէին հարցնում: Նրան միայն ասում էին.

— Ավետիս, մի սաժեն քար է պետք... Հի՛նչ ես ասում, — իսկ Ավետիսը ոչինչ չէր ասում, այլ տասը օր իր էշով գետից մի սաժեն քար էր կրում:

— Ավետիս, անտառապահին ես ասել եմ փայտի համար... Քանի եղանակները լավ են... — և ասողն ուրիշ ոչինչ չէր ասում, որովհետև գիտեր, որ Խուրշուդ բեյի փայտը կրելուց հետո Ավետիսը պիտի կրի նրա փայտը, էջի և յուր սեփական մեջքով թագավորական անտառից պիտի կրի նրա փայտը:

Իսկ մոտիկ հարևանները միայն այն գիտեին, որ Ավետիսի ապրած զերգամբան լիքն է գեշ, սև և պեպենոտ աղջիկներով, որոնք երբեմն արևի տակ նստում էին, և ով նրանց տեսներ՝ միտք էր անում, թե Հայրստունցին ինչպես պիտի տեղաց անի այդքան աղջիկների, և նրանց ո՞վ կառնի:

Բայց առնում էին: Երկու տարին մի անգամ Ավետիսը տուն գալով, հետը բերում էր կոշկակարի մի աշկերտի, որ մանկուց քել՝ էր, մի կաղ երիտասարդի, որ բրուտի արհեստանոցում կավ էր շաղախում, վերջապես մի նախրապանի, որը, լսելով, ուներ իր սեփական կովը և նույնիսկ Խուռոփի ձորում ուներ սեփական այգետեղ: Միայն մի անգամ կոշկակարի քել աշկերտը, բրուտի մշակը և նախրապանն աչքի տակով նայում էին Ավետիսի մարդու գնացող աղջկան, և մի շաբաթ հետո ներքնահարկում հարսանիք էր... Վերի հարկից մի

1 քել - մագերը թափած, ճաղատ

գիշերով տալիս էին մեծ կարպետը, մի քանի ափսե, պղինձը, հարևանները ով մի քիչ յուղ, ով բրինձ, ով մի հնամաշ զգեստ, որ եթե հարսնացուին փոքր էր, Ավետիսի կինը պահում էր նրանից կրտսեր աղջկա համար:

Ծախքի մեծ մասը հոգում էր տիկին Օլինկան, Հայ կանանց միության երկարամյա նախագահուհին: Եթե քրքրենք այդ Միության ժապավինյալ հաշվեմատյանը, գրանցված կգտնենք հետևյալը. «Հայաստանցի Ավետիսի դստեր կնունքին, հինգ ռուբլի դրամով» և կամ «Հայաստանցի Ավետիսի դստեր ամուսնության տասը ռուբլի»: Անարդարացի կլիներ կասկածել այդ գրանցումների ճշտության. նախ որ բոլորի դիմաց կա Ավետիսի ահռելի բուրժի դրոշմը և ապա դեռ մինչև այժմ էլ ոմանք գործեսցիներից հիշում են, թե երբ Հայաստանցի Ավետիսին աղջիկ էր ծնվում, հարևաններն ասում էին.

— Ավետիսն էլի մի հինգանոց աշխատեց...

Եվ վերջապես Կյորեսից մինչև Նորու, այնտեղից Ձորեկ և Ցաքուտ այժմ ինչքան գեշ, սև և պեպենոտ աղջիկ ու կին կա, ամենքը սերվել են Հայաստանցի Ավետիսից:

Կարելի է նաև այլ վկայություն բերել. այդ գյուղերում, ինչպես և Կյորեսում, կա հայրստունցու հարսանիք արտահայտությունը, որ նշանակում է անաղմուկ հարսանիք առանց կերոնների, առանց մակարների, այսինքն հրավիրված հարսանքավորների, որոնք ունեին իրենց նշանը՝ վառած մոմը, և ունեին մակարապետը, որի նպատակն էր խմել և խմեցնել մակարներին, ջարդել և փշրել գավաթները, երբ հարկ լիներ, պարել տալ ամենաամոթխած աղջիկներին, հարսանիքը ձգձգել, եթե հարսանքատանը գինին սպառելու վրա էր, իսկ աղջկա հայրը ժլատ էր, կռվեցնել երկու տոհմի և հաշտեցնել հին թշնամիներին, մի խոսքով՝ մակարները հրոսախումբ

էին, որ տիրում էին հարսանքատանը և տնեցիներին այնքան, մինչև գինու գորությունից պարտվեին: Եվ երբ պատահում էր, որ գինին քիչ էր, մակարապետը կանչում էր.

— Մենք հո հայրստունցու հարսանիք չենք անում...

Եվ գինին գալիս էր, ով գիտե, որտեղից և ինչպես, աղջկա հոր բարեկամներն էին օգնում, թե՛ հենց ինքը՝ մակարապետը, ուղարկում էր մի նշան, որով Շոր աղբյուրից էլ կարելի էր գինի հանել, բայց գինին գալիս էր, և հարսանիքը շարունակում էր բորբոքվել:

Այդպես էր այն տունը ներքնահարկում, որի տերը թեև Գորիսի բնակիչ չէր հաշվվում և ոչ էլ կյորեսեցի էր, այլ միայն Հայաստանցի, սակայն 1897 թվից ապրում էր միևնույն գերզամբայում: Ու թեպետ Ավետիսը մի էշով քսան տան քար էր կրել, բայց ինքը ոչ տուն ուներ, ոչ տնատեղ, այլ ուներ յոթ աղջիկ, միշտ յոթը, որովհետև մեկին մարդու տալուց հետո, դեռ տարին չբոլորած, ծնվում էր նրա նման մի աղջիկ, և նույնիսկ պատահում էր, որ հարսնամայրն աղջկա հարսանիքին պարում էր երկու հոգով:

— Հերիք է, մեղք ես, աղջի, — ասում էին հարևանուհիները Ավետիսի կնոջը, երբ Ավետիսը նորից մի հինգանոց էր աշխատում, իսկ կինն սկսում էր անիծել ամուսնուն: Կինն այնպես դառն էր դժգոհում և այնպես էր նկարագրում ամուսնու գորությունը, որ հարևանուհիները՝ տիկին Վարսենիկը, Խուրշուդ բեյի կինը, Անիկա տյոտյան, երբ լսում էին քար կրող Ավետիսի ոտնաձայնը, բարձրանում էին պատշգամբը՝ լոտո խաղալու:

Հայաստանցու բնակած գերզամբայի գլխին ապրում էր ինքը տանտերը՝ Պավլի բեյ Օրբելյանը: Ամեն կողմից նշանավոր այդ բեյը ոչ միայն «Մշակի» անխափան ընթերցողն էր և չէր ծառայում պետական հիմնարկում, այլ առանձնացած

ապրում էր տանը, ինչպես իշխանը դոյակում: Պավլի բեյը ոչ միայն հայտնի էր ռուս քահանայի հետ ունեցած ընդհարումով, այլև ուներ իր անձնական նպատակը: Ինչպես Հաստ Ներսես բեյը, նա միայն ռապորտ չէր գրում, չէր ուտում և չէր քնում և քնելուց հետո բակարա չէր խաղում, այլ ուտելուց և քնելուց հետո Պավլի բեյն առանձնանում էր այգու խորքը և այնտեղ մտածում էր ... Սյունյաց նախարարության հին և գալիք ժամանակների մասին:

Գորիսի բեյերի մեջ նա միակն էր, որ պատրաստի ծխախոտ չէր ծխում, այլ Եփրատ Երեմի խանութից գնում էր դատարկ գլանակներ, որոնց Պավլի բեյն իր ձեռքով լցնում էր մեղրաջրով թրջած ծխախոտ: Այդ գլանակների տուփի մեջ լինում էր մի անակնկալ՝ թղթի թիթեռ, գունավոր դրոշակ և այլն... և ահա ամբողջ փողոցի երեխաները հավաքվում էին Պավլի բեյի բակը, երբ նրանք լսում էին, թե Պավլի բեյը բաց է անում նոր տուփ: Եվ այդ օրերին վայ էր Հայաստանցի Ավետիսի աղջիկներին, որովհետև մինչև անգամ վեց տարեկան տղան կծեծեր հարսնացու աղջկան, եթե նրանք չմտնեին ներքնահարկը: Իսկ Պավլի բեյը սպասում էր այնքան, մինչև բակը լցվեր տղա երեխաներով և տուփը բաց էր անում: Տուփի միջի գունավոր դրոշակը կամ թղթի թիթեռը Պավլի բեյը պատշգամբից գցում էր ներքև, երեխաներն իրար վրա էին թափվում, իսկ տան տերը զվարճանում էր: Ամեն կողմից նշանավոր Պավլի բեյը եթե երեխաների մեջ նկատում էր 12-14 տարեկան տղաների, նրանց մեկ-մեկ կանչում էր պատշգամբ և նրանց ականջը թեթև ոլորելով, պատվիրում էր.

— Ականջդ կկտրեմ, եթե լսեմ, որ ուրիշ ազգից ես աղջիկ առել... Հայ աղջիկ կառնես, իմացա՞ր...

Իսկ տղաները՝ ականջները քորելով, իջնում էին և միտք էին անում, թե ի՞նչ պիտի անեն Հայրստունցի Ավետիսի գեշ,

սև և պեպենտոտ աղջիկը:

9

Այն փողոցը, որտեղ մեծ մասամբ բեյերի տներն էին և նրանցից մեկի՝ Պավլի բեյի ներքնահարկում ապրում էր Հաստանցու ընտանիքը, այդ փողոցը կոչվում էր Մանուչար Բեյի փողոց: Որքան էլ քաղաքը փոքր էր և չուներ ոչ մի ծխնելույզ և գործարանի շչակ չուներ, այլ ուներ հարուստ շուկա, գորք, բանտ, եկեղեցի և ներկայացուցչական վայրեր, այսինքն պետական հիմնարկներ, այնուամենայնիվ քաղաքը քաղաք էր, ուներ քաղաքագլուխ, քաղաքային դումա, փողոցներն անուններ ունեին հաստատված քաղաքային դումայի և նորին գերազանցության՝ գեներալ նահանգապետի կողմից: Այսպես՝ մի փողոցը կոչվում էր Մանուչար բեյի փողոց, մյուսը՝ թագավորական, երրորդը՝ նահանգապետ Կավալյովի անվան, չորրորդն այն առաջին գավառապետի, որ ռազմաաչքաչափով նկարահանել էր գետահովիտը, ապա քանոնով բաժանել հավասար վանդակների, յուրաքանչյուրը չորս հարյուր քառակուսի սաժեն: Բայց թեև գեներալ նահանգապետը հաստատել էր, և փողոցների անունները փակցրած էին պատերին, տները համարակալած էին (և դեռևս պրոգրեսիստները դժգոհ էին քաղաքագլուխ Մաթևոս բեյի պակաս կողմից), այնուամենայնիվ ժողովուրդը, այսինքն Կյորեսը՝ Շենը իր բոլոր թաղերով և հարևան գյուղերը ոչ փողոցի անուն էին տալիս և ոչ տան համար. նրանք ասում էին՝ Կալին պա, և բոլորը պատկերացնում էին հին կալերը քարափների գլխին, որ դարձել էր քաղաքի զբոսավայրը, ավելի ճիշտ, այն վայրը, որտեղ գիմնագիստները մեջքի վրա պառկում էին և կամ նվագում էին կիթառ, ձանձրույթից թքելով դեպի ձորը, դեպի ձորի հին մարագները:

Կյորեսեցիք, եթե ցույց էին տալիս մեկի տան տեղը, ասում էին՝ Սիմոն բեյի տան գլուխը, և բոլորը գիտեին, որ խոսքը այն Սիմոն բեյի տան մասին է, որի շան ահից մինչև անգամ մուրացկանները մուտք չունեին, Միրաքին թումբը, և նույնիսկ նրանք, որոնք երբեք չէին տեսել այդ երբեմնի բլուրը, գտնում էին քաղաքի այն մասը, որտեղ Ավագիմովների տներն էին, ռուսաց դպրոցը և փոստը, Գոմշի փոսեր՝ շուկայի նոր մասն էր, Պասաժը՝ մինչև քաղաքային դումայի շենքը: Այդ տեղն այդպես էին կոչել շատ հնում, այն ժամանակ, երբ այնտեղ աղբյուրներ կային, որոնց ջրերում նստում էին Կյորեսի գոմեշները: Այժմ ոչ գոմեշներ կային, ոչ նրանց աղբյուրները, բայց հին անունը մնացել էր և դեռ հնչում էր այդ անունը, ինչպես Պասաժի հիմքերի տակ խոխոջալով գնում էին հին աղբյուրները...

Այն փողոցում, որ կոչվում էր Հին ճանապարհ, ապրում էին արհեստավորներ, մեծ մասամբ բնիկ կյորեսեցի: Նրանք ընտրել էին այդ գետափը գուցե նրա համար, որ հեղեղման վտանգի պատճառով այդ փողոցի տնատեղերն էժան են եղել, գուցե և այն պատճառով, որ գետից այն կողմ նրանց հայրական բոստաններն էին՝ բակլայի, կարտոֆիլի և դդումի անսպառ բերքով, որ այնուամենայնիվ գարնանամուտին սպառվում էր, որովհետև արհեստավորների մեջ այնպիսի ուտողներ կային, ինչպես, օրինակ, Չաքմաչի Վեսկանը, հյուսն Ասանը և թամբագործ Թևին, որոնք եթե երեքով միասին մակար գնային, հարսանքատիրոջ շունը սոված կմնար:

Այդ փողոցում ապրում էին հյուսներ, քարտաշներ, կոշկա-կարներ, թիթեղագործ, ներկարար, նաև մի քանի բեյեր, որոնք մյուս բեյերի շրջանից դուրս էին, ինչպես օրինակ՝ երրորդ Ներսես բեյը, որ կոչվում էր Պրիստավի Ներսես բեյ, որովհետև մի ժամանակ նա եղել էր պրիստավի գրագիրը:

Բայց այժմ մնացել էր միայն անունը, և ոչ ոք նրան բանի տեղ չէր դնում՝ ոչ իրենք բեյերը, ոչ կինը և ոչ հարևանները: Մի ռուբլուց ավելի նրան կաշառք չէին տալիս, ավելի հաճախ տալիս էին մի արծաթ արասի և երբեմն ոչինչ չէին տալիս, այլ միայն ասում էին.

— Ներսես բեյ, էս անգամ կներես...

Հին ճանապարհի տները մի հարկանի էին՝ առանց բացառության: Թեև այնտեղ էլ տնատեղերը գնել էին հավասար մեծության՝ յուրաքանչյուրը չորս հարյուր քառակուսի սաժեն, բայց որովհետև եղբայրներն իրար մեջ բաժանել էին միասին գնած տնատեղը, ուստի տների թիվն ավելի էր: Եվ երբ ծայր էր առնում երեխաների մահլակոթիվը՝ կոթիվը տարբեր փողոցների երեխաների միջև, ձմեռը՝ ձյունագնդերով, աշնան դեմ՝ արևածաղկի գլուխներով, եգիպտացորենի կոթերով, նետ-աղեղով, երբեմն քարերով և նույնիսկ շներով՝ երբ յուրաքանչյուրն իր շան շղթան թևին փաթաթած գնում էր կովի, Հին ճանապարհի տղաները միշտ հաղթում էին և պատահում էր, որ հաղթողները հակառակորդին քշում էին մինչև շուկա, և մանկական մի նետ դիպչում էր գարադարուլդի Մուխանին կամ դդումի կլեպը թռչում էր քաղաքային դումայի պատշգամբը:

Նրանք կովում էին «ռուսների» դեմ, այսինքն բեյերի և վաճառականների տղաների դեմ, որոնք սովորում էին թագավորական դպրոցներում՝ Գորիսում և այլ քաղաքներում, իսկ Հին ճանապարհի տղաները՝ Կյորեսի հայոց ուսումնարանում: Վերջիններս չունեին ոչ համազգեստ և ոչ էլ դպրոցի նշան՝ գլխարկի և գոտու վրա: Հայոց դպրոցի երեխաները տրեխներով էին, տարվա մեծ մասը գլխաբաց: Դպրոցից հետո նրանք աշխատում էին տանը և բանջարանոցներում, օգնում էին ծնողներին՝ արհեստանոցներում, և պատահում էր, որ

դայրոցից վերադառնալով, ներկարար Նեսու տղան հագնում էր հոր մեծ կոշիկները և ներկի դույլերը ձեռքին հոր հետ գնում էր աշխատանքի:

Եվ դեպք էր լինում, որ տուն գալուց Մանուչար բեյի փողոցում «ռուսները» կտրում էին Նեսու տղայի առաջը... Այն կողմից մեկը լուր էր բերում, և ահա Հին ճանապարհից թռչում էին նրա ընկերները՝ շներով, քարերով, նետ-աղեղով, մահակներով, և նույնիսկ մեծերը դժվար էին դադարեցնում նրանց քարե կարկուտը:

Ամառը կռվի վայրը գետն էր, Հին ճանապարհի տակով անցնող գետը: «Ռուսները», այսինքն գիմնազիստները, որոնք ամառային արձակուրդին տուն էին եկել, խմբերով գալիս էին լողանալու, որքան էլ շատ լինեին նրանք և նույնիսկ իրենց հետ բերեին մեծահասակ մեկին, այնուամենայնիվ այդ էլ նրանց չէր փրկում կռվից, երբ նրանք մտնում էին Հին ճանապարհի տղաների կառուցած լողարանները:

— Մեր ջրերից դուրս եկեք, — գետի մյուս ափից բղավում էր այդ տղաներից մեկը, երբ վաճառականների և բեյերի տղաներն արդեն հանվում էին, ավազի վրա շարելով իրենց փայլուն գոտիները, սպիտակ գլխարկները, որոնց պղնձե նշաններն արևից փայլվում էին:

— Կորի, ռանդ իլ, — բղավում էր մի գնդլիկ գիմնազիստ՝ ձյունաթույր մարմնով, ինչպես ձյունաթույր էր նրա սպիտակեղենը, որ տաժանելի աշխատանքով լվացել էր լվացարարուհի Մինան:

— Ասում եմ դուրս եկեք մեր գյուղից, — զայրացած բղավում էր Հին ճանապարհի տղան, որ առավոտ կանուխ տնից փախել էր, որովհետև գետափի ազատ պարտեզները նրան կանչել էին կեռաս ուտելու, փրցնելու մի քանի պատիճ բակլա, մի բանջարանոցից գողանալու կարտոֆիլ և գետափին՝ քարա-

կույտերի հետևը խորովելու բակլան և կարտոֆիլը, որ նրա և՛ ճաշն էր, և՛ ընթրիքը:

— Չե՞ք գնում, — և զայրույթից նրա դեմքը կարմրում էր, ինչպես եթե տղան երեսին քսեր գողացած բալը: Այս առաջին քարն այն կողմից վզզալով ընկնում էր գետի մեջ, լողացողներից մեկ-երկուսը, որոնք սրտով էին, դուրս էին թռչում և նրան քշում էին դեպի պարտեզների խորքը: Եվ հաղթանակով վերադառնում էին...

Բայց նրանք դեռ նոր էին մտել ջուրը, երբ պարտեզներից Հին ճանապարհի տղաների խումբը, որ մինչ այդ, ո՛վ գիտի, որի պարտեզն էր ասպատակում (նրանց խումբը, ինչպես վայրենիների ցեղ, շրթունքները բալի հյութից կարմրած, բոքիկ և ցնցոտիների մեջ, իսկ ոմանք առանց ցնցոտիների, այլ մի շապիկով), և արևից սևացած մարմիններով այդ սևամորթները, ինչպես վայրենիների ցեղ, դուրս էին թռչում պարտեզներից, մոշի թփերից, թրմփալով վայր էին ընկնում ծառերից և վազում էին դեպի գետը՝ ով ձեռքին արևածաղկի կոթ, ով բանջարանոցից պոկում էր մի ձող, որի վրա փաթաթվել էր լոբին, ով կտրում էր ուռենու ճյուղը, ով վազում և գոգը լցնում էր մանր քարերով, և նրանք թռնում էին պատերի վրայով, շամբուտների միջով, բոքիկ ոտքերով կոխելով և՛ ավազ, և՛ խոտ, և՛ փուշ: «Ուռռռ»... հնչում էր նրանցից մեկի ձայնը, և սևամորթները սլանում էին: Սպիտակներն ահաբեկված իրենց գգում էին մյուս ափը, ոմանք շորերն առած փախչում էին հեռու, ոմանք քարերի ետև դիրք մտած՝ փորձում էին ընդդիմանալ հեղեղին, որ գալիս էր աղմուկաղաղակով...

Նրանց բաժանում էր գետը, բայց հաճախ Հին ճանապարհի տղաները գետին չէին նայում, և շոր չէին հանում, այլ շորով իրենց գգում էին ջուրը և լողում էին՝ ջրի մեջ բարձր բռնած

ուռենու ճյուղը և արևածաղկի ցողունը, որով մյուս ափին նրանք պիտի ծեծեին:

Երբեմն կռիվը բորբոքվում էր, անցնում էին ձեռնամարտի կամ խլում էին նրանցից մեկի գոտին, մյուսի գլխարկը կամ գերի էին վերցնում մի սպիտակ գիմնագիստի, որ վախից թարս էր հագել շապիկը և չգիտեր ո՞ւր է կռիվի մեկը: Սպիտակը լալիս էր, կանչում էր մամա... Իսկ Հին ճանապարհի տղաները խոսում էին, թե ինչո՞վ ծեծեն նրա բաց մսերը՝ եղինջի թփո՞վ, թե՞ եգիպտացորենով: Սակայն պատահում էր, որ նրանցից մեկը մեղքանո՞ւմ էր, թե՞ հիշում էր իր մորը, որ այդ գիմնագիստի հոր տան լվացարարուհին էր կամ նրանց վաղեմի հացթուխն էր: Եվ նա երեսը շրջելով ասում էր.

— Թողեք կորչի գնա... — և նրանք թողնում էին, որ գերին արցունքը սրբելով շորերը հագնի:

Նրանցից ոմանք զարմացած նայում էին նրա սպիտակ շապիկին՝ եզերքը կարմիր կար, նայում էին մաքուր կռիվներին, գուլպաներին և նախանձում էին: Նրանց մեջ տղաներ կային, որոնք միայն մի շապիկ ունեին, քաթանե հաստ շապիկ, որ հագնում էին միայն ձմեռը: Եվ այդ փոքրիկ վայրենիներն այնպես էին նայում, ինչպես նախամարդը կնայեր Տեր գի բազում ավագ քահանային:

«Ռուսները» հեռանում էին, սպառնալով հեռվից, երբեմն ապահով հեռվից քար էին շարտում, և այն ժամանակ Հին ճանապարհի տղաները նրանց քշում էին մինչև թագավորական փողոցը, մինչև Մանուչար բեյի փողոցը և վերադառնում էին գետափ, որտեղ նրանք թագավոր էին:

Հին ճանապարհը թեև խուլ փողոց էր, բայց նշանավոր էր իր ալամ եսիր տղաներով: Նրանց հայրերը՝ արհեստավորներ, ապա խարչևնի Թևատորոսը, որի ճաշարանում երկու կոպեկով «կես պորցի» բոզբաշ էին ուտում Ամիր Աստանը,

սալդատ Երանոսը, Ճոլուն Կևին, Քյաթառան, նաև Բագարնիկ Խաչին, (որ սեփական տուն ուներ Հին ճանապարհի վրա), այդ մարդիկ կազմում էին մի առանձին խավ, մի քարացած շերտ, որ գալիս էր հին Կյորեսից, ինչպես Հին ճանապարհը Կյորեսի հին ճանապարհն էր դեպի Միջնահանդ, դեպի Սպիտակ քարերը՝ այն խոտհարքներն ու արտերը, որ վաղ ժամանակ եղել էին Կյորեսի հողագործների կալվածքը:

Այդ փողոցը տանում էր դեպի Շենը հին շուկայի հրապարակով, այնտեղ, ուր ներկարարի կարասներն էին, Մանգասար դայու հնաձև խանութը, համետ կարողներ և դարբիններ, և որտեղ Ափունց Ակու ամին աշխարհի չորս ծայրից ստանում էր ձորկեցիների տխուր նամակները...

Հին ճանապարհով էր անցնում Շենի նախիրը, երբ տավարածը նախիրը բշկ էր Մանդ աղբյուրի ձորը: Կյորեսեցիներից նրանք, որոնց կալերը ջրաղացների մոտ էին, այդ փողոցով էին խուրձ կրում, որովհետև քաղաքի մյուս փողոցներում արգելված էր երթևեկությունը խոտ և հունձ կրողների, նախրի և նախրապանի: Հին ճանապարհը Կյորեսն էր Գորիս քաղաքի մեջ, Կյորեսն էր երկարածոր լեզվով, դժվար անուններով և խրթին բարբառով, իր գերի երեխաներով, որոնք Շենի տղաների հետ միացած կովում էին բուլկի ուտողների դեմ, շարունակելով հին կռիվը, որ գալիս էր Ղաթրինի Աղալոյի առասպելական ժամանակներից:

Այդ հին փողոցում հին էին այն մի քանի տները, որոնց մասին դժվար էր ասել, թե ինչպես էին ապրում, բայց խոսք պիտի ասել, որովհետև նրանք ըստ ամենայնի հետաքրքիր մարդիկ էին, նրանք հին կյորեսեցիներ էին և իրենց գործերով անուն էին հանել, ինչպես Զիլֆուղար բեյը՝ կաշառակերությամբ, Պավլի բեյը՝ «Մշակ» կարդալով, Քյալլա ծատուրը՝ ձեռագիր շարձարություններով, լիմոնադի

գործարանի տերը՝ Շոր աղբյուրի ջրով և այլն:

Հին ճանապարհի այդ բնակիչները ո՛չ արհեստավոր էին, ո՛չ վաճառական և ո՛չ բեյ: Նրանք երբեք մաճ չէին բռնել և ոչ էլ գիտեին իրենց պապեկան կալի տեղը: Նրանք միայն լավ գիտեին Բարի Աջողումի գինետունը, որի առաջ մեծ ընկուզենին նրանց համար միշտ ստվեր ուներ, ինչպես Բարի Աջողումը՝ գինի: Նրանք լավ գիտեին գետը և գետափի պարտեզները, Կյոբեսի բոլոր ձորերը՝ հեռու և ահավոր, գիտեին անտառը, որ ինչպես մութ ճանապարհի սկսվում էր քաղաքի կողքից և անընդմեջ գնում էր մի օր, երկու օր, տասն օր գնում էր և անցնում էր Արաքսը՝ ռուս-պարսկական սահմանը և այնտեղից էլ ով գիտե ուր էր գնում անտառն իր գաղտնի ճանապարհներով:

Նրանք գինի խմողներ էին, նրանք անվանի մակարապետ էին, գլխավորն այն հրոսախմբի, որը, երբ հարսանիքի գինին պակասում էր, բղավում էր՝ «մենք հո հայրստունցու հարսանիք չենք անում...»:

Նրանց սննդատու մայրը գետն էր և անտառը: Գարնանամուտին, երբ գետը պղտոր գալիս էր, հունը մինչև ավերը լի և պատահում էր, որ ավերից դուրս գալով գետը հեղեղում էր եզերքը, քանդում էր թույլ կամուրջները, արմատահան պոկում էր ծառերը և խորքում քարեր գլորում այնպիսի դղրդոցով, որ թվում էր, թե փլվում են լեռները, այդ ահարկու ժամին, երբ Հին ճանապարհի բնակիչներն ահ ու դողով էին լսում գետի որոտը, նրանք՝ աղ ու հացի եղբայրները, ջրերի մեջ որսում էին այն ձուկը, որ հարավից բարձրանում էր դեպի լեռնային աղբյուրները:

Գարնանամուտին Սալյանից, Ղարաբաղի տափաստաններից, մինչև անգամ շոգ Լենքորանից հազար-հազար մարդ, ոչխար, ուղտ, ձի քոչով և քարավաններով բարձրանում էին

Զանգեզուրի լեռնային արոտները: Այդ ահագին բազմությունն անցնում էր Դոլուն Կարիի, Խանձատ Խուղու և աղ ու հացի մյուս եղբայրների կառուցած փայտե հասարակ կամուրջով: Նրանք կամուրջի վարձ էին հավաքում, բուրդ, ոչխար, դրամ, և այդ ամենը գնում էր գինու և զվարճության:

Նրանք փորձված ձիավարներ էին, և պատահում էր, որ Հաստ Ներսես բեյը կամ մի ուրիշ բեյ Բարկուշատի խաներից ընծա էր ստանում այնպիսի հրեղեն նժույգ, որին բեյը վախենում էր մոտենալ: Եվ ահա կանչում էին Հին ճանապարհի վարժ ձիավորներին, բազմությունը հավաքվում էր հրապարակում և Դոլուն Կարին, մահն աչքի առաջ, խեղձացնում էր կատաղի նժույգին: Վերջապես նրանք որսորդներ էին խուլ ծնակներում և ձորերում, որտեղ ոչխարի մոռացված աղաքարի վրա գիշերով իջնում էին պախրաները:

Ճմեռը գետը սառչում էր, ձուկն իջնում էր հարավ, որսը թաքնվում էր, ով գիտե, ինչ որջերում, և պակասում էր նրանց գինեդրամը: Այն ժամանակ լուրեր էին պտտվում, թե Ձորեկից կորել է մի երինջ, կորել է խոջա Բաղիրենց կովը, գիշերով մարդ է մտել Տեր զի բազումի մեղվանոցը, և ձմեռն ինչպիսի լուրեր չէին տարածում Գորիս քաղաքում: Եվ նաև շշնջում էին, թե Խուռուփի ձորում գտել են կորած երինջի գլուխը, կովի հետքերը գնացել են մինչև գետափ և իբր թե Տեր զի բազումի մեղվանոցից մի արկղ մեղու թափել են ջուրը և ջրի ափին թողել են դատարկ արկղը: Եվ ով շշնջում էր, ավելացնում էր նաև Դոլուն Կարիի, Խանձատ Խուղու և մյուս եղբայրների անունը և լռում էր:

Ճիշտ էր այդ, թե՛ չար բամբասանք էր, դժվար է ասել... Բայց ստույգ է, որ ամառ-ձմեռ, ամեն երեկո Հին ճանապարհով հարբած տուն էին վերադառնում եղբայրներից երկուսը, երեքը, երբեմն մի ամբողջ խումբ: Նրանք քայլում էին,

չուխաների փեշը կրծքով պատած մինչև ուսը, գդակները ծուռ, դանդաղ օրորվում էին, որոտալով երգում էին հանկարծ փողոցի մեջտեղը կանգնելով, անհայտ է ինչու, հայիոյում էին, ինչպես մի ժամանակ Գյուրջի Օբին հրապարակում հայ- հոյում էր:

Երբ որոտում էին նրանց ձայները, Ներսես բեյը, այն, որ կոչվում էր Պրիստավի Ներսես բեյ, նա էլ թաքնվում էր դարպասի անկյունում կամ շտապում էր տուն մտնել: Նրանք բեյերին չէին սիրում, նաև չէին սիրում, երբ իրենց փողոցում հանդիպում էին մի վաճառականի, որին մի մութ քամի բերել էր այդ խուլ փողոցը:

— Թող կորչի գնա՛... — ասում էր ընկերն ընկերոջը, իսկ վաճառականն արագացնում էր քայլերը, ինչպես սպիտակ գլխնազիստը, որ ահից կանչում էր մորը...

10

Մենք սկսեցինք հին ջրաղացներից, որոնք գետի աջ ափին են, ընկուզենիների տակ, և որտեղ ծերունի ջրաղացպանը, երբ չէր ննջում, պատմում էր Ցուլ Օհանի ժամանակներից, երբ ցորենն իբր թե հոնի կորիզների չափ էր, և չկար այն հավի կուտը, որ շալակով ջաղաց էր բերել մի աղքատ կին: Ապա անցանք նավթի պահեստի մոտով, որտեղից սկսվում էր քաղաքը և նկարագրեցինք հին շուկան՝ Գորիսի շուկայի արհամարհված ծայրը, որտեղ առևտուր անելը հավասար էր կոտր ընկնելուն:

Այնտեղ կային ներկարարներ, որոնք ներկում էին կարասի կապույտ և թուխ մրուր և տորոնի կարմիր և ապա ներկած կտավները գոլ-գոլ փռում էին քարափների վրա և գույների խաղով զվարթացնում էին հին շուկան: Այնտեղ կային կանացի չմուշկ կարող վարպետներ, որոնք կարմիր քոշ

էին կարում նորահարսի համար, կանաչ՝ միջահասակ կնոջ և նռան կլեպի գույն՝ այն պառավ այսաների համար, որոնք գուցե հագնում էին վերջին գույգը: Այդ շուկայում էր այն դանավուզը և թիրմահին, որ ամբողջ քաղաքում այլևս չկար, և միայն Մանգասար դային ուներ:

Այստեղ էին հին դարբինները, որոնք անիվ կապել չգիտեին, բայց խոփը զոդում էին ինչպես պողպատե թուր և այնպիսի շղթաներ էին կռում, որ յոթ գույգ եզ քառասուն օր ծանր գութանը քաշում էին քար հողերում, և շղթան չէր կտրվում: Այդ շուկայում էին դալլաք Բոզին և նույնպես դալլաք Ասրին, որոնց երբեմն կանչում էին հիվանդից արյուն առնելու, նաև կանչում էին զարդարելու նորափեսայի մազերը:

Շատ հին մանրավաճառներ կային այդ հին շուկայում՝ ընտիր ծամոնի, մեղրամոմի, մախաթ ասեղների, ոսկրե կոճակների, ծիլավոր կոնֆետի և քթախոտի այնպիսի մանրավաճառներ, որոնք մի ծամելու ծամոնը փոխում էին երկու ձվի, կես գրվանքա մեղրամոմը՝ մի ծաղկավոր գուլպայի հետ: Նրանք գիտեին, որ ձորկեցի Ադի դային քաշում է դարաբռնոթի, իսկ նորուցի Բադի դային՝ կապովի բռնոթի:

Այստեղ նաև կային երբեմնի մանրավաճառներ Ափունց Ակու ամին և Բադամ Բախշին և նրա հարևանը, որոնք ոչ լամպի ապակի էին ծախում և ոչ Ղազանի սապոն, այլ նամակը հեռու բռնած կարդում էին խանգարված ձայնով, կարծես ճռռում էր խանութի ժանգոտ դուռը.

«Եվ կհարցնեմ ձեր որպեսությունը, նաև ինձ բարի հիշողաց...»:

Այդպես էր Կյորեսի հին շուկան՝ խեղճ և խարխուլ ու թեև այնտեղ շաքարի գրվանքան մի կոպեկ թանկ էր բուն շուկայից, այնուամենայնիվ, Ցաքուտ, Նորու, Մեզար և Չորեկ

գյուղերում, ինչպես և Շենում՝ Կյորեսի մեռնող միջնաբերդում գյուղացիներ կային, որոնց ասելով նոր շուկայի շաքարը երեխաների բերանում շուտ է հալվում, և նրանց ատամների տակ կապույտ կայծ չի տալիս, ինչպես հին շուկայի շաքարը: Իսկ ձորկեցի Ադի դային ասում էր.

— Կյորեսի դարա բռնոթին որ չլիներ, հիմա Ադի դային չկար...

Այդ գյուղերովն էր ապրում Կյորեսի հին շուկան: Նրան պահում էր Շենը, որ ամենից մոտիկն էր: Պատահում էր, որ երեկոյան Շենից մի երեխա վազելով բարձրանում էր հին շուկան:

— Վարդան դայի, նանին ասաց մի չերթ շաքար տա:

— Դու ո՞ւմ տղան ես:

— Ցամաք Ավանի տղան եմ:

— Հիվանդ ունե՞ք...

— Չէ՛, Վարդան դայի, տունը մարդ է գալու...

— Չլինի՞ մեծ քրոջդ ուզող կա:

— Եսիմ... — և երեխան նիհար ուսերն իրար էր անում, և նրա տխուր աչքերի մեջ Վարդան դային տեսնում էր իր հարցի պատասխանը:

— Նանուդ ասա՛ թե՛ ձու կա, ձու ուղարկի... Ուզող կա: Հա, էն սապոնի պարտքն էլ թող ուղարկի:

— Էգուց նանին գնալու է Միմոն բեյի տանը խմոր հունցի...

Այդպես էր առուտուր անում հին շուկան, որի մանրավաճառները երբ ձանձրանում էին, բերանն էին գցում ծամոնի մի կտոր կամ սկսում էին լույսի դեմ պահել ձվերը, որոնց անարատությունը նրանք ստուգել էին քսան անգամ... Եվ կամ վերցնում էին եզան պոչից ճանձաքշին, և ճանձերի հետ բարձրանում էր փոշու ամպը: Երբեմն Բադամ Բախշին քոշերը քստացնելով մոտենում էր պայտարին, որը ծառի ստվերում ննջում էր.

— Հերիք քնես, հարևան...

— Է... — և պայտարը ճմլթկալով հորանջում էր, հորանջում էր կոտորելով մեջքի և բազուկների մկանները, և չէր վերջանում նրա հորանջունը, ինչպես արձագանքը, որ գալիս է բարձր սարից՝ նախրապանի կանչից և դեռ յոթ ձորում յոթ անգամ պիտի դրնգա:

— Տաքը գոռում է, հմ...

— Մի բաղյա՛ նոր քաղած թութ լիներ, ի՛նչ կուտեի...

Մոտենում էր երբորդ հարևանը՝ ասիական դերձակ Դարզի Վաները, որ շալե շալվարի աղվեսիքի վրա նեղվել էր քաղցր սինջից և ջրակալած աչքերով այլևս չէր ջոկում ասելը:

— Վաներ, ասում եմ մի բաղյա թութ լիներ...

Իսկ Վաները դեռ ննջում էր: Եվ հանկարծ քնից զարթնելով, Դարզի Վաներն ասում էր.

— Ա՛յ թե մի բաղյա նոր քաղած թութ էր եղել...

Բայց պատահում էր նաև, որ Բաղամ Բախշին, Դարզի Վաները և այն պայտարը վճռում և գնում էին Մեղրաքերծի տակ թութ ուտելու և հետո, մի քանի ամառ, նրանք պատմում էին, թե ինչպես մի անգամ երեքով գնացին Մեղրաքերծի այգիները...

Մենք սկսեցինք գետափի ջրաղացներից և Կյորեսի հին շուկայի միջով մտանք իսկական շուկան, որ Գորիսի թագն էր, նաև տեսանք այդ թագի գոհարը՝ Պասաժը, գոհարեղենի և ակնեղենի խանութներով, Եփրատ Երեմի կոլոնիալ մագազիններով՝ Կուր դը բեժա, Դրուժբա, Նադեժդա և նույնիսկ Սասուն անունով, որ մյուս անունների մեջ օտարրոտի էր, ինչպես Հայաստանցի Ավետիսը բեյերի և վաճառականների փողոցում: Որքան մեր ուժն էր, աշխատեցինք ճշմարիտ նկարագրել Ավագիմովների ավագ եղբայր Սողոմոնին (որին մենք չենք

1 բաղյա - պղնձե կամ արծաթե խոր աման

անվանել Ամբարի կատու, այլ գործ ենք ածել ժողովրդական անունը): Ամբարի կատու Սողոմոնի ծանր զբաղմունքը և անկաշառ մտահոգությունը՝ սոված գյուղացիներին ապահովելու այլուրով և այն վաճառել առքի գնից պակաս, ինչպես երդվում էր նա, ձեռքը խփելով մեռնաջրած երեսին: Ոչինչ չենք ավելացրել խոջա Մակիչի բնածին բարության վրա և նորից վկայում ենք, որ նրա սահմանած հաստատուն կանոնն էր հաճախորդին դատարկաձեռն ետ չվերադարձնել, որովհետև այդ նրա համար անպատվություն էր, ինչպես եթե հյուրը նրա սեղանից վեր կենար առանց մի կտոր հաց կտրելու: Իսկ ինչ վերաբերում է նորահարսին նվիրած վարդ թաշկինակին, այդ կարող է հաստատել հենց, օրինակ, նորուեցի Սիմոն Նարինյանը («Նարինի թոռ Սիմին»), որն ի տրիտուր¹ երեք արշին պատանքի կտավի, երեք տարի հետո խոջա Մակիչին նվիրել էր իր միակ կովը, նաև ասել էր.

— Ասոված թող գլխիդ խոռով չանի իմ կովը, խոջա Մակիչ...

Նույն արդարամտությամբ նկարագրեցինք Եփրատ Երեմի առևտրական կշիռը Գորիս քաղաքում, նրա խոսակցությունը Լյուդմիլա Լվովնայի հետ, հոր՝ խոջա Մակիչի ներկայությամբ: Ասում ենք առևտրական կշիռը, որովհետև Եփրատ Երեմը քաղաքում այլ կշիռ ևս ուներ, ավելի ճիշտ՝ կշիռներ ուներ: Նա պարագլուխն էր երիտասարդ վաճառականների, քաղաքային դումայի դեպուտատն էր, և պրոգրեսիստները, որոնք դժգոհ էին քաղաքագլուխ Մաթևոս բեյից և սպառնում էին նոր ընտրություններին նրան սև քվե տալ, իրար մեջ գաղտնի խոսում էին, որ նոր քաղաքագլուխ պիտի լինի Եփրատ Երեմը՝ Լյուդմիլա Լվովնայի բարեկամը և գավառապետի հետ բակարա խաղացողը:

Նրա խանութը հավաքատեղի և կենտրոն էր քաղաքի

¹ Ի տրիտուր - որպես փոխհատուցում

բարձր մտավորականության՝ բժիշկ Տիկրան Պետտիչի, անտառապետ Արամ Արկադիչի, թագավորական դպրոցի տեսուչ Սահակ Սերգեյիչի և հաշտարար միջնորդ Սուդակինի, որը լիբերալ էր, հիանալի գիտեր լատիներեն և իբրև թե ոտանավորներ էր գրում... Այդ ընտիր հասարակության ժամադրավայրն էր Եփրատ Երեմի խանութը: Իսկ ինչ վերաբերում է Լյուդմիլա Լվովնային, նա այդտեղ միշտ գալիս էր իր շնիկի հետ, տիկին Սառա Կասպարովնայի ընկերակցությամբ, և սուտ է, թե իբր Եփրատ Երեմը այգիներում շոշափել է Լյուդմիլա Լվովնայի պատիվը:

Գավառային պահակախմբի պետ Ավթանդիլ Խուրշուդ բեյի և Պենգայի 686-րդ դրուժինայի երիտասարդ սպայի մասին հարևանցի ակնարկեցինք, ինչպես հարևանցի հիշեցինք այն հովվին, որ հրապարակի ժխտրի մեջ կանչում էր իր կորած շանը՝ անհանգստացնելով քաղաքագլուխ Մաթևոս բեյին: Այդ այն պատճառով, որ նրանք՝ Ավթանդիլ Խուրշուդ բեյը, երիտասարդ սպան և շուն որոնող հովիվը, պատահական էին շուկայում, ինչպես գետնի երեսով անցնող անգղի սովերը: Այդ սակայն չի նշանակում, թե Ավթանդիլ Խուրշուդ բեյը աննշմարելի անձնավորություն էր Ջանգեզուրում... Նա այնքան ահարկու էր, երբ, օրինակ, անտառից գութանի փայտ կտրած գյուղացիներին կանչում էր հարցաքննության: Նա ծառ շատ էր սիրում և մինչև անգամ ամիսսում էր դալար ձյուղին, ուստի և գյուղացիներին ծեծում էր եզան ջիլերից հյուսած մտրակով...

Գորիսում առավոտն էլ այդպես էր բացվում՝ մսագործների խանութների հետ միաժամանակ: Արևն ընկնում էր դեղին դմակների վրա, և առաջինը մոտենում էր շուկայի պահակ Կետանը, ապա մյուսները միևնույն կարգով ու ծեսով, ինչպես նույն ծեսով ճաշում էր Հաստ Ներսես բեյը: Գուցե

միայն կիրակի՛ օրերն այդ կարգը խանգարվեր, որովհետև երբեմն կիրակի օրերը միս էին առնում ներկարար Նեսին, լվացարարուհի Մինան, և պատահում էր, որ Հայաստանցի Ավետիսն էլ մի գրվանքա միս էր առնում: Այդ ժամանակ խոջաներից մեկն ասում էր.

— Շեն քաղաք ես, Գորիս, որ մինչև անգամ դարիք Հայրստունցին էլ է միս առնում...

Գարադարբուլդի Մուխանի ձեռքով միսն ուղարկեցինք Հաստ Ներսես բեյի տունը ոչ այն դիտումով, որ ցույց տայինք, թե ինչքան սերտ բարեկամություն կար Ներսես բեյի՝ գավառային վարչության դիվանապետի՝ Զանգեզուրի կեսգավառապետի և մի խեղճ պաշտոնյայի միջև, որը թեև ոստիկան էր և թուր ուներ նարնջե ծոպերով, բայց լինելով բուն կյորեսեցի, երբեմն տրեխ էր հագնում և գնում էր խոտհնձի: Մեր դիտումը չէր ցույց տալ երանելի համերաշխությունը սանդուղքի երկու ծայրերի, որովհետև այդ նպատակով կարող էինք ասել, որ Ներսես բեյը, հետկեսօրյա քնից առաջ, երբ արձակում էր տուժուրկայի կոճակները, հարցնում էր կնոջը.

— Վարսեն, Մուխանին բան-ման տվիր...

— Տվի, Ներսես բեյ, մի հին շավար ունեիր, տվի...

Միսը Մուխանի ձեռքով ուղարկելով՝ մեր բուն նպատակն էր խոհանոցի խորքից լույս աշխարհի հանել տիկին Վարսենիկին, որը թեև Հաստ Ներսես բեյի կինն էր և ուներ չորս երեխա, բայց միևնույն ժամանակ Գորիսի Հայ կանանց միության փոխնախագահուհին էր, և շնորհիվ նրա եռանդուն ջանքերի, Զանգեզուրի գավառապետը մուծել էր տասը ռուբլի՝ հօգուտ որբերի և այրիների... Պատահում էր, որ տիկին Վարսենիկը ճաշից հետո շտապում էր իմանա, թե արդյոք չէ՞ն այրվել տիկին Վառինկայի գաթաները, բայց միաժամանակ տիկին Վառինկայից նա տեղեկանում

էր Միության առկա գումարի մասին, որովհետև տիկին Վառիսկան կանանց միության գանձապահուհին էր և դրամը պահում էր իր սեփական դրամների հետ, հնաձև սնդուկի մեջ, որի բանալին ոսկե շղթայով կախված էր տիկին Վառիսկայի կրծքից, իսկ նրա կուրծքը ամենաապահով վայրն էր Գորիս քաղաքում:

Ներկայացնելով Պավլի բեյ Օրբեյանին, նպատակ ունեինք ցրելու այն կարծիքը, թե Գորիսի բեյերը միայն ուտում և քնում էին, որպեսզի երեկոյան բակարա խաղան, մի քիչ բամբասեն, ապա կուշտ ուտեն և քնեն խոր քնով: Այդ կարծիքը կարող էր ստվեր գցել Օրբեյանների տոհմի վերջին շառավիղի՝ Պավլի բեյի անվան և մոռացության տալ այն, ինչ նրա պատմական արժանիքն էր: Պավլի բեյը «Մշակ» էր ընթերցում և ոչ «Ելիզավետպոլի նահանգային տեղեկատու» ռուսերեն լրագիրը. փողոցի տղաներին նա քարոզում էր հայ աղջիկ առնել և վերջապես նա էր հայաստանցու ընտանիքին թեևանել, որովհետև այն ամեհի ժամանակ, երբ Զանգեզուրն ռուսանում էր, Պավլի բեյ Օրբեյանն օր ու գիշեր մտածում էր հայոց թագավորության, ավելի ճիշտ, Սյունյաց նախարարության վերականգնման մասին:

Նրա մահից հետո մնացած գրությունները և մանավանդ անձնական օրագրերը վկայում են, որ երբ Հաստ Ներսես բեյը փոխնահանգապետին ռապորտով զեկուցում էր, թե Ծիծեռնավանքի ուխտագնացության օրն անհայտ ավազակներ հարձակվել են ուխտավորների մատաղացու անասունների վրա, և երկու կողմից հրագանսածություն է եղել, նույն այդ դեպքի մասին Պավլի բեյ Օրբեյանը, գուցե հենց նույն օրը, այսպես է գրել.

«Արյունարբու և գազանաբարո ավազակներ, ազգով թուրք և ղարա-մամադ ցեղից զինված հարձակվեցան ուխտա-

վորաց վերա, և քաջն Ավան Ղուրդանց ի գեղջեն Մխիթարա սպարապետի, Թորոս Թելունց նույն գեղջեն, Աբեթնակ Տաթևացի և երևելի Ջոհրաբ, մականվանյալ Զինջիլ-Ղռան՝ Աղվանից գեղջ, միահամուռ արշավելով դարբադաղ¹ արին ավազակներաց, հետ խլելով գերի վարյալ ոչխարն և ուխտն կատարեցին Սյունյաց Սահակ իշխանի գերեզմանի վերա: Նաև այս իմանալի է, որ Հաջի Սամլուի գավառամասի պրիստավն Վոսկրեսենսկի, ազգով ռուս, հովանավոր է վերոգրյալ դարա-մամադ ավազակաբարո ցեղին և ինքն է մեծ կաշառու և հայատյաց: Ուրիշ փաստեր նմանապես կհիշատակենք ժամանակին»:

Այդպես է գրել Պավլի բեյն այդ սովորական դեպքի մասին, իսկ շատ բեյերի նա այնպես է պախարակել, որ նրա գրածը, ինչպես Գորիսում էին ասում, գազեթ օգելու բաներ են:

«Մելիք-Հյուսեինյանց Խանչալ բեյի պապն եղած է մատուռից մոմ գողացող և Մուհամմեդի կրոնն ընդունելով եկած է հայրենիքն մեծ անիրավությամբ: Ռուսաց տիրապետության օրոքն նա կրկին հավատափոխ է լինում. բայց ժողովուրդն նրան միշտ անվանում է հաջի Հյուսեին... Խուրշուդ բեյի հայր Աթա բեյը յուր կոչումն ձեռք է բերած յուր կնոջ ջանքերովն, որն եղած է գեղեցկադեմ և թեթևաբարո...»:

Պավլի բեյի օրագրերից հայտնի է անում և այն, որ նա մասամբ ծանոթ էր հին Սյունիքի պատմության: Վարարակնի կառուցումը նա մանրամասն է գրել, ըստ երևույթին նյութեր քաղելով տոհմական ինչ-որ ձեռագրերից: Պավլի բեյը հետաքրքիր բացատրություններ է տալիս Զանգեզուրի հարավում ապրող այրումների մասին, նրանց համարելով վաղեմի արևորդիների մնացորդներ: Տաթևի շարժական սյունի մասին նա մի մեկնություն ունի, որ վերջանում է այսպես.

¹ դարբադաղ անել - սարեսար օգել

«Փիլիպպե Տեր Սյունյաց, դու որ քո սուրն խրեցիր հայրենի հողն և քարե սյուն դարձավ քո սուրն, այժմ մինչի երբ պիտի ճոճես այն և երբ պիտի հասանի այն օրն, երբ Սյունյաց ազատանին նորից տիրե Գողթան երկրին, Երնջակին, Վայոց ձորին, Կապանին և Հաբանդին մինչև Փայտակարան...»:

11

Բայց մենք վերջին անգամ դարձյալ դառնանք Գորիս քաղաքի երկսեռ հասարակության:

Առաջին հարցը, որ ինչպես ասում են ծառանում է մեր առաջ՝ այն է, թե ինչ մարդիկ էին Գորիսի բնակիչները, և այդ ոչ այն իմաստով, թե ինչպես էր նրանց արտաքինը, որովհետև աշխարհի բոլոր անկյուններում էլ կան հաստ ու նիհար մարդիկ, մարդիկ, որոնք հոգնում են քնելուց և որոնք իրենց կյանքում մի անգամ կուշտ քնելու կարոտ են:

Գորիսում էլ կային տեսակետ ունեցող տիկիներ, ինչպես, օրինակ, տիկին Օլիսկան և տիկին Վառիսկան, որից առաջինը գերադասում էր մաղաշար թթուն, իսկ երկրորդը՝ չոր թթուն: Եվ նույնիսկ նրանք կարող էին վիճաբանել և մինչև անգամ կարող էին իրար ծանր խոսք ասել:

Սակայն մեզ ոչ այդ է հետաքրքրում և ոչ էլ այն, որ Հաստ Ներսես բեյը մի քանի գավաթ խմելուց հետո երբեմն յուր կնոջն անվանում էր բիբուլի և պիկուլիա, անվանում էր նույնիսկ հյուրի ներկայությամբ, որից շառագունում էր տիկին Վարսենիկի երեսը: Մեզ հետաքրքրում է Գորիս քաղաքի բնակիչների հոգևոր շահերը և թե հանուն ինչի նրանցից շատերը պուֆ անելով մրոտում էին այն փիրուզե երկինքը, որ քաղաքի վրա կախվում էր արծաթ և ոսկի աստղերով, և որին մի անգամ անարգել էր նույն Հաստ Ներսես բեյը, ճաղար Մուղրովի մեղալներով զարդարված կուրծքը նմանեցնելով

Գորիսի երկնքին:

Ի՞նչ հոգևոր շահեր ունենին Գորիսի բնակիչները և ի՞նչ ազգի մարդիկ էին և ի՞նչ լեզվով էին խոսում... Ոչ մի հոգևոր շահ չունեին Գորիսի բնակիչները, ընթերցող, և նույնիսկ քաղաքի ավագ քահանա Տեր զի բազում տեր Ջավենը՝ լուսավորչական հավատի գավազանը, երկու Զիլֆուղար բեյերի տները կօրհներ, եթե թուրք Զիլֆուղար բեյը նրան աջահամբույր տար: Իսկ ինչ վերաբերում է բեյերի հոգևոր շահերին, ապա նրանք հոգի չունեին, որ հոգևոր շահ ունենային: Միայն Պավլի բեյն էր, Օրբեյանների վերջին շառավիղը, որ առանձնության մեջ ակնկալում էր Սյունյաց նախարարության վերադարձը: Իսկ Հաստ Ներսես բեյը և մյուս բեյերը գիտեին, որ աշխարհում կա պետ և ստորադրյալ, և արանքում հարկավոր է թուղթ խաղալ, ուտել և ձանձրանալ. ձանձրությից հորանջել, հորանջելով բամբասել, աղջիկներին տեղաց անել, տղաներին դարձնել ավելի բարձր պաշտոնյա, այսինքն դարձյալ տեղաց անել նահանգային դեպարտամենտներում:

Նույնն էին նաև խոջաները, և միայն նրանց որդիները, որոնք պրոգրեսիստ էին և Պասաժում խանութ ունեին, պատահում էր, որ Եփրատ Երեմի խանութում գրուցում էին Պետական դումայի օրինագծերի մասին և հաշտարար միջնորդ Մուդակիը՝ սարսափելի լիբերալ (ինչպես նրան անվանում էր Լյուդմիլա Լվովնան), կարծիք էր հայտնում, թե Մարկով 2-րդի ճառից հետո զեմստվոյի իրավունքները կսահմանափակվեն, այնինչ Տիգրան Պետոյիչը, որ ոչ պրոգրեսիստ էր և ոչ լիբերալ, այլ անկախ մտածող էր, հակառակ կարծիքի էր:

Պատահում էր, որ Եփրատ Երեմի խանութում ծայր էր առնում այդպիսի վեճ համապետական խնդիրների և ոչ, օրինակ, մաղաշարի և չոր թթուի շուրջը, բայց այդ վեճն էլ

վերջանում էր հորանջունով և եթե նույնիսկ հորանջունով չվերջանար, այլ վերջանար մի շիշ խերեսով, որ Եփրատ երեւնը բաց էր անում ի նշան հաշտության, դարձյալ հոգևոր շահից չէր այդ վեճը, այլ այն ահռելի ձանձրույթից, որ քաղցր ծորում էր ամբողջ Գորիսում:

Նույնիսկ եթե ասենք, թե տարին մի անգամ Հաստ Ներսես բեյն ունենում էր հոգևոր շահ, երբ, օրինակ, պարոն Արշակը նրան մատուցում էր մի պատվավոր տոմս, որի վրա գեղեցիկ գրչագրով նույն պարոն Արշակը գրել էր. «Մեծապատիվ պարոն Ներսես բեյ, Գորիսի հայոց ծխական դպրոցի սիրող-սիրողուհիների խումբը խնդրում է Ձեզ Ձեր ներկայությամբ պատվել թատերական հանդեսը հօգուտ...», երբ Ներսես բեյը հետ կեսօրյա քնից հետո ընդունում էր պատվավոր տոմսը, հարցնում էր, թե ուրիշ ո՞ւմ են հրավիրել, համեմատում էր իր աթոռը և կարգը մյուս բեյերի աթոռների ու կարգերի հետ և ապա մի արծաթ ռուբլի էր տալիս (տարին մի անգամ հոգևորը սովերի նման երևում էր, և այդ կարելի է մանրամասն պատմել, որովհետև այդ պատահում էր տարին մի անգամ), բայց դարձյալ չի կարելի ասել, թե ի՞նչ ազգի էր Ներսես բեյ Ջումշուդովը և ի՞նչ լեզվով էր խոսում, և առհասարակ ի՞նչ լեզվով էին խոսում Գորիսի բեյերը, որոնց տները տարին երկու անգամ օրինում էր քաղաքի ավագ քահանան, և տնեցիները՝ մեծից մինչև փոքրը, կռանում և համբուրում էին հայ լուսավորչական խաչը:

Այդ ամենաաղժվարն է ասել, թե ի՞նչ ազգի էր Զիլֆուղար բեյը, որ վարժ խոսում էր թուրքերեն և ռուսերեն, իսկ հայերեն թեմական հաջորդին ասում էր աճուրդ, հայ դպրոցի աշակերտին՝ մոնթ, հայ գյուղացուն՝ էշ հայվան, հայ ուսուցչին՝ վարժապետ, Գորիսի Հայ կանանց միությանը՝ Տիկին Օլինկայի կյուր, հայերեն թերթին՝ վարժապետի գազեթ, որի տան

դահլիճի պատերը զարդարված էին Էջմիածնի, Լոռիս-Մելիքովի, Մադաթովի և այլ գեներալների նկարներով, որոնցից մեկին՝ Ֆլիգել-ադյուտանտ Բեժանբեգովին, զարմանալի նման էր Զիլֆուղար բեյը. նույն նեղ ճակատը, ունքերը՝ ոգնու փշերի նման ցից, քիթը բարձր, բայց ոչ մտոտ, այլ չոր և կաշին պիրկ, այնպես որ, երբ Զիլֆուղար բեյն ասում էր՝ «իմ հորս պապը Խաչենի Մելիք-Թունյանն էր», — ձայնը քթի մեջ դմբդմբում էր, ինչպես կարասի մեջ:

Իսկ Ասատուր բեյը ոչ մի լեզվով չէր խոսում, այլ արձակում էր հնչյուններ և ձայներ՝ բլբլ... որ նշանակում էր, թե նա ճաշից դժգոհ է, որովհետև Ասատուր բեյը ոչ ասունաս էր խաղում և ոչ նարդի, այլ սիրում էր որձ այծի միս. դժաս, որ նշան էր հավանության, նաև վկայում էր աշխարհի ունայնությունը, որովհետև այդ ասելով Ասատուր բեյը հառաչում էր: Քառասուն տարի նա եղել էր գավառային արխիվարիուս, և ոմանք դրանով էին բացատրում նրա լեզու չիմանալը, որովհետև քառասուն տարի նա մեռած թղթերի հետ էր խոսել, այսինքն ասել էր բլբլ, երբ գտել էր, որ ժամանակին նոտարը սխալ էր վավերացրել հողի վկայագիրը. ասել էր դժաս, երբ ձեռքն էր ընկել քսանհինգ տարի առաջ գավառապետի ռապորտը Գորիս գետի վրա կամուրջ կապելու անհրաժեշտության մասին և վերջապես՝ հընմ էր ասել, որ նշանակում էր, թե կասկածում է հաշտարար միջնորդի հաշվետվության՝ աղետյալների հատկացրած նպաստի մասին:

Այդպիսի լեզվով էր խոսում Ասատուր բեյը, և ոմանք այդ բացատրում էին գավառային արխիվի միջավայրով, բայց Ասատուր բեյի կնոջ ասելով նա հենց սկզբից այդպես էր: Այդ կարծիքը ճշմարտության մոտ է, որովհետև երբ վրա հասավ Ասատուր բեյի վախճանը, այսինքն երբ ուրիշ մարդիկ նրան կանչեցին հարցաքննության, Ասատուր բեյը ոչ մի բառ չկա-

բողացավ արտասանել և միայն ասաց՝ հոլ-հոլ-աբի-հոլ: Այնքան ասաց, որ նրան ազատ թողեցին, և նա յոթ օր էլ իր տնեցիներին ասաց այդ մութ հնչյունները և մեռավ, իր հետևից հավիտյան անմեկնելի թողնելով չորս հնչյունը՝ հոլ-հոլ-աբի-հոլ:

Ավագ գրագիր Նազար բեյը ոչ մի լեզվով չէր խոսում, այլ աղվեսահաչ էր տալիս: Բալասան Կներ բեյն ասում էր՝ «Սեբիր-Սիբիրըստան... Զառ, դու բարա, քարերը թուփ արա...»: Եվ միայն Պավլի բեյ Օրբեյանն էր խոսում և գրում գրոց լեզվով, որից մի նմուշ արտագրեցինք: Բայց այդ լեզուն մեռած լեզու էր՝ ինչպես Տեր զի բազումի լեզուն, երբ նա թագի և շուրջառի ծանրությունից քրտնած սկսում էր իր քարոզը.

— Ժողովուրդ հավատացյալ, որպես տեր մեր Հիսուս Քրիստոս ասացյալ է օղտն ոչ անցանի ասղի ծակովն, նմանապես և...

Իսկ ինչ վերաբերում է վաճառականներին, ապա նրանց երիտասարդ սերունդը, որ պրոգրեսիստ էր, խոսում էր չալ հայերեն, այսինքն ռուսախառն հայերեն, ինչպես, օրինակ, Եփրատ Երենը, որ այսպես էր խոսում, երբ ի նշան հաշտության բաց էր անում խերեսի շիշը.

— Պա մոեմու դրուժբա լուչշե դալմադալ... Տիկրան Պե-տոիչ, համարի թե մի ոչինչ դարագումեննի էր էդ Մարկով վոարոյի ասածը... Խմենք, գասպադա...

Մենք արդեն տեսանք, թե ինչ լեզվով էր խոսում Ավագիմովների ավագ եղբայրը՝ Ամբարի կատու Սողոմոնը. յուրաքանչյուր խոսքից հետո նա ասում էր՝ վեց աբասի, վեց աբասի, և ինչպես պատմում էին, առավոտյան, երբ բացում էր խանութը, նա հարևանին ասում էր.

— Բարի լույս... վեց աբասի, վեց աբասի:

Իսկ Բյալլա Ծատուրը՝ դեղագործ և փիլիսոփա, խոսում

էր մի հազվագյուտ լեզվով և միայն նա էր այսպես խոսում.

— Բարոնայք, Ջանկագորու կավառի Կորիս քաղաքն լուսավորյալ է...

Իսկ խոջանները՝ խոջա Մակիչը, Միրումով Կյուքին, Ֆրանգուլով Բադալ ապերը, մինչև անգամ Ջամբա Ծատուրը, որ խոջա չէր, այլ վաշխառու էր, նրանք բոլորը խոսում էին թուրքա և պարսկախառն մի լեզվով, որ պրոգրեսիստ վաճառականների լեզվից տարբերվում էր այնքան, որքան Իրանի և Մոսկովի կտավը. մեկն ասում էր սանադ, մյուսը՝ վեկսեյ, մեկը դրամը թումանով էր հաշվում, մյուսը՝ ռուբլիներով, հայրը կտավը չափում էր գյազով, որին ասում էր խան արշին, իսկ որդին ռուսական կտավը չափում էր ռուսական արշինով: Այնքան էր զանազան նրանց լեզուները, որոնց Աթա ապերն անվանում էր շան լեզու:

Ուրիշ էր Կյորեսի լեզուն, որով խոսում էին Հին ճանապարհի բնակիչները, հին շուկայի արհեստավորները և խոսում էին կամուրջից այն կողմը՝ Շենի բոլոր թաղերում, Ցաքուտ, Նորու և Ձորեկ գյուղերում, այն լեզուն, որին տիկին Օլինկան անվանում էր շենավարի լեզու, ստորադասելով իրենց քաղաքավարի և բլադարողնի լեզվին:

Ինչ չքնաղ լեզու էր կյորեսերենը... Չուտեիր և չխմեիր, այլ միայն այդ լեզվով խոսեիր կամ լսեիր, թե ինչպես քաղցր և նուրբ հնչյուններով խոսում էր լվացարարուհի Մինան, ինչպես էր ծոր տալիս, ասես ոչ թե խոսում, այլ ճախարակի առաջ բարակ երգ էր ասում, և բառերը նստում էին, ինչպես փափուկ մալանչները¹: Հապա Դոլուն Կարին... Կռանում էր սառն աղբյուրի վրա, կուշտ խմում և ջուրը բեղերից կաթկթելով, ասում էր խուվանյ... և այնպես էր ասում, այդ բառն այնպես էր գրնգում, որ եթե աղբյուրը նորահարս լիներ, ամոթից քողը

¹ մալանչ - գգած բրդի փունջ

կքաշեր երեսին... Իսկ Աթա ապերը, երբ բարկանար, այնպես մի ըմբո կասեր, որ Մեղրաքերծը կդրնգար:

Գորիսի ոչ մի փողոցում լեզուն այնքան վճիտ չէր, ինչպես Հին ճանապարհի վրա: Այդ լեզու չէր, այլ կարոտ, տխրություն, զայրույթ. այդպես Ղաթրիհի ձորում երգում էր կաքավը և մթնում կարկաչում էր Ցուրտ աղբյուրը:

— Տիեյերի հացերը մրսել են, — կասեր Աթա ապերը, չուխայի փեշից պոկելով փուշը, որ կպել էր արտի մեջ, — բայց այնպես կասեր, կարծես խնդրում էր մի կարպետ, որ ծածկի արտերը:

— Հորսն է, հորսն, — և էլ ուրիշ ոչինչ չէր ասի Աթա ապերը, բայց այդ մի բառը կասեր դանդաղ, ծանր և արքայավայել, կասեր ինչպես հանդերի պատրիարք, և ով կյորեսեցի էր, նա հասկանում էր, թե ո՞ր կորան վաղեմի պարարտ հողերը և շարմաղ այուրը:

«Իրանի Թուրանում չկար քեզ բարաբար¹,

Դառն ես դառել, հե՛յ Զանգեզուր...»:

Աթա ապերը կարտասաներ երկու տող «Գորիսի գովքից», բայց այնպես կասեր, որ իբրև իջնում է խոր ձորերը և բարձրանում է բարձր լեռները, և լեռնային քամու նման լեզուն պտույտք է անում դեպի երկինք:

Այդքան գեղեցիկ և հնչեղ էր Կյորեսի լեզուն: Նա մի չքնաղ գորգ էր՝ նախշերով և վարդ ծաղիկներով մի հին գորգ, ինչպես Մինայի աղջիկ ժամանակ գործած գորգը, որ փոված էր Հաստ Ներսես բեյի դահլիճում: Ինչքան հնանում և մաշվում էր, այնքան շքեղանում էին գորգի գույները, և պատահում էր, որ Մինան, երբ այդ հին գորգը տանում էր գետը և լվանում էր, Մինան լաց էր լինում, և նրա հետ լաց էր լինում Կյորեսի լեզուն...

¹ բարաբար - հավասար, նման

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԱԽԱԲԱՆ.....	3
ԲԱԿՈՒՆՑ ԱԿՍԵԼ.....	5
ՄԹՆԱԶՈՐ.....	7
ԽՈՆԱՐՀ ԱՂԶԻԿԸ.....	15
ԱԼՊԻԱԿԱՆ ՄԱՆՈՒՇԱԿ.....	33
ԾԻՐԱՆԻ ՓՈՂԸ.....	46
ՆԱՄԱԿ ՌՈՒՍԱՑ ԹԱԳԱՎՈՐԻՆ.....	60
ՍՊԻՏԱԿ ՁԻՆ.....	76
ՄԻՐՀԱՎ.....	103
ԿՅՈՐԵՍ.....	116

ԱԿՍԵԼ ԲԱԿՈՒՆՑ

Թվայնայրե 5 1915-info կայք

Կազմող և խմբագիր՝ Ն. Վիրաբյան
Հրատարակչության խմբագիր՝ Գ. Հովհաննիսյան
Համակարգչային ձևավորումը՝ Հ. Փիլոյանի
Կազմի ձևավորումը՝ Ա. Օհանջանյանի

ԷԴԻՑ ՊՐԻՆՏ
Երևան, Թումանյան 12
հեռ.՝ (374 10) 520 848
www.editprint.am
info@editprint.am

EDIT PRINT
12 Toumanyan str., Yerevan
Tel.: (374 10) 520 848
www.editprint.am
info@editprint.am